T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

“SELÇUKLU BAŞKENTİ NÎŞÂBÛR: KURULUŞUNDAN BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN SONUNA KADAR”

NİLHAN SARIGÜL
2501100042

DANIŞMAN
PROF. DR. MUHARREM KESİK

İSTANBUL, 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	Nilhan SARIGÜL	**Numarası**	:	2501100042
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	Tarih / Ortaçağ Tarihi	**Danışmanı**	:	Prof.Dr.Muharrem KESİK
Tez Savunma Tarihi	:	05.02.2018	**Saati**	:	11:00
Tez Başlığı	:	"Selçuklu Başkenti Nîşâbûr: Kuruluşundan Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar"			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~YLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.ABDÜLKERİM ÖZAYDIN		Kabul
2-PROF.DR.MUHARREM KESİK		Kabul
3-DOÇ.DR.CİHAN PİYADELİOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.AYDIN USTA		
2-YRD.DOÇ.DR.MURAT ÖZTÜRK		

ÖZ

"SELÇUKLU BAŞKENTİ NÎŞÂBÛR: KURULUŞUNDAN BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN SONUNA KADAR"

Nilhan SARIGÜL

Nîşâbûr şehri kuruluşundan itibaren Horasan bölgesinin önemli yerleşim birimlerinden biriydi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde de Nîşâbûr şehri önemini koruyup bir dönem imparatorluğa başkentlik yaptı.

Nîşâbûr şehri konumu itibari ile ticaret yollarına yakın olması ve insan yaşamı için elverişli iklime sahip olması sebebiyle pek çok devletin dikkatini çeken bir yerdi. Böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan önce de şehirde pek çok devlet ve hanedan kurulup yıkılmış, şehir defalarca yağmalanmıştı. Şehir İslâmiyet ile tanıştıktan sonra Emevî ve Abbâsî dönemlerinde siyasî otorite tam olarak sağlanamamış, kişiler ve hanedanların çatışmalarına sahne olmuştu. Tâhirîler (821-873) döneminde idarî merkezin Merv'den Nîşâbûr'a taşınmasıyla, şehir yeniden kalkınmaya başlamıştı. Saffârîler (861-1003) ve Sâmânîler (819-1005) dönemlerinde kimliğini koruyan Nîşâbûr şehri, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (1040-1063) zamanında başkent oldu. Böylece şehir kalkınarak bayındır bir hâl aldı. Nîşâbûr şehri bir ilim ve kültür merkezi oldu.

Nîşâbûr şehrinin kuruluşundan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılma sürecine kadar bahsettiğimiz yüksek lisans tezimizde Nîşâbûr şehrini siyasî, askerî, mimârî, dinî, ilmî, kültürel ve sosyal açıdan incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Nîşâbûr, Horasan, Emevîler, Abbâsîler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu

ABSTRACT

"SALDJUKS CAPITAL NISHAPUR: UNTIL THE END OF GREAT SALDJUK EMPIRE FROM FOUNDATION OF NISHAPUR CITY"

Nilhan SARIGÜL

Nishapur was one of the important residential units for Khorasan since it's establishment. In the period of Great Saldjuk Empire, Nishapur preserved the importance of the city and made capital for the empire for a while.

Nishapur was a city attracting attention from many countries due to its close proximity to trade routes as well as its convenient climate for human life. Thus, before the Great Saldjuk Empire many cities and dynasties were established and destroyed in the city, and the city was looted many times. After the city met with Islam, in the period of Umayyad (661-750) and Abbasid (750-821), the political authority was not fully established and the people and the dynasties had hosted their conflicts. But in the period of Tahirids (821-873), the city started to re-develop with the transfer of the administrative center from Merv to Nishapur. Nishapur City, which preserved its identity during the Saffarids (861-1003) and Samanids (819-1005) periods, became the capital city during the time of Tughril Beg (1040-1063) of the Great Saldjuk Empire period. So the city developed and became flourishing. Nishapur became a city of knowledge and culture.

We tried to examine Nishapur city from political, military, architectural, religious, scientific, cultural and social aspects in the master thesis which we mentioned until the destruction period of Great Saldjuk Empire from foundation of Nishapur city.

Key Words: Nishapur, Khorasan, Umayyads, Abbasids, Great Saldjuk Empire

ÖNSÖZ

Tezimiz Nîşâbûr şehrinin kuruluşundan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasına kadar geçen sürede şehrin coğrafî, mimârî, sosyo-kültürel, dinî, ilmî ve iktisadî açıdan incelenmesi bakımından bir şehir tarihi niteliğindedir. Çalışmamızda Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde Nîşâbûr ele alınmakla birlikte daha önce şehre hâkim olan Emevîler, Abbasîler, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler hakkında da bilgiler vermeye çalıştık.

"Selçuklu Başkenti Nîşâbûr: Kuruluşundan Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar" adlı Yüksek Lisans tezimiz beş bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında kaynaklar ve Nîşâbûr şehrinin kuruluşu, ilk yerleşimcileri, tarih boyunca aldığı isimler, coğrafî konumu, iklimi, dağları, nehirleri, sulama kanalları ve fizikî yapısı hakkında bilgiler içermektedir. Birinci bölümde şehrin Müslümanlar tarafından fethi ve sonrasında kurulan devletler hakkında bilgiler verdik; ikinci bölümde Selçukluların şehre girişi ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti olması ve meydana gelen siyasî olaylara değindik; üçüncü bölümde Nîşâbûr şehrini ekonomik sosyal ve dinî yönden ele almaya çalıştık; dördüncü bölümde ilmî hayat hakkında bilgiler verdik; beşinci bölümde ise mimârî açıdan şehri ele aldık.

Nîşâbûr şehri ile ilgili araştırmalar yapılmış ancak kapsam olarak bizim kadar geniş bir zaman dilimi ele alınmamıştır. Tezimizde kuruluştan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılma sürecine kadar olan kısmı incelerken ana kaynaklardan, araştırma eserlerden, ansiklopedi maddelerinden istifade ettik. İstanbul Üniversitesi Merkez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Beyazıt ve İSAM kütüphanelerinde ve Ankara Milli Kütüphanesi'nde çalıştık. Çok sayıda ana kaynak, tez, makale, telif eser inceleyerek oluşturduğumuz tez, Nîşâbûr şehri ile ilgili kapsamlı ve derli toplu bir araştırma eseri hâline geldi.

Tezin konusunu öneren ve yazım aşamasında bana yol gösteren Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN'a, tezimi titizlikle okuyan, inceleyen, tavsiyelerde bulunan ve nihaî şeklini almasını sağlayan değerli danışman Hocam Prof. Dr. Muharrem KESİK'e müteşekkirim. Tezimi inceleyip tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Cihan PİYADEOĞLU ve Yrd. Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK'e, resmî işlemlerdeki yardımları dolayısıyla da Arş. Gör. Serdar SEVMEZLER'e teşekkür ederim. Ayrıca desteğini benden esirgemen sevgili annem Fatma YILMAZ'a, anlayışı ve sabrı için eşim Fatih SARIGÜL'e ve varlığı ile bana güç veren kızım Sare SARIGÜL'e teşekkürlerimi borç bilirim.

Nilhan SARIGÜL
İstanbul 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

ÖNSÖZ ..... **v**

İÇİNDEKİLER ..... **vii**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xi**

GİRİŞ **1**

A- KAYNAKLAR 1

B- İslâm Fetihlerine Kadar Nîşâbûr 16

b.a. Nîşâbûr'un Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri 16

b.b. Nîşâbûr'a Verilen İsimler 17

C. Nîşâbûr'un Coğrafî Özellikleri 19

c.a. Nîşâbûr'un Coğrafî Konumu, İklimi ve Sınırları 19

c.b. Nîşâbûr'un Nehirleri ve Sulama Kanalları 21

c.c. Nîşâbûr'un Dağları 21

c.d. Nîşâbûr'a Bağlı Olan Yerleşim Yerleri 22

c.e. Nîşâbûr'un Fizikî Yapısı 25

c.f. İç Kale (Kuhendîz) 25

c.g. Asıl Kale (Şehristan) 25

c.h. Dış Mahalleler- Varoşlar (Bîrun-Rabaz) 26

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR NÎŞÂBÛR'UN SİYASÎ DURUMU

1.1. Nîşâbûr' un Müslümanlar Tarafından Fethi 28

1.2. Emevîler Döneminde Nîşâbûr (661-750) 32

1.3. Abbâsîler Döneminde Nîşâbûr (750-821) 34

1.4. Tâhirîler Döneminde Nîşâbûr (821-873) 36

1.5. Saffârîler Döneminde Nîşâbûr (861-1003) 38

1.6. Sâmânîler Döneminde Nîşâbûr (819-1005) 41

1.7. Gazneliler Döneminde Nîşâbûr (963-1186) 51

İKİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE NÎŞÂBÛR (1038-1157)

2.1. Selçukluların Nîşâbûr'a Girişi 59

2.2. Tuğrul Bey Döneminde Nîşâbûr (1040-1063) 63

2.3. Alp Arslan Döneminde Nîşâbûr (1064-1072) 70

2.4. Melikşah Döneminde Nîşâbûr (1072-1092) 72

2.5. Fetret Döneminde Nîşâbûr (1092-1118) 74

2.6. Sencer Döneminde Nîşâbûr (1118-1157) 76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NÎŞÂBÛR'UN EKONOMİK, SOSYAL VE DİNÎ DURUMU

3.1. Nîşâbûr'un Ekonomik Durumu 81

3.1.1. Ziraat ve Hayvancılık 81

3.1.2. Ticaret 84

3.1.3. İmalât 85

3.1.4. Madencilik 87
3.1.5. Nîşâbûr'da basılan Sikkeler 88
3.2. Nîşâbûr'un Sosyal ve Dinî Yapısı 94
3.2.1. Nîşâbûr'da Yaşayan Etnik Unsurlar 94
3.2.1.1. Farslar 94
3.2.1.2. Araplar 94
3.2.1.3. Türkler 95
3.2.2. Nîşâbûr'da Mevcut Dinî Zümreler 96
3.2.2.1. Müslümanlar 96
3.2.2.1.1. Nîşâbûr'da Yaygın Olan İslâm Mezhepleri 96
3.2.2.2. Hıristiyanlar 99
3.2.2.3 Yahudiler 100
3.2.3. Nîşâbûr'da Sosyal Yapı 101
3.2.3.1. Reisler 101
3.2.3.2. Dihkânlar 103
3.2.3.3. Ayyârlar (Evbâş) 103

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İLMÎ HAYAT

4.1. Nîşâbûr'da İlmî Hayat 106
4.2. Cami ve Mescitler 106
4.3. Kitap Dükkânları ve Hankâhlar 107
4.4. Medreseler 107
4.4.1. Nizâmiye Medresesi 109
4.4.2. Nîşâbûr'da Yetişen Önemli Âlimler 111

4.4.2.1. Hadis Âlimleri 111
4.4.2.2. Fıkıh Âlimleri 112
4.4.2.3. Tefsir ve Kıraat Âlimleri 113
4.4.2.4. Kelâm Âlimleri 113
4.4.2.5. Tarih, Dil ve Edebiyat Âlimleri 113
4.4.2.6. Felsefe, Astronomi ve Matematik Âlimleri 114
4.4.2.7. Diğer İlim Dallarında Meşhur Âlimler 114
4.4.2.8. Horasan Bölgesinde Selçuklular Dönemine Ait Nîşâbûrî Nisbeli Muhaddisler 114

BEŞİNCİ BÖLÜM
NÎŞÂBÛR'UN MİMARÎ ÖZELLİKLERİ

5.1. Camiler 121
5.2. Dâru'l-İmâre, Saray ve Köşkler 123
5.3. Meydanlar 124
5.4. Çarşılar ve Pazar Yerleri 124
5.5. Mahalleler 125
5.6. Mezarlıklar 126
5.7. Park ve Bahçeler 127
SONUÇ 128
BİBLİYOGRAFYA 131
EKLER 158

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜ. : Ankara Üniversitesi.

AÜİF. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

a.mlf. : Aynı müellif.

a.g.e. : Adı geçen eser.

a.g.m. : Adı geçen makale/ Adı geçen madde.

a.e. : Aynı eser.

b. : Bin.

bkz. : Bakınız.

bs. : Baskı.

c. : Cilt.

çev. : Çeviren.

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

ed. : Editör.

EI² : The Encyclopaedia of Islam Second Edition.

EIr. : Encyclopaedia of Iranica.

Fak. : Fakülte.

H. : Hicrî.

haz. : Hazırlayan.

Hz. : Hazreti.

hş. : Hicrî şemsî.

Ing. : İngilizce.

IG. : Islamic Geograpy.

İA : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.

İÜEF. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

İSTEM. : İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi.

M. : Milâdî.

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı.

mlf. : Müellif.

MÖ : Milattan Önce.

MS : Milattan Sonra.

nşr. : Neşreden.

öl. : Ölüm.

s. : Sayfa.

sy. : Sayı.

thk. : Tahkik.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

t.y. : Basım Tarihi Yok.

USAD : Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi.

v.b. : Ve benzeri.

v.d. : Ve devamı...

vol. : Volume, cilt.

yay. : Yayımlayan.

y.y. : Yayım yeri yok.

GİRİŞ

A- KAYNAKLAR

1) Özel Vakâyinâmeler

- **Zâhîrüddîn-i Nîsâbûrî (öl. 582/1186 ?)**

Zâhîrüddîn-i Nîsâbûrî'nin Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına kaleme aldığı eser günümüze ulaşan ilk **Selçuknâme** olarak bilinmektedir. Eserde Selçukluların kuruluşundan Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan'a kadar gelen olaylar anlatılır. Râvendî gibi pek çok âlim kendi çalışmalarını yaparken bu kaynaktan büyük ölçüde istifade ettiklerini zikrederler. A. H. Morton tarafından yayımlanan eser, siyasî hususlarda tezimiz için önemli bir kaynak olduğundan metinde Zâhîrüddîn-i Nîsâbûrî kısaltması ile kullandık.[1]

- **Hüseynî, Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır (öl. 590/1194)**

Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye** adlı eseri ile bilinmektedir. Eser, Selçukluların kuruluşundan Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslanşah'ın ölümüne kadar geçen olayları anlatır. Eser, Necati Lügal tarafından tercüme edilmiş olup eserin orijinal dili Arapçadır. Esere tezimizde Hüseynî kısaltması ile yer verdik.[2]

- **Râvendî, Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân (öl. 603/1206-1207'den sonra)**

Râvendî, Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân'nın **Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr** adlı eseri, Selçuklu Devleti'nin siyasî tarihini anlatan önemli bir kaynaktır. Adı geçen eser, 1238 yılında yazılmış

[1] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **Selçuknâme**, (nşr. A. H. Morton), Berlin 2004; Erdoğan Merçil, "Sekçuknâme", **DİA**, C. XXXVI, 397.

[2] Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye** (Zübdetü't-tevârih), (çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 1999, s. VI-X.

olup Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan 590/1194 yılına kadar meydana gelen siyasî olayları süslü bir üslûpla anlatmıştır. Ahmed Ateş tarafından tercüme edilen eserin dili Farsçadır. Çalışmamızda Râvendî kısaltmasını kullanarak ele aldık.[3]

- **Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed (öl. 643/1245)**

Eyyûbîler'de kâtip olarak görev yapan Bündârî, **Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra** adlı çalışması ile bilinmektedir. İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, Selçuklu vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî'nin Sultan Melikşah'ın tahta geçişinden Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in ölümüne kadar vuku bulan hadiseleri ve hâtıratını anlatan **Fütûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr** adlı Farsça eserini Arapça'ya çevirmiş, ayrıca onun bahsetmediği birçok konuyu ve Selçuklu tarihinin başlangıç kısmıyla Tuğrul b. Muhammed'in ölümünden Irak Selçukluları'nın çöküşüne kadar cereyan eden olayları da ekleyerek **Nusratü'l-fetre ve usratü'l-fıtra** adıyla dört ciltlik bir eser hazırlamıştır. Bündârî de bu eseri **Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra** adıyla ihtisar etmiştir. Kıvâmüddin Burslan tarafından **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi** adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bündârî, **Nusratü'l-fetre**'yi özetlerken metne son derece bağlı kalmış, ancak müellifin edebî tavsiflerini, teşbihleri ve özellikle şairler hakkındaki iddialarını eserden çıkarmış, sadece tarihî bilgileri alarak eseri sade üslûpla yazılmış bir tarih kitapı hâline getirmiştir. Selçuklu dönemi Nîşâbûr'un siyasî tarihi hakkında istifade ettiğimiz bu çalışmayı, metinde Bündârî şeklinde kısaltmayı uygun gördük.[4]

[3] Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr**, (çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1957, C. I-II; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1998, s. 126-127; P. Kraus, "Râvendî", **İA**, C. IX, 639; Abdülkerim Özaydın, "Râvendî", **DİA**, C. XXXIV, 471-472.

[4] Bündârî, **Zubdetü'l-Nusra ve nuhbetü'l-usra**, (çev. Kıvâmeddîn Burslan, **Irâk ve Horasan Selçukluları Tarihi**), TTK, İstanbul 1943; Abdülkerim Özaydın,"Bündârî", **DİA**, C. VI, s. 489-490.

- **Ahmed b. Mahmûd (öl. 977/1569-1570)**

Ahmed b. Mahmûd, **Selçuknâme** adlı eseri ile bilinmektedir. Bu kaynak büyük ölçüde Büyük Selçuklular hakkında bilgiler içermektedir. Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları hakkında da kısa kısa bilgiler bulmak mümkündür. Eserin temelini Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye**'si oluşturur. Erdoğan Merçil tarafından hazırlanan eserden tezimizde siyasî tarih alanında istifade ederek Ahmed b. Mahmûd kısaltması kullandık.[5]

2) Genel Vakâyinâmeler

- **Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib (öl. 310/923)**

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib, **Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk** adlı eseri ile bilinmektedir. Taberî, İslâm dünyasının önemli âlimlerinden ve tarihçilerinden biridir. Taberî şiir, gramer, lügat, tefsir, hadis, fıkıh, ahlak, tarih, matematik ve tıp alanlarında çalışmalar yapmıştır. İslâmî ilimler konusunda birçok eser telif eden Taberî'nin **Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk** adlı eseri en ünlüsüdür. Biz de çalışmamızda Müslümanlar tarafından Nîşâbûr şehrinin fethi hususunda Taberî'den istifade ettik ve dipnotlarda Taberî kısaltması ile ele aldık.[6]

- **İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (öl. 597/1201)**

İbnü'l-Cevzî, 510/1116 yılında Bağdâd'da dünyaya gelmiştir. İslâmî ilimler alanında eserler vermiştir. İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem** adlı çalışması, kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 574/1179 yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren

[5] Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme** I-II, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977.

[6] Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 53-54; Mustafa Fayda, "Taberî", **DİA**, C. XXXIX, 314-318; Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (çev. Ahmet Temir-Zakir Kadiri Ugan), C. IV, İstanbul 1991.

kronolojik sırayla kaydeder. Eser her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir. Çalışmamızda Selçuklu devri siyasî olaylar ile Nîşâbûr'da yer alan meşhûr âlimler hakkında bu eserden faydalandık.[7]

- **İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ali b. Muhammed (öl. 630/1233)**

el-Kâmil fi't-târîh adlı eseri ile tanınan İbnü'l-Esîr İzzeddîn Ali b. Muhammed, önemli bir Ortaçağ İslâm tarihçisidir. Hadis, siyer, edebiyat, ensâb konularında önemli çalışmalar yapmıştır. Önemli eserlerinden biri **el-Kâmil fi't-târîh**'dir. Bu çalışma, müellifine Ortaçağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma vasfı kazandırmıştır. Umumi tarih kitabı olan bu eser, varoluştan 628/1231 yılına kadar geçen olayları yıl yıl anlatır. İlk defa Carolus Johannes Tornberg tarafından yayımlanmıştır[8], daha sonra çeşitli baskıları yapılmış ve Türkçeye 12 cilt halinde çevrilmiştir. Tezimiz için kıymetli bilgiler ihtiva eden bu çalışmayı dipnotlarda İbnü'l-Esîr şeklinde kısaltmayı uygun gördük.[9]

- **Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (öl. 654/1256)**

Sıbt İbnü'l-Cevzî, dedesi İbnü'l-Cevzî'den aldığı eğitimlerin yanı sıra yaptığı seyahatler ile kendisini geliştirmiştir. En önemli çalışması olan **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân**, yaratılıştan müellifin ölüm tarihine kadar gelen kırk ciltlik umumi bir tarihtir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIII. yüzyılda Eyyûbîler'in hâkimiyetinde bulunan ülkelerde ve özellikle Suriye'de meydana gelen, bazılarına da bizzat şahit olduğu olayları ayrıntılı biçimde kaydetmesi eserin değerini artırmaktadır. Bu çalışmayı, "Vücûdî" mahlasıyla tanınan Muhammed b. Abdülazîz, Osmanlı Türkçesi'ne çevirmiştir. Eserin çeşitli ciltleri Bibliothèque Nationale, British Museum, Musul, Berlin, Kahire, Topkapı Sarayı Müzesi ve Türk ve İslâm Eserleri Müzesi kütüphanelerinde yer

[7] Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", **DİA**, C. XX, 545.
[8] Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", **DİA**, C. XXIV, 281-283.
[9] Ramazan Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 137-138; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, C. XXI, 26-27.

almaktadır. Tuğrul Bey, Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerine ait bölümler Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[10] Siyasî tarih alanında değerli bilgiler içeren çalışmaya metinde Sıbt İbnü'l-Cevzî kısaltması ile yer verdik.

- **Reşîdüddîn Fazlullâh b. Ebu'l-Hayr İmâdüddîn el-Hemedânî (öl. 718/1318)**

Reşîdüddîn Fazlullâh b. Ebu'l-Hayr İmâdüddîn el-Hemedânî, **Câmi'u't-tevârîh** adlı eseri ile bilinmektedir. el-Hemedânî, 646/1248 yılında doğmuş önemli bir devlet adamıydı. İlhanlı Devleti'nde vezirlik yapmıştır. En önemli eseri olan **Câmi'u't-tevârîh,** iki kısımdan meydana gelir. Birinci kısım Türk ve Moğol kabilelerinden ve Moğol tarihinden, ikinci kısım ise 700/1300 yılına kadar olan Çin, Hint, Gazneli, Selçuklu, Hârzemşâh vs. gibi devletlerin tarihinden bahseder. Eser Farsça, Arapça ve Moğolca yazılmıştır. Dünya tarihi niteliğinde olup Türk-Moğol tarihiyle ilgili kapsamlı bilgi verir. Selçuklular ile ilgili kısımları **Selçuklu Tarihi** adı altından Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş olup eser, Selçuklu tarihinin başlangıçtan, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul dönemine kadar anlatır. Eserden tezimizde Selçuklular bahsinde istifade ettik.[11]

- **Hamdullah Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî (öl.740/1340'tan sonra)**

Hamdullah Müstevfî, **Târîh-i Güzîde** ve **Nüzhetü'l-kulûb** adlı önemli eserleri ile tanınmaktadır. Müellif, **Târîh-i Güzîde** adlı eserini 730/1330 yılında vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim etti. Bu çalışma umumi tarih niteliğindedir. Farsça kaleme alınan eser, müellifin yaşadığı dönemle ilgili kıymetli bilgileri içerir. Özellikle İlhanlı tarihi için önemli bir çalışmadır.

[10] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân** (çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2011; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", **DİA**, C. XXXVII, 87-88.

[11] Reşîdüddîn Fazlullah, **Câmi'u't-tevârîh**, (çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), **Selçuklu Devleti**, İstanbul 2010.

Edward G. Browne ve Abdülhüseyin Nevâî tarafından gerçekleştirilen iki neşri bulunmaktadır.

Hamdullah Müstevfî'nin diğer önemli eseri de **Nüzhetü'l-kulûb** adlı çalışmasıdır. Müellif bu eseri kaleme alırken diğer önemli coğrafya kaynaklardan da istifade etmiştir. Bu kaynak, kozmografya hakkında bir giriş, üç esas bölüm (makale) ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Birinci bölümde mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili bilgiler verilmekte, ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekelerinden bahsedilmektedir. Üçüncü bölüm coğrafyaya ayrılmış olup dört kısımdan oluşmaktadır. Orijinal bilgiler ihtiva eden birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksâ; ikinci kısımda İran'ın maliyesi, coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiye ve köyleri, yol ve menzilleriyle dağları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri; üçüncü bölümde komşu ülkeler, son bölümde de diğer bazı ülkelerin coğrafî durumu incelenmektedir. Çalışmanın tamamı Melikü'l-küttâb Mirza Muhammed Şîrâzî tarafından, coğrafya kısımları Guy Le Strange tarafından, zoolojiye ait kısmı ise John Stephenson tarafından yayımlanmıştır. Coğrafî, kültürel, iktisadî, sosyal, mimarî eserler gibi hususlarda bu eserin İngilizce neşrinden istifade ederek Hamdullah Müstevfî kısaltmasını kullandık.[12]

- **İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer (öl. 774/1373)**

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, **el-Bidâye ve'n-Nihâye** adlı eseri ile bilinmektedir. İbn Kesîr, 700/1300 tarihinde doğmuş önemli bir tarihçidir. Müellifin **el-Bidâye ve'n-Nihâye** adlı eseri başlangıçtan 767/1365-1366 yılına kadar olan olayları anlatır. Eser, XIV ciltten oluşur. X. ciltinde Selçuklular hakkında bilgi bulmak mümkündür. Eserde kronolojik bir sıralama ile olaylar aktarılır ve bahsedilen yıl ölen önemli zatlar tanıtılır. Eser, biyografi bakımından da faydalıdır. Ayrıca siyasî, askerî, kültürel açıdan önemli bir kaynaktır. Tamamı basılan eserin bazı bölümleri değişik başlıklar altında neşredilmiş olup Türkçeye Mehmet Keskin çevirmiştir. Eserin orijinal

[12] Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", **DİA**, C. XV, 454,455.

dili ise Arapçadır. Eserin Türkçe tercümesinden istifade ederek çalışmaya İbn Kesîr kısaltmasıyla araştırmamızda yer verdik.[13]

- **Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî (öl. 903/1498)**

Mîrhând, Ravzâtü's-safâ adlı çalışması ile bilinmektedir. Ali Şîr Nevâî'ye sunduğu eser yedi ciltten oluşur. Müellif kendinden önceki birçok kaynağı inceleyerek oluşturduğu bu eser genel bir tarih kitabıdır. Müellif, I. ciltte tarihin faydaları ve eserinde kullandığı kaynakları zikrettikten sonra yaratılıştan başlayarak peygamberlerin hayatını ve İslâmiyet'ten önceki İran tarihini, II. ciltte Hz. Peygamber ve dört halife devirlerini, III. ciltte on iki imamı, Emevî ve Abbâsî halifelerini, IV. ciltte Selçuklular ve Hârizmşahlar gibi Abbâsîler'le çağdaş olan sülâleleri, V. ciltte Cengiz Han ve haleflerini, VI. ciltte Timur ve haleflerini anlatır. VII. cilt 929/1523 yılında yazılmış olup burada Hüseyin Baykara, Bedîüzzaman Mirza ve Özbek Hanı Şeybânî Han devirleri hakkında bilgi verilir; eser bir hâtime ile sona erer. Eserin VII. cildi ölümünden sonra kızından torunu Hândmîr tarafından tamamlanmıştır. Dördüncü ciltinden istifade ettiğimiz bu çalışmaya Mîrhând kısaltmasını uygun gördük.[14]

3) Coğrafya Kaynakları

- **Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Yakûb (öl. 284/897)**

Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Yakûb, **Kitâbu'l-Büldân** adlı eseri ile bilinmektedir. Ya'kûbî önemli bir tarihçi ve coğrafyacıdır. Bağdat, Samerra, İran, Kuzey Afganistan, Batı-Güney Arabistan, Kûfe, Doğu Arabistan, Basra, Hindistan, Çin, Bizans, Şam, Mısır, Nûbe, Kuzey Afrika ve Horasan coğrafyaları hakkında bilgiler vermektedir. Ya'kûbî, Tâhirîler döneminde kâtip

[13] Ebû'l Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (çev. Mehmet Keskin), **Büyük İslâm Târihi**, Çağrı Yay., İstanbul 1994, C. VII; Ramazan Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 196-197; Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr", **DİA**, C. XX, 131-132.

[14] Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, IV, Tahran 1339 hş; Mîrhând**, Ravzâtü's-Safa, Mülûk-i Gazneviyye**, (çev. Erkan Göksu), Kronik Kitap, İstanbul 2017; İsmail Aka, "Mîrhând", **DİA**, C. XXX, 156-157.

olarak görev yaptığı için, tezimizde daha çok bu dönemle ilgili mevzuda istifade ettik. Eser 1892 yılında De Goeje tarafından Leyden'de neşredildi. 2002 yılında Murat Ağarı tarafından Türkçeye tercüme edilerek **Ülkeler Kitabı** adı altında İstanbul'da yayımlandı. Araştırmamızda Ya'kûbî kısaltmasını kullanarak Türkçe tercümesinden istifade ettik.[15]

- **İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed (öl. 300/913)**

İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed, **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik** adlı eseri ile bilinmektedir. Bu çalışma yol haritaları, vergiler gibi pek çok alan hakkında bilgi veren genel bir coğrafya tarihi niteliğindedir. Eser, Murat Ağarı tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olup tezimizde bu tercümeden istifade ettik.[16]

- **el-İstahrî, Ebû İshâk el-Fârisî (öl. 346/957)**

el-İstahrî, Ebû İshâk el-Fârisî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik** adlı eseri ile bilinmektedir. Çalışma coğrafya hususunda önemli bir kaynaktır. İstahrî, yaptığı seyahatlerden ve Ebu Zeyd el-Belhî'nin **Suverü'l-eḳālîm** adlı eserinden istifade ederek oluşturduğu eserinde bölgelerin iklimi, yolları, şehirleri hakkında bilgiler mevcuttur. Bu kaynaktan coğrafî konum, iklim konusunda istifade ederek İstahrî kısaltması ile çalışmamızda yer verdik.[17]

- **İbn Havkal (öl. 367/977)**

İbn Havkal, **Kitâbu sûreti'l-arz** adlı eseri ile bilinmektedir. İbn Havkal, çalışmasını yazarken İstahrî'nin isteği üzerine onun hocası Ebû Zeyd el-Belhî'nin **Suverü'l-eḳālîm** adlı eserini esas alarak **Sûretü'l-arz** adlı kitabı yazmıştır. Eser, X. yy. Horasan coğrafyası için değerli bir kaynaktır. Tezimizde

---

[15] Ya'kûbî, **Kitâbu'l-Büldân**, (çev. Murat Ağarı, **Ülkeler Kitabı**), İstanbul 2002; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 51-52; C. Brockelmann, "Yâkûbî", **İA**, C. XIII, 351-352; Murat Ağarı, "Ya'kûbî", **DİA**, C. XLIII, 287-88.

[16] İbn Hurdâzbih, **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik,** (çev. Murat Ağarı, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**), Kitabevi Yay., İstanbul, 2008; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 97-98.

[17] İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik,** (Tahk. M.J. De Goeje), Leyden 1927; Aydın Usta, **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, İstanbul 2007, s. 15; Şeşen, **a.g.e.,** s. 101; V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan- Samaniler Tarihi**, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 17.

bu eserden coğrafî konum, sınırlar, fizikî yapı, yerleşim yerleri gibi alanlarda isifade ettik ve Havkal kısaltmasını kullandık.[18]

- **Hudûdü'l-'âlem mine'l-meşrıḳ ile'l-maġrib**

Hudûdü'l-'âlem mine'l-meşrıḳ ile'l-maġrib adlı eser X. yy. kaleme alınmış bir eser olup müellifi bilinmemektedir. Eser, V. Minorsky tarafından İngilizce olarak, Minûçehr Sutûde tarafından Farsça olarak, Murat Ağarı ve Abdullah Duman tarafından da Türkçe olarak neşredilmiştir. Çalışmamızda Hudud al-'Alam şeklinde kısaltarak kullandık.[19]

- **el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (öl. 390/1000 civarı)**

el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, **Ahsenü't-tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm** adlı eseri ile bilinmektedir. Eser, 378/988 yılında tamamlandı. Sosyal, kültürel, ekonomik alanda önemli bir kanak olan çalışma, beşerî coğrafya alanında da ilk çalışma olarak kabul edilir. Kitap, Arap ve Acem ülkeleri şeklinde iki bölüm hâlindedir. Eser, M. J. Goeje tarafından 1871, 1906, 1967 yıllarında Leyden'de, 1982 yılında da Ali Nâki Münzevî tarafından Farçaya çevirilip Tahran'da basıldı. K. Miller ise kitabın haritalarını 1926-1931 yılında Stuttgart'da Mappae Arabicae'de yayınladı. 2015 yılında D. Ahsen Batur tarafından **İslâm Coğrafyası** ismiyle Türkçeye tercüme edildi.[20] Eser, sosyo-ekonomik, kültürel faaliyetler gibi hususları incelerken tezimiz için başvurduğumuz kaynaklardan biridir. Tezimizde Makdisî kısaltması ile kullandık.[21]

---

[18] İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-arz**, (edt. M. J. De Goeje-E. J. Brill), Leyden 1938; (çev. Ramazan Şeşen), **10. Asırda İslam Coğrafyası**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 101-102; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", **DİA**, C. XX, 34-35; V. Arendonk, "İbn Havkal", **İA**, C. V/2, 747.

[19] Anonim, **Hudûdü'l-'âlem mine'l-meşrıḳ ile'l-maġrib**, (çev. Abdullah Duman- Murat Ağarı) Kitabevi Yay., İstanbul 2008; V. Minorsky, **Hudud al-'Alam-The Regions of the World**, Frankfurt 1993; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 105; Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", **DİA**, C. XVIII, 304.

[20] Mukaddesî, **Ahsenü't-Tekâsîm, (**çev. D. Ahsen Batur) **İslâm Coğrafyası**, Selenge Yay., İstanbul 2015.

[21] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, (thk. M. J. De Geoje), Leyden 1967; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 102-103; Usta, **a.g.e.**, s. 16; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", **DİA**, C. XXVII, 431-32.

- **Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah el-Rûmî (öl. 627/1229)**

Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah el-Rûmî, **Mu'cemü'l-büldân** adlı eseri ile bilinmektedir. Eser, 1224 yılında alfabetik bir şekilde düzenlenmiş bir coğrafya ansiklopedisidir. Hamevî, eserini kendinden önceki coğrafyacıların eserlerinden yararlanarak, kendi seyahatlerini de ekleyerek kaleme almıştır. Eserden tezimiz için coğrafî konum, sosyal yapı gibi konularda geniş ölçüde istifade ettik ve tezimizde Hamevî kısaltması ile yer verdik.[22]

- **Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî (öl. 682/1283)**

Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd** adlı eseri ile bilinmektedir. Müderris ve kadılık görevlerinde bulunan Kazvînî önemli bir coğrafyacıdır. Çalışmasında dünyayı yedi iklim şeklinde incelemiş ve yer adlarını alfabetik sıraya koymuştur. Tezimizde Nîşâbûr'un coğrafî ve fizikî konumu hakkında bilgi edindiğimiz eserin Gottingen'de F.Wüstenfeld tarafından 1848 yılında yapılan neşrinden istifade ettik. Çalışmamızda Kazvînî kısaltmasıyla kullandık.[23]

4) Seyahatnâme Kitabı

- **Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî (öl. 465/1073)**

Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdyanî el-Mervezî, **Sefernâme** adlı eseri ile bilinmektedir. Seyahatnâme türündeki bu çalışma, coğrafya hususunda önemli bir kaynaktır. Nîşâbûr'da sosyal hayat hakkında bilgi edindiğimiz eserin Abdülvahab Tarzi tarafından tercümesinden istifade ettik ve araştırmamızda Nâsır-ı Hüsrev kısaltmasıyla yer verdik.[24]

---

[22] Yakut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, (thk. Ferid Abdülazîz Cündi), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut; Usta, **a.g.e.**, s. 16; R. Blachere, "Yakût Rumî", **İA**, C. XIII, 357-58; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", **DİA**, XLIII, 288-91.

[23] Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd**, (edt. Ferdinand Wüstenfeld), Göttingen 1848.

[24] Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, (çev. Abdülvahab Tarzi), İstanbul 1950.

5) Tabakat Kitabı

- **Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî (öl. 771/ 1370)**

Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ** adlı çalışma ile bilinmektedir. Eser, şâfi'i fakihlerinden bahseder. Nîşâbûr'daki ilim adamları konusunu işlerken bu çalışmadan yararlandık.[25]

5. Ensâb Kitapları

- **Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (öl. 562/1166)**

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, **el-Ensâb** adlı eseri ile bilinmektedir. Çalışma bilim insanlarının nisbelerini alfabetik sıraya göre dizmiş bir biyografi ve coğrafya niteliğinde kaynaktır. Bu eserden, tezimiz için ilim adamlarını incelerken istifade ettik.[26]

- İbnü'l-Esîr'in **el-Lübâb fî tehźîbi'l-ensâb** adlı çalışması Sem'ânî'nin nisbeleri esas alarak yazdığı **Kitâbü'l-Ensâb**'ın incelenip hataları düzeltilerek, eksikleri de giderilerek yapılan bir özettir. Üç ciltten oluşan bu eser, ilk defa bir bölümü 1835 yılında Ferdinand Wüstenfeld tarafından, tamamı ise 1356-1357 yılında Hüsâmeddin el-Kudsî tarafından ve 1971 yılında da Mustafa Abdülvâhid tarafından yayımlanmıştır. İslâm toplumunun sosyal yapısı hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eder. Tezimizde âlimler konusunda başvurduğumuz eseri el-Lübâb kısaltması ile yer verdik.[27]

---

[25] Sübkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, (edt. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1968; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 195-96; Joseph Schacht, "Sübkî", **İA**, C. XI, 82; Bilal Aybakan, "Tâceddin Sübkî", **DİA**, C. XXXVIII, 11-13.

[26] Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, **el-Ensâb**, (edt. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut 1980; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr", **DİA**, C. XXXVI, 464-65.

[27] Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, C.XXI, 26-27.

6) Şehir ve Bölge Tarihi ile ilgili Kitaplar

- **Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn el-Beyhakî (ö 470/1077)**

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn el-Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî** adlı eseri ile bilinmektedir. Müellif, 386/996 yılında dünyaya gelmiştir. Önemli bir tarihçi olup Kur'an ilimleri, hadis, Arap edebiyatı alanında çalışmalar yapmıştır. **Târîh-i Beyhakî,** müellifine büyük şöhret sağlamıştır. Otuz cilt olduğu rivayet edilen bu büyük eserden günümüze sadece 421-432 (1030-1041) yılları arasındaki olayları anlatan bölüm kalmıştır. Bu bölüm Sultan Mahmud'un ölümünden başlayıp Sultan Mesud'un Dandanakan yenilgisinden sonra Hindistan'a iltica ettiği yıla kadar gelen olayları anlatır. Eserden siyasî tarih kısmını işlerken büyük ölçüde istifade ettik ve tezimizde Beyhakî kısaltmasını kullandık.[28]

- **el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud (öl. 279/892)**

el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud, **Fütûhu'l-büldân** adlı çalışmasıyla bilinmektedir. Hayber'in fethinden Emevî Halifesi I. Velid devrine kadar geçen olayları anlatan eser, İslâm fetihleri tarihi ve iskân açısından önemlidir. Tezimiz için, idarî ve iktisadî konularda, paralar, vergiler, mühürler hakkında önemli bir kaynaktır. Eser, Türkiye'de 1956 yılında Zakir Kadiri Ugan tarafından, 1987 yılında Mustafa Fayda tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Tezimizde bu ana kaynağın Türkçe tercümesinden istifade ettik, Belâzürî kısaltması ile kullandık.[29]

---

[28] W. Barthold, "Beyhakî", **İA**, C. II, 582-584; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 80-81; Tahsin Yazıcı, "Muhammed b. Hüseyin Beyhakî", **DİA**, C. VI, 63-64.

[29] Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, (çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987; Şeşen, **a.g.e.**, s. 48-49; C. H. Becker, "Belâzürî", **İA**, C. II, 467-468; Mustafa Fayda, "Belâzürî", **DİA**, C. V, 392-393.

- **Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014)**

  Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin **Târîh-i Nîşâbûr** adlı eseri Nîşâbûr tarihini kapsamlı bir şekilde anlatan önemli bir kaynaktır. Eser on iki ciltten oluşur. Günümüze kadar ulaşmayan eserin Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Halife en-Nîsâbûrî'nin Farsça olan muhtasarından istifade ettik. Çalışmamızda en-Nîsâbûrî kısaltması şeklinde yer verdik.[30]

[30] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr,** (telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Halife en-Nîşâbûrî), Tahran t.y.

Araştırma Eserleri

Tezimizde kullanılan araştırma eserleri ve makaleler, Nîşâbûr hakkında ya şehrin bir özelliği üzerinde durmuş ya da dolaylı bir şekilde şehirle ilgili bilgiler vermektedir. Bu kısımda Nîşâbûr'un kuruluşundan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılma sürecine kadar anlattığımız çalışmamızda, kullandığımız araştırma eserlerinden ve makalelerden ne derece istifade ettiğimizden bahsedeceğiz.

Bu bağlamda ilk olarak Selçuklu tarihçisi Sergey Grigoreviç Agacanov'un çalışmaları bizim için önemlidir. Agacanov'un **Oğuzlar** ve **Selçuklular** isimli eserlerinden tezimizi yazarken istifade ettik. Özellikle siyasî olaylar hakkında sık sık bu eserlere müracaat ettik. Sırf siyasî tarih değil ayrıca sosyo-ekonomik ve kültürel hayat hakkında da bu çalışmalar bizlere yol gösterdi.

Selçuklu tarihçisi Osman Turan'ın **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti** adlı eserinden istifade ettik. Bu çalışma, Selçuklu siyasî tarihi ve dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatına ışık tutarak bizlere yardımcı olan önemli bir kaynaktır.

Önemli bir Türk tarihçisi olan Mehmet Altay Köymen'in üç cilt hâlinde yayınlanmış olan **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi** ve çeşitli makaleleride bize tezimizi yazarken faydalı oldu. Köymen'den Selçuklu siyasî tarihi hakkında büyük ölçüde yararlandık ve ayrıca Oğuzların işgali konusunda da istifade ettik.

Değerli bir tarihçi olan Erdoğan Merçil'in telif ettiği çok sayıda makalelerinden ve eserlerinden yararlandık. Özellikle **Gazneliler Devleti Tarihi** ve Ali Sevim ile birlikte çalıştığı **Selçuklu Devletleri Tarihi** adlı eserlerinden Gaznelilerin ve Selçukluların siyasî tarihi ve sosyo-kültürel hayatı konularında faydalandık.

Ortaçağ Tarihi alanında kıymetli çalışmaları bulunan Abdülkerim Özaydın'ın **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)** adlı çalışmasından istifade ettik. Ayrıca aynı müellifin **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**'nde yazmış olduğu pek çok maddeden faydalandık.

Cihan Piyadeoğlu tarafından kaleme alınan **Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklulalar Dönemi** adlı eseri de tezimizde bize faydalı oldu. Çalışma, genel bir Horasan bölgesi tarihidir. Nîşâbûr da Horasan bölgesinin bir parçası olduğu için eser bize özellikle sosyo-ekonomik ve kültürel hayat alanında rehber olmuştur.

Osman Gazi Özgüdenli'nin **Selçuklular: Cilt I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)** çalışmasından konumuzla ilgili olan Selçuklu siyasî tarihi kısımdan istifade ettik ve **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**'de kaleme aldığı "Nîşâbur" maddesi de çalışmamız için kıymetlidir.

Tezimizle ilgili önemli araştıma eserlerden birisi de Guy Le Strange tarafından kaleme alınan **The Lands of The Eastern Caliphate** adlı çalışmadır. Büyük ölçüde istifade ettigimiz ve özellikle coğrafî konum, iklim, fizikî yapı gibi konularda önemli bir yol gösterici olan bu eser, **Doğu Hilafetinin Memleketleri** şeklinde Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar tarafından 2015 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir.

Ferîdûn Gerâylî'nin **Nîşâbûr, Şehr-i Firûze** adlı eseri Nîşâbûr şehri için mühim bir çalışmadır. Eserde siyasî tarih alanında yeterli bilgi yer almamasına rağmen şehre verilen isimler, şehrin kuruluşu ve ilk yerleşimcileri hakkında kıymetli bilgiler yer almaktadır. Çalışmadan, şehrin coğrafî, ilmî ve kültürel alanlarında tezimiz için faydalandık.

Horasan bölgesinin İslâm orduları tarafından fethedilmesi, Nîşâbûr'un fethi ve sonraki dönemler için H.A.R. Gibb tarafından yazılan **Orta Asya'da Arap Fetihleri** önemli bir eserdir. Ayrıca bu konuyla ilgili J. Wellhausen'in **Arap Devleti ve Sukutu** adlı çalışması ve Recep Uslu'nun doktora tezi olan **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi** bizlere önemli bilgiler vermektedir.

İsmail Pırlanta tarafından telif edilen **Orta Çağ'ın İncisi Nişabur** adlı çalışma şehrin kuruluşundan Sâmânîler dönemine kadar anlatır. Büyük ölçüde istifade ettiğimiz bu çalışma, bize coğrafî-fizikî yapı, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel gibi hususlarda rehber olmuştur. Yine Nîşâbûr hakkında Murat Akbaş tarafından yazılmış olan, **XI ve XII. Yüzyıllarında Nişabur**, isimli yüksek lisans tezi bu bağlamda başvurduğumuz çalışmalar arasında yer almaktadır.

B- İslâm Fetihlerine Kadar Nîşâbûr

b.a. Nîşâbûr'un Kuruluşu ve İlk Yerleşimcileri

Nîşâbûr tarih boyunca pek çok medeniyete beşiklik etmiş olmasına rağmen ilk gelen yerleşimciler hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. en-Nîsâbûrî'nin **Târîh-i Nîşâbûr** adlı eserinde, Nîşâbûr şehrini büyük yuvarlak bir taş üstünde kuran kişinin Hz. Âdem'in torunu Ânûş b. Şîs b. Âdem olduğu belirtilir.[31] Bunlar, Nîşâbûr'un ilk yerleşimcileri olarak kabul edilir.[32]

Nîşâbûr'un içinde yer aldığı Horasan bölgesine ilk olarak Aryânâ (Ariana) adı verilmiştir. Bu bölge ismini Orta Asya'dan Horasan'a göç eden Ârilerden almıştır.[33] Horasan bölgesi tarih boyunca önemli bir stratejik mevkiye sahipti. MÖ. 330 yılında Büyük İskender, İpek Yolu'na hâkim olmak için Horasan'a düzenlediği seferde bölgeyi işgal etti[34] ve on iki tane şehir kurdu. Nîşâbûr'da bu şehirlerden biriydi.[35]

Horasan bölgesi doğu ve batı şeklinde ikiye ayrılmıştı. Nîşâbûr, Batı Horasan kısmında yer almakta ve Pers egemenliğinde bulunmaktaydı.[36] Sakalar, MÖ. 175-165 yılları arasında Horasan bölgesine gelerek Persler ile savaşmışlar[37] ve hükümdarları Afrasyâb[38] Nîşâbûr bölgesine gelip burada bir kuhendîz (İç kale) inşa ettirmişti.[39]

Horasan bölgesi Pers egemenliği altındayken, Sâsânî hanedanı bu bölgede güçlendi. Nîşâbûr şehri Sâsânîlerin eline geçti. Nîşâbûr'da faaliyet gösteren ilk Sâsânî

---

[31] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr,** s. 117; Gerâylî, **Nîşâbûr, Şehr-i Firûze**, 1415, s. 11; İsmail Pırlanta, **Orta Çağ'ın İncisi Nişabur**, Hikmet Yayınevi, İstanbul 2013, s. 39.

[32] (Adı geçen kaynakta yer alan bilgilere göre şehir ikinci defa Zevalîke tarafında inşâ edilmiştir) en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s.117; Gerâylî, **Nîşâbûr, Şehr-i Firûze**, s. 11 Gerâylî, bu kişinin II. Şapur ile karıştırıldığını bildirmektedir.

[33] Recep Uslu, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997, s. 18.

[34] Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi,** I-III, Ankara 1986, I, 54; Rivayetlere göre, Büyük İskender Horasan'a geldiğinde Nîşâbûr'a da uğramış ve burasını tahrip edip yıkmıştır.

[35] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, C. I, 262; A. Yakubovskiy, "Merv al-Şahcan", **İA**, C. VII, 773; Yakubovskiy burada şunu da belirtmiştir: İskender, bu bölgeye geldiğinde yerleşik hayata ve hatta ziraat faaliyetlerinde ileri bir ahaliyle karşılaşmıştı.

[36] Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi,** I, 63; O. Çetin, "Horasan", **DİA**, C. XVIII, 234.

[37] Hikmet Bayur, I, 64-65; S. M. Yusuf, **Studies in İslamic History and Culture,** Delhi 1992, s. 45.

[38] Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s. 108.

[39] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 117; Ebu'l-Kasım Firdevsî, **Şehnâme,** I-IV, (çev. Necati Lugal), İstanbul 1955, II, 7.

Hükümdarı I. Şâpûr'un babası Erdeşîr'dir (226-240).[40] Erdeşîr'in Nîşâbûr'daki faaliyetleri hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Nîşâbûr'un ilk kurucuları ile ilgili olarak kesin bilgiler I. Şâpûr (240-272) ile başlamaktadır. I. Şâpûr hükümdar olmasıyla beraber Nîşâbûr'da bir şehir kurulmasını emretti.[41] Nîşâbûr'a kurulan şehrin duvarlarının çevresi on beş bin adım ve şehir sekize sekiz (kare şeklinde) ebatında, karelerden oluşan bir satranç tahtasına benzemekteydi. Şehrin süslemesinde bitki ve hayvan figürleri kullanıldı ve ayrıca I. Şâpûr'un bir heykeli dikildi.[42]

II. Şâpûr (309-379) döneminde Nîşâbûr şehri yeniden inşa edilmiş, şehrin sınırları genişletilmiş, çevresine hendekler kazılarak bir set çekilmişti.[43] Şehre doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde dört kapı yapılmıştı.[44]

II. Şâpûr'dan sonra I. Yezdicerd (399-420) Nîşâbûr'a hâkim oldu.[45] Bu konuyla ilgili kaynaklarda ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Nîşâbûr, I. Yezdicerd döneminden sonra popüleritesini kaybetti. Sâsânî Devleti, taht kavgaları ile meşgulken Horasan bölgesi Göktürkler tarafından ele geçirildi. Ancak Göktürklerde bölgede hâkimiyetlerini koruyamadı. Böylece Türkiş (Türgiş) Kağanlığı, Karluklar, Huttal Türkleri, Toharistan Yabguları, Türkşâhiler, Heytal Türkleri bağımsız bir şekilde Horasan'da faaliyet gösterdiler.[46]

b.b. Nîşâbûr'a Verilen İsimler

Nîşâbûr şehri tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yaptı. Kuruluşuna dair verilen çelişkili bilgiler ona verilen isimleri de tam olarak ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Tarih içinde pek çok şekilde adlandırılan Nîşâbûr kelimesinin, Pehlevi dilinde "oturmak" anlamına gelen "Nîş" ile kurucusunun adı olan "Şâpûr"

[40] Hamza el-İsfahânî, **Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ**, Beyrut, t.y., s. 39; Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l-ḳulûb** (The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub), (ed. G. Le Strange), London 1915, s. 181; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 44.
[41] İbnü'l-Esîr, **el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb**, I-III, Beyrut 1980, III, s. 252; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 3,13.
[42] Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 182; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 5; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 45.
[43] Hamza el-İsfahânî, **Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ,** s. 39; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr,** s. 14, 118; Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 182; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 4, 13, 19.
[44] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 120.
[45] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 19; E. Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, 303.
[46] Emel Esin, "Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış", **Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi**, sy: II, Ankara 1977, s. 248-249.

isminin yan yana gelmesi ile oluştuğu kabul edilmektedir.[47] Nîşâbûr'a verilen diğer isimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- **Nîsâbûr-Neysâbûr**

Arap tarihçiler ve coğrafyacılar Nîşâbûr'u Arapçaya aktarırken Nîsâbûr-Neysâbûr şeklinde ifade etmişlerdir.[48]

- **Neyşâpûr**

I. Şâpûr, Nîşâbûr'da büyük bir sazlık alanı kurutarak buraya bir şehir inşa ettirmiştir.[49] Bu rivayet doğrultusunda şehre Neyşâpûr ismi verildiği kaynaklarda yer almaktadır.[50]

- **Nîşâbûr-Bîşâbûr**

Hamza el-İsfahânî eserinde Nîşâbûr'dan bahsederken Nîşâbûr-Bîşâbûr şeklinde ifade etmektedir.[51]

- **Ebrşehr**

Gökteki bulutların şehre çok yakın olmasından bu şekilde isimlendirilmiştir. Ebrşehr "Bulut şehri" anlamındadır.[52]

Nîşâbûr, dar alan olarak ifade edildiğinde Ebrşehr olarak isimlendirilmekte[53] ve ayrıca ilk İslâm fetihleri esnasında da bu isimle anılmaktaydı.[54]

---

[47] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 8.

[48] İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik,** Nîşâbûr'la ilgili bölümler; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, Nîşâbûr'la ilgili bölümler; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm,** Nîşâbûr'la ilgili bölümler.

[49] İbnü'l-Esîr, **el-Lübâb**, III, 252; Kalkaşandî, **Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ**, IV, Beyrut 1987, 389; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 4.

[50] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 5- 6.

[51] Hamza el-İsfahânî, **Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ**, s. 39; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 54.

[52] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 120; Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012, s. 16.

[53] C. E. Bosworth, **Târîh-i Gazneviyân,** I, (Farsçaya çev. Hasan Anûşe), Tahran 1362 hş., 147; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 8-9.

[54] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 586; Guy Le Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, London 1968, s. 383; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 9 (Abbâsî Halifesi Harun er-Reşîd zamanında basılan sikkelerde, Ebrşehr yazılmaktadır).

- **Îranşehr**

Makdisî, Îranşehr ismi ile Zâbülistân, Sistân ve Nîşâbûr çevresini kastetmektedir.[55] Yâkut el-Hamevî, Îranşehr ile İran topraklarının tamamını kastetmektedir.[56]

Batılı Tarihçiler Nîşâbûr'u Nishabur/Nishapur şeklinde de ifade etmişlerdir. Ayrıca şehir, Nîşâbûr kelimesi yerine Nevşâhpûr[57], Nîvehşahpûr,[58] Nehşapûr[59], Dendî Şâpûr[60], Nebsâbûr[61], Nîvşâhpûher[62], Binâşâhpûr[63], Neysâfûr[64], Nesâyâ[65], Niu-Şâpûr[66], Neykehfûr[67] … gibi imla ile kaydedilmiştir.

C. Nîşâbûr'un Coğrafî Özellikleri

c.a. Nîşâbûr'un Coğrafî Konumu, İklimi ve Sınırları

Nîşâbûr, Binâlûd dağının[68] güneybatısında denizden 1210 m. yükseklikte ve Tahran'ı Meşhed'e bağlayan yol üzerinde yer almaktaydı. Şehir, Orta Asya ve Hindistan'ı İran üzerinden batıya ve İran körfezini Hârizm üzerinden Volga boylarına bağlayan tarihi doğu-batı ve güney-kuzey ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır.[69]

Geçmişten günümüze Nîşâbûr'un coğrafî konumu hakkında verilen bilgileri incelediğimizde; Hamdullah Müstevfî, Nîşâbûr'un koordinatlarını doksan iki derece otuz iki dakika boylam, otuz altı derece yirmi bir dakika enlem ve dördüncü iklim bölgesi olarak,[70] Ebî Avn İshak b. Ali, Nîşâbûr'un boylamını 80 derece yarım dakika

---

[55] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 299.
[56] Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, I, 343-344.
[57] Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, 302.
[58] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 3, 13.
[59] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 5, 13.
[60] Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, III, 188; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 4.
[61] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 7.
[62] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 3-4.
[63] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 4.
[64] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 7.
[65] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 7.
[66] Honigmann, "Nişapur", **İA,** IX, s. 302.
[67] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 7-8.
[68] Dağın yüksekliği 2300 m. civarında olup Horasan bölgesinin en yüksek kısmıdır. Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, 149.
[69] Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu üzerinde Bir Şehir: Nîşâbûr", **Dünden Bugüne İpek Yolu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 130.
[70] Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 182; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 59.

çeyrek saniye, enlemini de otuz yedi derece olarak göstermiştir.[71] Kalkaşandî ise Nîşâbûr'u seksen derece boylam, otuz altı derece yirmi dakika enlemde ve dördüncü iklim bölgesi olarak kabul etmekteydi.[72] Özgüdenli, günümüz Nîşâbûr'unu otuz altı derece on iki dakika kuzey enlemi ile elli sekiz derece kırk dakika doğu boylamı olarak vermiştir.[73]

Nîşâbûr'un koordinatları hakkında günümüz ve geçmiş bilgiler karşılaştırıldığında çok hafif bir sapma görülmektedir. Bunun sebebi ise geçmişteki hesaplama yöntemleri ile günümüz yöntemlerinde oluşan farklılıklar ve mevcut konumdaki değişmelerdir.

Nîşâbûr dördüncü iklim bölgesinde olup[74] karasal iklime sahipti. İklim yönünden Horasan'ın en elverişli yeriydi.[75]

Tâhirîler'in başkentlerini Merv'den Nîşâbûr'a taşımalarının akabinde Nîşâbûr şehri siyasî, sosyol, kültürel ve ekonomik açıdan gelişmiştir.[76] Sâmânîler ve Selçuklular döneminde de Nîşâbûr şehrine önem verilmiş ve burası bir ilim merkezi hâline gelmişti. Nîşâbûr'un coğrafî konum itibari ile ticaret yollarında bulunması buradaki ticarî hayatın canlılığını arttırmış ve önemli bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştı.[77]

Nîşâbûr Horasan bölgesinin en geniş yerleşim birimlerinden biriydi. Batısında Râvend, güneyinde eş-Şâmât veya Tek-âb, doğusunda Büştefrûş, kuzeyinde Mâzül yer almaktaydı.[78]

Nîşâbûr günümüz de ise 2425 hektara sahip, kuzeyinde Bînâlûd dağı, doğusunda Meşhed, güneyinde Kedken ve Kûh-i Surh-i Kaşmer, batısında da Sebzevâr yer almaktadır.[79]

---

[71] Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, C. I, s. 331.

[72] Kalkaşandî, **Subhu'l-a'şâ,** C. IV, s. 390; Yâkut el-Hamevî, C. I, 331; Kazvînî**, Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd**, (edt. Ferdinand Wüstenfeld), Göttingen 1848, s. 317 (İslâm cografyacılarının çoğu dördüncü iklim bölgesinde olduğunu kabul ederler).

[73] Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149.

[74] Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, I, 331; Kazvînî, **a.g.e.**, s. 317.

[75] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr,** s. 120.

[76] İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik**, s. 255; Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm**, s. 332.

[77] İbn Havkal, **Kitâbu sûreti'l-arz**, s. 432; Erdoğan Merçil, "Nîşâbûr", **Dünden Bugüne İpek Yolu**, s. 130.

[78] **Hudud al-'Alam** (The Regions of The World), (çev. V. Minorsky), London 1937, s. 102; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 316-317; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 138-139; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 387; Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, s. 302.

[79] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 212; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 18.

c.b. Nîşâbûr'un Nehirleri ve Sulama Kanalları

Nîşâbûr'un su ihtiyacının büyük bölümü Binâlûd dağında yer alan nehirler ile yeraltı su kaynaklarından elde edilmekteydi. Şehirde yeraltından giden bu su kaynakları, sulama kanalları[80] vasıtasıyla halkın ve tarım arazilerinin su ihtiyacı için kullanılmaktaydı.[81] Burada Ebû Amr, Bilvefâ, Hîre, el-Hifat, Şadyah (Şâziyâh), Sûvar, Sehl Taşin, Kariz, Cehem isimlerini taşıyan su kanalları bulunmaktaydı.[82] Bu yeraltı sulama kanalları Câcerm nehri veya Cughan Rûd[83], Şûrah Rûd[84], Vadi Segaver[85] Atşâbâd nehri[86], Tacend nehri[87] tarafından beslenmekteydi. Diğer nehirler ise; Dizbâd[88], Atarûd, Boşfuruş, Buşenkan, Harv, Şamat'dır.[89]

Şehrin su ihtiyacı sulama kanalları dışında yer altı kaynaklarından da sağlanmaktaydı.[90]

c.c. Nîşâbûr'un Dağları

Nîşâbûr'un en önemli dağlarından biri yukarıda söz ettiğimiz Binâlûd dağıdır.[91] Nîşâbûr'un güneybatısında Kûh-i Custeh ve Togah Kûh, güneyde Kûh-i Surh-i Kaşmer yer almaktadır.[92] Nîşâbûr'un 36 mil kuzeybatısında bir dağ silsilesi

---

[80] Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan**, Kül. Bak. Yay., Ankara 2001, s. 173 (Sulama kanallarının bakımı Hifaze ve Rifaze denilen işçiler tarafından yapılmaktadır).
[81] Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, I, 331.
[82] Makdisî, **a.g.e.**, s. 329; Öztürk, **a.g.e.**, s. 174.
[83] Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 186; Strange, **a.g.e.**, s. 392-393 (Câcerm bölgesinden güneye doğru akmakta ve çölde etkinliği azalmaktadır).
[84] Müstevfî'de geniş bir bilgi mevcuttur. Şehrin kuzeyinde Çeşme sebz adında küçük bir gölden çıkıyordu. Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 186.
[85] İstahrî, **a.g.e.**, s. 205; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 433 (Büştekan bölgesinde doğmaktadır. Birçok köy sulayıp yeryüzünde kaybolur. Şehrin en büyük nehirlerinden biridir).
[86] Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 186; Strange, **a.g.e.**, s. 387-388 (Sadece bahar aylarında canlılık gösterir).
[87] İstahrî, **a.g.e.**, s. 173; Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 189; Strange, **a.g.e.**, s. 395-396 (Tûs bölgesinde yer alır).
[88] Şehre ulaşamayıp çevresindeki bahçeleri sulardı. Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 186; Strange, **a.g.e.**, s. 387-388.
[89] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 137.
[90] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318.
[91] İstahrî, **a.g.e.**, s. 205 (Yüksekliği 3211 m.'dir. Nîşâbûr'un su kaynağının çoğu bu dağdan sağlanmaktadır); Honigman, "Nişapur", **İA,** IX, s. 304.
[92] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 212; Bosworth, **Târîh-i Gazneviyân**, s. 153; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 66, 67.

bulunmaktadır.[93] Kuzeybatısında yer alan Râvend dağı Nîşâbûr'da yer alan diğer dağlardan farklı bir öneme sahipti. Çünkü bu dağ üstünde Berzin Mihr Ateşgede'si yer almakta olup[94] Mecûsîler için kutsal bir yerdi.[95]

c.d. Nîşâbûr'a Bağlı Olan Yerleşim Yerleri

Nîşâbûr, Horasan bölgesinin geniş sınırlara sahip şehirleri arasında yer almaktadır. Bâharz, Zâm, Cüveyn ve Beyhak gibi dört tane büyük yerleşim yeri vardır ve bu yerleşim yerlerine bağlı rustak[96] ve köyler mevcuttu.[97]

ZÂM :Nîşâbûr'un önemli yerleşim birimlerinden biri olan bu beldeye bağlı birçok köy vardı.[98] Zâm'ın idare merkezi Bûzcân'dır.[99] Burası Nîşâbûr'un pamuklu dokuma merkezidir.[100] Bûzcân'a bağlı 180 adet köy bulunmaktadır.[101]

BÂHARZ :Nîşâbûr'un bir diğer önemli yerleşim birimlerinden olan Bâharz'e bağlı 168 adet köy bulunmaktadır.[102] Bâharz'in idare merkezi Mâlin, verimli topraklara sahip olduğundan tarım bölgesidir.[103]

CÜVEYN :Nîşâbûr'un yerleşim birimlerinden olan Cüveyn'in merkezi Azâdvâr'dır.[104] Burası kuzey ve güney diye ikiye ayrılır. Yerleşimin yoğun olduğu kuzey kesiminde 189 adet köy bulunmaktadır.[105] Cüveyn'in merkezi konumdaki Azâdvâr, ticarî ve sosyal açıdan gelişmiş bir yerdi.

---

[93] B. Zahoder, "Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", (çev. İsmail Kaynak), **Belleten**, XIX, TTK, Ankara 1955, 501; Honigman, "Nişapur", **İA,** IX, 304 (Bu bölgede firuze yatakları vardır/Ba'r-i Maadin).

[94] Öztürk, **a.g.e.**, s. 133; Honigman, "Nişapur", **İA**, IX, s. 302.

[95] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 213; Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, s. 302-303; a mlf.-Bosworth, "Nishapur", **Encyclopaedia of Islam**, VIII, 62.

[96] Rustak birçok araştırmacı tarafından köy manasında kullanılmıştır. Fakat bazı tarihçilerde birkaç köyün birleşimi için de bu terimi kullanmıştır; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 67, 68.

[97] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 300-302; Recep Uslu, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, s. 30.

[98] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 300; İstahrî, **a.g.e.**, s. 203; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, III, 143.

[99] Yâkut el-Hamevî, **a.g.e.**, III, 143; V. F. Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", **İA**, XII/2, 140.

[100] **Hudud al-'Alam**, s. 103.

[101] **Hudud al-'Alam**, s. 103; Büchner, "Türbet-i Şeyh Cam", **İA,** XII/2, 140.

[102] Yâkut el-Hamevî, **a.g.e.**, I, 376.

[103] B. Spuler, "Bakharz", **The Encyclopaedia of Islam**, I, 952.

[104] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318; Yâkut el-Hamevî, **a.g.e.**, II, 223; Strange, **a.g.e.**, s. 391; Uslu, s. 31; Hartmann, "Cüveyn", **İA**, MEB, III, 248.

[105] Yâkut el-Hamevî, **a.g.e.**, II, 223.

BEYHAK **:**Beyhak, Nîşâbûr'un önemli yerleşim birimlerinde biridir ve kendisine bağlı 321 adet köy vardır.[106] Sebzevâr ve Hüsrevcîrd buraya bağlı iki önemli merkezdir. Bunlar önce Hüsrevcîrd olmak üzere Beyhak'a sırayla merkezlik yapmışlardır.

Hüsrevcîrd, küçük bir yerleşim birimi olup[107] bir süre Beyhak'ın merkezi durumunda olmuştur.[108] Sebzevâr, siyasî, sosyal ve kültürel açıdan önemli bir yer olup Hüsrevcîrd'den Beyhak'ın merkezliğini ele geçirmiş, hatta zamanla Beyhak'dan bile önemli bir konuma gelmiştir.[109]

Nîşâbûr'da bulunan diğer yerleşim birimleri şunlardır:

- Büştefrûş,[110] Büzdğûr, Binvede, Bişekend,[111] Behmenâbâz, Buzcan (Buzkan, Buçkan, Fez),[112] Bust (Büst/Büşt/Puşt).[113]
- Câcerm,[114]Cünâbiz[115], Câymen (Hâymend), Cermekân, Cezînân.
- Destecîrd, Dîvareh.[116]
- eş-Şâmât (Tek-Âb), Esferâyîn (İsferâyîn), Ergiyân, Esedâbâz[117], Eşbâh, en-Nûk, el-Mellâha, er-Ramâde,[118] Ezazvar.
- Feğîsen, Ferhâkird (Ferhâzcird).[119]
- Kündür,[120] Kasr, Kasrü'r-Rîh, Karâkûr, Kûsrâ, Kündür, Kuyan,[121] Kalmeyhen.[122]
- Îranşehr, İsbnekân.

---

[106] Yâkut el-Hamevî, **a.g.e.**, I, 638; Strange, **a.g.e.**, s. 391.
[107] **Hudud al-'Alam**, s. 102.
[108] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 50, 318; Yâkut el-Hamevî, a..g.e., II, 424; Strange, **a.g.e.**, s. 391.
[109] Haig, "Sebzvar (Sebzevar)", **İA**, X, 299.
[110] Günümüzde Puşt-i Ferüş (Hamevî, **a.g.e.**, I, 227).
[111] Nîşâbûr'la Hüsrevcîrd arasında olup Nîşâbûr'a beş fersahtır (Hamevî, **a.g.e.**, I, 227).
[112] Bugünkü adı Türbetü Cem (Hamevî, **a.g.e.**, I, 213).
[113] Bugünkü Keşmir bölgesidir (Hamevî, **a.g.e.**, I, 227).
[114] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318.
[115] Cünabid olarak da teleffuz edilir, bugünkü adı Cuymend (Hamevî, **a.g.e.**, I, 227).
[116] Mihrecan ve Azadvar arasında yer alır (Hamevî, **a.g.e.**, I, 228-229).
[117] Beyhak'ın bir köyü (Hamevî, **a.g.e.**, I, 227).
[118] Cüveyn'in kasabası (Hamevî, **a.g.e.**, I, 227).
[119] Bugün Afganistan'da Ferecird (Uslu, s. 32).
[120] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 140.
[121] Cüveyn, Beyhak ve Cârcem arasında bir bölgede yer alır, bugünkü Sefiabâd'dır (Hamevî, **a.g.e.**, I, 227).
[122] Nîşâbûr, Ebiverd yolu üzerindeydi (Uslu, s. 31-32).

- Hârrenc (Hârzenc), Hüseynâbâz, Haşkrûzân, Harkird, Humrân, Harkân, Hanrevan (Hâri Revan), Hüsrevcîrd, Hakisârân,[123] Hâf,[124] Hucân.[125]
- Mâzül, Mezdûrân,[126] Mezînân,[127] Mâlâykird (Senbûscîrd),[128] Mihrecân,[129] Mâlîn (Kevaherz), Mehene.[130]
- Nûkdeh.
- Ravend, Râvinî, Rîvez, Rih, Râdkân, Revân, Rezile.
- Üstüvâ, Ûkîneh.
- Özkend (Üzkend).
- Senkân, Senkerder, Sâheh, Selûmek, Sincebest,[131] Sûrîn, Sebzevar (Beyhak ile Nîşâbûr arasında yer alır) Senâbâd, Serahs.[132]
- Şâzemihr.
- Tûs (Tâberân ve Nûkan adında iki mahallesi vardı), Turuşîz (Turusîs), Turûğûd (Turûğbed olarak da bilinir; Tûs tarafında yer alır).
- Zûzen, Zâveh, Zâh.

Nîşâbûr'un köyleri genel olarak kuzey bölgesinde Binâlûd dağının eteklerinde yer alır. Köylerde meyve bahçeleri geniş yer tutmaktaydı.[133]

---

[123] Bugün İran'da Ribat Hakisteri denilen yer (Hamevî, **a.g.e.**, I, 228, 229).
[124] Birçok köy ve bostanları olup suyu boldur, nar ve üzüm yetiştirilirdi. Bugün Hâf kasabası (Kazvînî, **a.g.e.**, s. 344).
[125] Huşân veya Habuşân, bugün İran'da Kuçan'dır (Uslu, s. 31,32).
[126] Nîşâbûr, Serahs arasında olup bugün İran'da Mezdurân kasabasıdır (Kazvînî, **a.g.e.**, s. 347).
[127] Günümüzde de aynı adla yer alıp, Nîşâbûr-Serahs arasındadır (**Hudud al-'Alam**, s. 102).
[128] Nîşâbûr-Herât arsındadır (Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 351).
[129] İsferâyîn ve Nîşâbûr arasında yer alır (Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, I, 211).
[130] Bugün Türkmenistan'da Meyene denilen yerdir (Uslu, s. 31-33).
[131] Senk Best olarak da isimlendirilen bu yer, Nişabur ve Serahs arasında bulunur (Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Büldân**, III, s. 299).
[132] Merv ile Nişabur arasında yer alır. İbn Hurdâzbih, **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)**, (çev. Murat Ağarı) Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 62.
[133] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 120-121; ***Tarih-i Nîşâbûr*** *adlı esere göre Nîşâbûr'da bulunan köyler şunlardır:* Bûyâbâd, Hanâne-i Hişk, Şahne-i 'Ulyâ, Şahne-i Süflâ, Mâhkâbâd, Sûrîn, Kûy, Dizdân, Zemcâr-ı Süflâ, Zemcâr-ı 'Ulyâ, Bâğ-ı Kibâr, Vînkâbâd, 'Ârkâbâd, Dû Dîh-i Yehûd, Bâğek ve Şehristâneh, Şâbûr (Nasrâbâd), Li'âncî Süflâ, Bişmânâbâd, Dârbcird, Hîre, Tabîrâneh (Kûy-ı Dizkân), Vâfikr Selît, Vâfikr Me'âd, Menâsiki 'Ulyâ, Menâsiki Süflâ, Harkan 'Ulyâbâd, Hâfız Mahfûz, Bâğ Behleh, Berzgerâbâd, Muhammedâbâd, Hûl, Henderûn, Kenârı Süflâ, Râk'ah, Sîmcirdi 'Ulyâ, Sîmcirdi Süflâ, Hafsâbâd, Telâcirdi 'Ulyâ, Telâcirdi Süflâ, Hancerûdu 'Ulyâ, Hancerûdu Süflâ, Sehl Tâşîş, Kanâh, Haşâneh Kanât, Hamzeh-i 'Ulyâ, Harkâbâd, Amryâbâd, Kanâhı 'Ulyâ ez-Cûdî, Bâb Tâk, Mescidi Karye-i Bûd, Cûrî 'Ulyâ, Cûrî Süflâ, Havsek, Sîsnûyeh, Hâyit, Silmeh, Sevânkâdiri 'Ulyâ, Sevânkâdiri Süflâ, vürûdhâyı vefrâtâbâd, Destecird, Sehrâmekân, Kanâh Cehm ez-Destecird, Mâğîn, Kerm Bekr, Fâzereşk, Rikâb Fâris

c.e. Nîşâbûr'un Fizikî Yapısı

Ortaçağın çoğu şehrinde olduğu gibi Nîşâbûr şehri de kuhendîz (iç kale), şehristan (asıl kale) ve rabaz (dış mahalleler) adı verilen bölümlerden oluşmaktaydı.[134] Şehir, kuhendîzin etrafında yer alıyor, kuhendîz şehrin bir parçası olmayıp bir hendekle şehirden ayrılıyordu.[135] Kuhendîz, ilk olarak Kaleyi Haceriye adında Ânûş b. Şiş b. Âdem tarafından inşa edildi.[136] Yıkılan kale Menuçehr hükümdarlığı[137] esnasında yeniden inşa edilerek etrafı bir hendekle kazıldı. Bu dönemden sonra Nîşâbûr, İslâmiyetle tanıştı. Nîşâbûr, I. Şâpûr (240-272) zamanında tam anlamıyla bir şehir olma hüviyeti kazanmıştı. II. Şâpûr (309-379) zamanında ise şehir genişlemiş ve güçlenmişti.[138]

Müslümanlar tarafından fetih edildikten sonra şehirde dinî motifler görülmeye başlamıştı.

c.f. İç Kale (Kuhendîz)

Nîşâbûr I. Şâpur (240-272) zamanında şehir kimliği kazmış ve bu hükümdar döneminde şehirde bulunan kalenin etrafı surlar ile çevrilmiştir.[139] II. Şâpur (309-379) döneminde de şehrin surları güçlendirilmiş etrafına bir hendek kazılmış ve hendeğin üzerine bir geçit yaptırılmıştır.[140]

c.g. Asıl Kale (Şehristan)

Nişabur'un şehristan bölümü şehir halkının yaşadığı kısımdır. I. Şâpur devrinde (240-272) kurulan şehristan, II. Şâpur döneminde (309-379) gelişme

---

[134] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 316; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 117-120; Strange, **a.g.e.**, s. 383; Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, 303; a.mlf. - Bosworth, "Nishapur", **Encyclopaedia of Islam**, VIII, 63.
[135] Öztürk, **a.g.e.**, s. 138.
[136] en-Nîsâbûrî, **Târîhi Nîşâbûr**, s. 117.
[137] Horasan bölgesinde 30 yıl hüküm sürmüş olan Pişdâdî sülalesinin ikinci hükümdarıdır. Gerâylî, **a.g.e.**, s. 13.
[138] en-Nîsâbûrî, **Târîhi Nîşâbûr**, s. 118-120
[139] Hamdullah el-Müstevfî, **a.g.e.**, s. 182; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 5
[140] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 118-119.

kaydetmiş, Sâsâniler zamanında bu gelişimi devam ettirdikten sonra Müslümanların hâkimiyeti döneminde ise doruk noktasına ulaşmıştı.[141]

Şehristan'ın dört kapısı vardır; Bunlar Köprübaşı kapısı (Re'sü'l Kantara), Mak'il sokağı kapısı (Sikket-i Muakkal), Kuhendîz kapısı (Kahendez), Tekin köprüsü kapısıdır (Kantara Tekin).[142]

c.h. Dış Mahalleler- Varoşlar (Bîrun-Rabaz)

Nîşâbûr'un nüfusunun giderek büyümesi ve şehrin gelişmesinin sonucunda dış mahalleler oluştu.

Şehir X. yüzyıldan sonra sanayi ve ticaretin gelişmesine bağlı olarak dış mahallelere yayılmış ve önceden sadece bağ bahçe için kullanılan bu topraklar, buralara inşa edilen saraylar ile birlikte[143] daha düzenli bir gelişme göstermişti.

İdarî kademenin kamu binalarını dış mahallelere inşa ettirmesi ve askerî güçlerinide dış mahallelerde bulundurulması sayesinde buralarda yeni bir yaşam alanı doğmuş ve dış mahallelerin gelişmesini sağlamıştı.[144]

Ayrıca tüccarların ticarî faaliyet amacıyla Nîşâbûr'a gelip akabinde şehrin dışında kendilerine konaklayacak yerler inşa ettirmeleri bu bölgelerin zamanla yerleşim hâline dönüşmesine sebep olmuştu.[145]

Dış mahallelerde de şehir merkezinde bulunması gereken Cuma mescidi, meydanlar ve ayrıca şehrin mezarlıkları bulunmaktaydı.[146] Çarşı ve ticaret yerleri de dış mahallelerde yer alıyordu. Murabba-yı Sagîre ve Murabba-yı Kebîre adında iki büyük çarşısı vardı.[147] Çarşıların ortasında bir meydan bulunurdu ve dört köşeli olan çarşılarda kervansaraylar, hanlar, imalâthaneler yer alırdı.[148] Dış mahallelerin büyük

---

[141] Strange, **a.g.e.**, s. 383; Zahoder, **a.g.m.**, s. 499.
[142] Strange, **a.g.e.**, s. 383; Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, 303; a.mlf. - Bosworth, "Nishapur", **Encyclopaedia of Islam**, VIII, 63.
[143] Zahoder, **a.g.m.**, s. 499- 500.
[144] İstahrî, **a.g.e.**, s. 204; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 431.
[145] İstahrî, **a.g.e.**, s. 204; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 431-432.
[146] İstahrî, **a.g.e.**, s. 204; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 431.
[147] İstahrî, **a.g.e.**, s. 255; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 432.
[148] Muhammed b. Münevver, **Esraru't-Tevhid Fi Makamatı'ş-Şeyh Ebî Said,** (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul 2004. s. 88.

bölümü verimli topraklara sahip olduğundan aynı zamanda tarım merkezi durumundaydı. [149]

Dış mahallelerde birçok kapı olup bunlar; Irak ve Cürcân'a açılan Kubab kapısı, Belh, Merv ve Maveraünnehr'e açılan Cîk (Ceyk) kapısı, Fâris ve Kuhistân'a açılan Ahvas-Abaz kapısı, Tûs ve Nesâ'ya açılan Suhte kapısı (Sersebris kapısı), Besr-i Şirin kapısı, isimlerini taşımaktadır.[150]

[149] Strange, **a.g.e.**, s. 387; Zahoder, **a.g.m.**, s. 500.
[150] İstahrî, **a.g.e.**, s. 255; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 431; Usta, **a.g.e.**, s. 441.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR NÎŞÂBÛR'UN SİYASİ DURUMU

1.1. Nîşâbûr' un Müslümanlar Tarafından Fethi

Müslümanlarla Sâsânilerin 642 yılında yaptığı Nihâvend Savaşı'nda Sâsânîlerin yenilmesinin akabinde İran coğrafyası, Müslümanların akınına uğradı. Horasan'da ikamet eden Müslümanlar, İran coğrafyasından kaçan Sâsânileri takip etti ve Nîşâbur'a doğru kovaladı.[151] İslâm Ordularının önünden kaçan son Sâsânî İmparatoru III. Yezdicerd (632-651), Merv'e sığındı.[152] Yezdicerd'in buradan Fars halklarını isyan ettirmesi üzerine Hz. Ömer, Ahnef b. Kays'ı[153] Horasan'ı kontrol altına alması ve Yezdicerd'i takip etmesi için bu bölgeye gönderdi. Ahnef b. Kays, Herât bölgesine geçerek Nîşâbûr bölgesine Mutarrif b. Abdullah idaresinde bir birlik gönderdi ve böylece Nîşâbûr bölgesi ilk defa Mutarrif tarafından İslâm hâkimiyetine alınmış oldu.[154]

Ahnef b. Kays'ın emrindeki birlikler III. Yezdircerd'i yakalamak için Horasan bölgesine giren ilk İslâm fatihleri olarak tanımlanabilir. Ayrıca Hz. Osman'ın hilâfete gelişi ile bu durum daha açık ortaya çıkmaktadır. Hz. Osman döneminde, Basra valisi olan Abdullah b. Âmir Kirman, sonrasında Horasan'ın kapısı olarak tanımlanan Tâbes

---

[151] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, (çev. Ahmet Ağırakça), C. III, 40.

[152] Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (çev. Ahmet Temir-Zakir Kadiri Ugan), C. IV, s. 269-270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, 39-40.

[153] Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, I-II, Konya 1994, 370; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 67, 68 (Ahnef b. Kays, Horasan'ın fethi için görevlendirilen bir komutandır).

[154] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, 39; Mevlânâ Şiblî, **İslâm Tarihi Asr-ı Saadet**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1928, VII, 210-214; a.mlf., **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, (çev.Talip Yaşar Alp), I-II, İstanbul 1986, I, 283; Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, s. 277; A. Vehbi Ecer, **İslâm Tarihi Dersleri II (Dört Halife Dönemi)**, Kayseri 1995, s. 109; Sadık Eraslan, **Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)**, Ankara 1999, s. 280; M. Bahâüddin Varol, "İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** sy:18, Konya 2004, s. 118-119.

ve Gürîn adlı iki kaleyi[155] ele geçirerek bölgedeki fetih hareketlerini başlattı. Abdullah b. Âmir, İslâm ordusunun Nîşâbûr ve civarına yaptığı seferleri bizzat komuta etmiştir.

Abdullah b. Âmir, Ebû Sâlim Yezîd el-Cüreşî'yi Nîşâbûr'a bağlı Zâm'a gönderdi. Yezîd el-Cüreşî, burasını savaş yolu ile feth etti. Zâm'dan sonra Bâharz ve Cüveyn'i aynı şekilde ele geçirerek, pek çok esir aldı.[156] Âzâdvâr ise Cüveyn'in ele geçirilmesinden sonra mukavemet göstermeden İslâm hâkimiyetine girdi.[157]

İbn Âmir, Esved b. Külsûm el-Adevî'yi Nîşâbûr'a bağlı olan Beyhak'a gönderdi. Nîşâbûr'a girmeyi başaran Esved b. Külsûm, bir delikten şehre Müslümanları soktu. Nîşâbûr ahalisi ise mukavamet gösterdi. Esved ve yanındakiler bu mücadelede hayatlarını kaybetti. Esved'in yerine Müslümanların başına geçen Edhem b. Külsûm, savaşı kazanarak Beyhak'ı fethetti (30/31-650/651).[158] Belâzürî'nin **Fütûhu'l-Büldân**'ında bu olayla ilgili şöyle bir rivayete yer verilmiştir: *"el-Esved Rabbinden kendisini ahirette yırtıcı hayvanların ve kuşların karınlarında diriltmesini ister ve bu şekilde dua ederdi. Bundan dolayı kardeşi Edhem onu toprağa defnetmedi; onun arkadaşlarından şehit olanları defnetti."*[159]

Abdullah b. Âmir, Nîşâbûr'daki Büst, Eşbend, Rûh, Zâve, Hâf, İsferâyîn ve Erğiyân'ı fethetti. Sonra Nîşâbûr'un baş şehri olan Ebreşehr'e geldi. Şehri 9 ay kuşattı. Şehirdeki her semtin başında, o mahallin idaresine bakan bir kimse bulunuyordu. Merzuban dediğimiz bu kişi, kendisine bir milyon dirhem; bir diğer rivayete göre yedi yüz bin dirhem ödenmesi şartıyla İbn Âmir'le anlaştı. Böylece merzuban şehrin kapılarını açarak Müslümanları bir gece vakti şehre soktu.[160]

Geraylî'nin **Târîh-i Sistân** adlı eserden verdiği rivayete göre ise Hz. Ömer'in vefatı ile Hz. Osman'ın halife seçilmesi arasında geçen sürede Nîşâbûr'a Abdullah b. Âmir komutasında birlik gönderildi. Gazve-i Nîşâbûr olarak bilinen bu sefer, çok kanlı geçen bir savaştı.[161]

---

[155] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 585.
[156] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 586.
[157] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 125.
[158] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, 129-130; Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 586.
[159] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 586.
[160] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 586, 587; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, 130.
[161] Meliku'ş-Şuarâ Behâr, **Târîh-i Sistân**, s. 77; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 25.

Târîh-i Nîşâbûr'daki rivayet ise Belâzürî'de anlatılana benzerlik teşkil etmektedir. Burada Abdullah b. Âmir, Abdullah b. Hâzım ile Nîşâbûr'u kuşatmış ve dokuz ay süren kuşatmanın akabinde şehre girmişler ve şehri teslim almışlardır.[162]

Nîşâbûr'un barış yoluyla teslim alındığına dair de rivayetler mevcuttur.

Abdullah b. Âmir komutasındaki birlikler Tûs, Ebîverd, Nesâ gibi Nîşâbûr'a bağlı yerleri İslâm hâkimiyetine davet ederler. Bu bölgelerdeki halk, Nîşâbûrlular eğer kabul ederse biz de ederiz der ve Abdullah b. Âmir de önce Nîşâbûr'u sonra da Tûs'u, Ebîverd'i, Nesâ'yı İslâm hâkimiyetine barış yolu ile alır.[163]

Diğer bir rivayete göre ise Abdullah b. Âmir Nîşâbûr'a bağlı Büst, Rîh, Zâve, Ergiyân adındaki semtleri kuşattı. Kış mevsimi olduğundan yoğun kar yağışı nedeniyle emrindeki birliklere acele etmelerini emretti. Şehre bütün güçleri ile saldıran birlikler, şehri ele geçirmek üzeriydi. Durumun farkında olan semtlerin idarecileri vergi vermek şartıyla muhavemet göstermeden bir gece Müslümanları şehre girmelerini sağladılar.[164]

Diğer bir rivayete göre ise emanete bırakılan sandıkların içine saklanan İslâm orduları birden bire çıkarak hiçbir savunma fırsatı bırakmaksızın şehri teslim aldılar.[165]

Nîşâbûr'un fethinin sulh yoluyla mı yoksa fetih yoluyla mı alındığına dair çelişkiler bulunsa da bu durum kaynakların incelenip değerlendirildiğinde Horasan'da Hz. Ömer döneminde başlayan fetih hareketleri sonucunda Hz. Osman hilafetinde, Abdullah b. Âmir (30/31-650/651) tarafından barış yoluyla ele geçirildiği sonucuna varılabilir. Kısaca Nîşâbûr'un da içinde yer aldığı Horasan bölgesinin fethi Hz. Ömer döneminde kalıcı olamamış bu bölgede istikrarın sağlanması ve Arapların bölgeyi ele geçirmeleri Hz. Osman döneminde gerçekleşmişti.[166]

Abdullah b. Âmir, Nîşâbûr'daki hâkimiyeti sağladıktan sonra Nîşâbûr'a Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi vali tayin etti.[167] Nîşâbûr'un İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra İbn Âmir'in yolladığı Abdullah b. Hâzım es-Sülemî, Nesâ'yı aldı. Bunun üzerine Nesâ'nın hâkimi üç yüz bin dirhem ödemek; bir başka rivayete göre

---

[162] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 126.
[163] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 26.
[164] İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem, (** nşr. M. Abdülkadir Ata), I-XVIII**,** Beyrut 1992, V, 15-16.
[165] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 26.
[166] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 587.
[167] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 587; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, 132.

topraktan yetişen mahsülün durumuna göre harac vermek; ayrıca kimsenin öldürülmemesi ve esir alınmaması şartıyla kendisi ile anlaşma yaptı.

Ebîverd Hâkimi Behmen ise İbn Âmir'e dört yüz bin dirhem ödemek şartıyla anlaşma yaptı. Diğer bir rivâyete göre ise, İbn Âmir'in oraya görevlendirdiği Abdullah b. Hâzım, yöre halkıyla dört yüz bin dirhem ödemeleri karşılığında anlaştı.

Abdullah b. Âmir, daha sonra Abdullah b. Hâzım'ı Serahs'a gönderdi; şehrin merzubanı Zâdeveyh, yüz kişinin eman vermesi ve kadınların da Müslümanlara verilmesi teklifinde bulununca Abdullah b. Hâzım, anlaşma yoluyla Serahs'ı ele geçirdi. Bir başka rivayete göre ise Zâdeveyh, yüz kişinin eman verilmesi şartıyla onunla antlaştı. Ancak Zâdeveyh bu yüz kişinin adının yanında kendi adını zikretmedi. Bunun üzerine Abdullah b. Hâzım onu öldürerek Serahs'ı savaş yoluyla fethetti.[168]

Abdullah b. Hâzım, Yezîd b. Sâlim komutasında Serahs'dan Keyf ve Bîne'ye gönderdiği birlik sayesinde bu iki şehre de hâkim oldu. Ayrıca Tûs'un merzubanı Kenâztek, Abdullah b. Âmir'e gelerek altı yüz bin dirhem teklifde bulununca anlaştılar.[169]

Hz. Osman'ın hilâfetinin son dönemlerinde Horasan bölgesinde çıkan isyanlar Medine'de de baş göstermiş burada bulunan Hz. Osman, şehit edilince ortalık karışmış bunun üzerine Abdullah b. Hâzım Kays'a şöyle demişti: *"Senin yapacağın en iyi şey benim yerime halef tayin edip herkesin ne yapmak üzere olduğunu öğrenmek için Medine'ye gitmendir."* Kays, onun dediğini yerine getirmiş, Abdullah b. Hâzım da Kays'ın oradan ayrılmasından sonra kendisinin buraya halef olacağına dair elindeki ahitnâmeyi çıkarmış ve Hz. Ali b. Ebû Tâlib zamanında Nîşâbûr'un da içinde yer aldığı Horasan bölgesine hâkim olmuştu.[170]

Hz. Osman döneminde ağırlık kazanan fetih hareketleri Hz. Ali döneminde siyasî sebeplerden dolayı durma noktasına gelmiş, hatta Horasan bölgesindeki isyanlar Hz. Ali'nin öldürülmesine kadar devam etmiştir. [171]

---

[168] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 587.
[169] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 587-589.
[170] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, 108; Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 593.
[171] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, 593, 594.

1.2. Emevîler Döneminde Nîşâbûr (661-750)

Emevî Halifesi Muâviye, İslâm dünyasında sükûneti sağladıktan sonra, Basra valiliği yanında Horasan valiliğini de Abdullah b. Âmir'e verdi. Abdullah da Horasan'a Kays b. Heysem es-Sülemî'yi vekil tayin etti.[172] Kays, Horasan bölgesinde isyanları bastırıp, asayişi sağladı. Bu durum Ziyâd b. Ebîh'in Basra valiliğine gelişine kadar sürdü.[173] Ziyâd b. Ebîh, Kûfe ve Basra'dan getirdiği halktan elli binden fazla kişiyi aileleriyle beraber Horasan'a gönderdi.[174] Bu göç hareketi ile kabilecilik yok edilmeye çalışıldıysada başarılı olunamadı. Murdar kabilesinin alt kollarından Kays Aylân'a bağlı olan Sülemîler, Nîşâbûr'da varlıklarını sürdürdüler.[175] Ziyâd b. Ebîh, Nîşâbûr'a yönetici olarak Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'yi görevlendirdi.[176]

Muâviye'nin ölümününden sonra yerine oğlu Yezîd geçti. Muâviye'nin ölümü (680)[177] ile Horasan bölgesinde isyanlar baş gösterdi. Bu isyanlar Yezîd döneminde de devam etti. Nîşâbûr da bu isyan hareketlerinden etkilendi. Horasan bölgesinde devam eden karışıklıklardan, Arap kabileleri arasındaki taht mücadelelerinden faydalanan Türkler ise Nîşâbûr'un yakınlarına kadar geldi.[178] Böylece Türkler, Ezdlileri kuşattı. Abdullah b. Hâzım bu durumu öğrenince Züheyr b. Hayyân kumandasındaki İslâm ordusuna *"Sakın onların uzaklaşmasına meydan vermeyin, onları görür görmez üzerlerine hamle yapınız."* diye emir verdi, böylece Türkler bozguna uğratıldı.[179]

Abdullah b. Hâzım, Temîmîleri ortadan kaldırmak[180] için Nîşâbûr'a doğru yola çıktı. Merv'de vekil bıraktığı kişi de bir Temîmîydi. Abdullah b. Hâzım, Bûkeyr'in Merv'i ele geçirmesinden korktuğu için ailesi ve özel eşyaları ile birlikte Tirmiz'de

---

[172] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 594; İrfan Aycan, **Muâviye b. Ebû Süfyân,** Ankara 1990, s. 260.
[173] **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** (edt. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay., İstanbul 1986, C. II, 303; Osman Çetin, "Horasan", **DİA**, C. XVIII, 236.
[174] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 596; Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 198; H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri,** s. 31; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** C. II, s. 303.
[175] Hasan Kurt, "Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücâdeleler (64-85/683-704)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XLII, Ankara 2001, 276.
[176] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, 458; Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 595 (Ebreşehre olarak geçmektedir).
[177] İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", **DİA**, XXX, 332-334.
[178] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 603.
[179] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IV, 149.
[180] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IV, 192-193.

bulunan oğlu Musa'nın yanına gitmeyi planladı. Bûkeyr onu takip ederek Merv yakınlarında öldürdü,[181] böylece Nîşâbûr'a ulaşmasına engelledi.

Abdullah b. Hâzım'a yapılanlar Horasan'da karışıklıklara sebep oldu. Bu durumdan rahatsız olan Horasan halkının ileri gelenleri Abdülmelik'e yazdıkları mektupta, Horasan'ın durumunun ancak bir Kureyşli tarafından düzeltilebileceğini ifade ediyordu. Bunun üzerine Abdülmelik, Horasan'a Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i vali tayin etti.[182]

Horasan bölgesinde bu dönem karışıklıklar mevcuttu ve Horasan'da görevlendirilen; Mühelleb b. Ebû Sufre, Kuteybe b. Müslim,[183] ikinci defa Yezîd b. Mühelleb,[184] Said b. Amr el-Haraşî,[185] Müslim b. Saîd b. Amr el-Killabi, Âsım b. Abdullah el-Hilâlî gibi valiler Nîşâbûr'da pek faaliyet göstermemişti. Fakat Halife Hişâm b. Abdülmelik devrinde, idareci olan Esed b. Abdullah el-Kasrî Nîşâbûr'da kendisine bir dinlenme yeri yaptırmış ve Belh'de hayatını kaybetmişti (120/738).[186]

Esed'in 120/738 yılı başındaki ölümününden sonra Halife Hişâm valilik görevine Nasr b. Seyyâr'ı atadı.[187] Nasr, Horasan valisi olunca Nîşâbûr'a Ziyâd b. Abdurrahman Kuşeyrî'yi görevlendirdi. Horasan onun zamanında mamur hale getirildi, idarî ve vergi toplama işleri düzene sokuldu.[188] Nasr b. Seyyâr, Nîşâbûr'da Yahya b. Zeyd'in Emevî yönetimine muhalefet etti. Nasr b. Seyyâr, Yahya b. Zeyd'i yakalatıp Merv'de bir kaleye hapsetti. Ancak Yahya b. Zeyd tutuklu olduğu yerden kaçarak Nîşâbûr'a geldi.[189] Sonra bu şehre hâkimiyet sağladı.[190] Nasr b. Seyyâr'dan istediklerini alamayan Yemenliler, Cuday el-Kirmânî başkanlığında isyan etti. [191] Nasr b. Seyyâr, el-Kirmânî ele geçirdi. Kaçmayı başaran Cuday el-Kirmânî Ezd ve Râbia kabilelerinden bir ordu topladı. Nasr b. Seyyâr, el-Kirmânî'nin üzerine yürüdü. İki

[181] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 604; Uslu, s. 66-68.
[182] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 606.
[183] Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 204.
[184] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 43.
[185] H.A.R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, s. 80.
[186] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 179; Abdülkerim Özaydın, "Esed b. Abdullâh el-Kasrî", **DİA**, C. XI, 365.
[187] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 187.
[188] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 188.
[189] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 226.
[190] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 36.
[191] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 253-254; Wellhausen, **a.g.e.**, s. 230; Uslu, s. 85.

tarafında geri çekilmesiyle bir muharebe yaşanmadı.[192] Hâris b. Sureyc, el-Kirmânî ile birlik oldu. Sonunda Nasr b. Seyyâr, Nîşâbûr'a çekilmek zorunda kaldı. Nasr b. Seyyâr'dan sonra Merv'in hâkimi Cuday b. Ali Kirmânî iken,[193] Merv'den kovulan Mudarlılar Nîşâbûr'da bulunan Nasr b. Seyyâr'ın tarafına geçtiler.[194] İki taraf arasında herhangi bir savaş vuku bulmadı.[195] Çünkü bu sırada Abbâsî propagandasının iyice yayılması ve Ebû Müslim'in Herât'ı ele geçirmesi üzerine taraflar aralarında anlaşmaya karar verdiler. Ebû Müslim ile İbn Kirmânî'nin iş birliği yapması üzerine Nasr b. Seyyâr, Nîşâbûr'a kaçmak zorunda kaldı.[196] Nasr b. Seyyâr ise Nîşâbûr'da toparlanmaya çalışmış, oğlu Temîm'i Tûs'a göndermişti. Temîm Tûs'a ulaşınca Ebû Müslim tarafından buraya gönderilen Kahtabe b. Şebîb[197] tarafından etkisiz hale getirildi.[198]

İlk zamanlar Ebû Müslim'in gücüne pek itibar etmeyen Nîşâbûr halkı, onun gazabından çekindikleri için Abbâsî yanlısı gibi görünüyorlardı. Ebû Müslim, Nîşâbûr'a ilk geldiğinde küçük görülüp aşağılanmıştı. Bunun üzerine Ebû Müslim de Horasan'a hâkim olduğunda Nîşâbûr'u yakıp yağmalayacağına dair ant içti.[199] Ebû Müslim işlerini bir süre Nîşâbûr'dan yürütmüş,[200] Nîşâbûr'da düzen ve istikrar sağlayıp, şehre mimarî yönden de yapılanması için çaba harcamış, Büyük Cami, Mescid-i Âdîne veya Cuma Cami olarak isimlendirilen Nîşâbûr'un en görkemli camisini yaptırmıştır.[201]

1.3. Abbâsîler Döneminde Nîşâbûr (750-821)

Abbâsîler iktidara geldiğinde Nasr b. Seyyâr, Merv'den Nîşâbûr'a kaçtı. Ebû Müslim, Horasan'ın üç idare merkezini (Merv, Mervrûd, Herât) ele geçirdi.

---

[192] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, X, 34 (İbn Kesîr'de Nasr'ın el-Kirmânî üzerine bir birlik gönderdiği ve Kirmânî'nin mağlup olduğu anlatılmaktadır); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 255-256; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 230.
[193] İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 286-87; İbn Kesîr, X, 54; Wellhausen, **a.g.e.**, s. 231.
[194] Wellhausen, **a.g.e.**, s. 232.
[195] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 302-303; Wellhausen, **a.g.e.**, s. 232.
[196] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. V, 314-315; Wellhausen, **a.g.e.**, s. 233.
[197] Abdülkerim Özaydın, "Kahtabe b. Şebîb", **DİA**, C. XXIV, 201.
[198] K. V. Zettersteen, "Kahtabe", **İA**, VI, 91-92.
[199] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 40, 229.
[200] Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasanî", **DİA**, C. X, 198.
[201] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 141-142; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 242.

Nîşâbûr'un ise sadece Nesâ ve Bîverd şehirlerini zapt etti. O, Horasan'ın tamamını ele geçirdikten[202] sonra Horasan'a vali olarak atandı. İlk iş olarak idarî merkezini Merv'den Nîşâbûr'a taşıdı.[203] Abbâsîler döneminde Nîşâbûr şehri daha çok Horasan valilerinin karargâhı oldu. Ayrıca şehir, Ebû Müslim'in öldürülmesine karşı çıkan ayaklanmalara sahne oldu.

Hârûn er-Reşîd (786-809), Abbâsî halifesi olunca Horasan'a vali olarak Ali b. İsa b. Mâhân'ı atadı. Ali b. İsa'nın kötü yönetimi neticesinde Nîşâbûr halkı halifeye şikayette bulundu ve halife halkın şikayetlerini dikkate almayınca isyanlar baş gösterdi.

Bu dönemde Nîşâbûr bölgesinde çıkan bir diğer ayaklanma Horasan'dan Nesâ'ya giden Ebu'l-Hasîb Vüheyb b. Abdullah en-Nesâî'nin çıkardığı isyandır. Ebu'l-Hasîb, Tûs ve Nîşâbûr'u ele geçirdi. Ali b. İsâ b. Mâhân, Ebu'l-Hasîb'in isyanını bastırarak onu öldürdü ve hanımlarıyla çocuklarını esir aldı. Böylece Horasan'da sükûneti sağladı.

Hârûn er-Reşîd, Ali b. İsâ b. Mâhân'ı Horasan valiliğinden azletti ve yerine Herseme b. A'yen'i tayin etti. Herseme, valiliğe atandığını hiç kimseye bildirmeden Nîşâbûr'a doğru yola çıktı ve bazı komutanlarını Nîşâbûr'a gönderdi.[204] Hârûn er-Reşîd, Nîşâbûr'da bir süre ikamet etti ve Telâcird ismi verilen bir saray yaptırdı.[205] Hârûn er-Reşîd, Nîşâbûr'a bağlı Tûs şehrinde 3 Cemaziyelahir 193/24 Mart 809 tarihinde hastalık sebebiyle öldü.[206]

Hârûn er-Reşîd'den sonra Abbâsîler'de Me'mûn ile Emîn arasındaki taht mücadeleri yaşandı.[207] Bu iktidar mücadelesi 24 Muharrem 198/24 Eylül 813 tarihinde Emîn'in öldürülmesiyle sonuçlandı. Böylece Me'mun Abbâsî tahtını ele geçirdi. Me'mun döneminde dikkat çeken bir isim Ali er-Rıza oldu. Ali er-Rıza, Me'mun tarafından veliaht ilan edildi (201/816-817). Medine'den yola çıkan Ali er-Rıza, Mekke, Kûfe, Nibâc, Basra, Erbuk, Nîşâbûr, Serahs gibi yerleri ziyaret ederek Merv'e

---

[202] Wellhausen, **a.g.e.**, s. 255; Ahmet Çelebi, "Abbâsîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. III, 30; Ali Aksu, **Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 204-205.
[203] Wellhausen, **a.g.e.**, s. 255.
[204] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, 98, 99, 138, 139, 149, 153, 156, 182, 183, 184.
[205] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 144; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 46.
[206] N. Bozkurt, "Hârûnürreşîd", **DİA**, C. XVI, 260.
[207] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 202-208.

geldi.[208] Ali er-Rıza, Nîşâbûr'da bulunduğu sırada halkın ilgisini ve güvenini kazandı.[209] Bunun üzerine Ali er-Rıza, Bağdad'a doğru yola çıktı ve Nîşâbûr konaklamaları için önemli bir yer oldu. Ali er-Rıza, Nîşâbûr'a bağlı Tûs'da rahatsızlandı ve hayatını kaybetti (203/818).[210]

Abbâsî Halifesi Me'mûn, Horasan valiliğine Tâhir b. Hüseyin'i getirdi.[211] Böylece Nîşâbûr şehrinde Tâhirîler dönemi başlamış oldu.

1.4. Tâhirîler Döneminde Nîşâbûr (821-873)

Nîşâbûr, Tâhirîler döneminde idarî merkez hâline gelene kadar Hâricî isyanlarına maruz kaldı. Şehirdeki Hâricî isyanlarını Abdurrahman el-Mutavvî en-Nîşâbûrî bastırdı.[212]

Tâhir b. Hüseyin'in ölümünden (207/822) sonra Horasan valiliğine getirilen Talha b. Tâhir,[213] Hâricîler ile mücadele etti. 214-829/830 yılında Talha b. Tâhir'in ölümüyle Hâricîler güçlenip Nîşâbûr'a bağlı olan el-Hamra köyüne saldırdılar ve çok sayıda kişiyi öldürdüler. Bu durumu öğrenen Me'mûn, Abdullah b. Tâhir'i Nîşâbûr'a gönderdi. Abdullah, şehre geldiğinde buranın halkı kıtlık çekiyordu.[214]Abdullah b. Tâhir döneminde idare merkezi Merv'den Nîşâbûr'a taşındı.[215] Böylece Nîşâbûr eski şaşalı dönemlerine geri dönmeye başladı.

Abdullah b. Tâhir, 11 Rebiülevvel 230/24 Kasım 844 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etti. Abdullah'ın vefatı üzerine Halife Vâsik-Billâh yerine oğlu Tâhir b. Abdullah'ı tayin etti.[216] Tâhir b. Abdullah zamanında Nîşâbûr'da Muhammed b. Kerrâm ve taraftarlarının isyanları görüldü. Bunun üzerine Tâhir b. Abdullah, Muhammed b.

---

[208] A. Saim Kılavuz, "Ali er-Rıza", **DİA**, C. II, 436.

[209] (Şiî rivayetlerine göre Nîşâbûr suyu az akan bir çeşmeden Ali er-Rıza su içtikten sonra çeşmenin suyu artmıştır. Bu çeşmenin adı bugün Ahnü'l-Kehlan olarak bilinmekte ve hala ziyaret edilmektedir) Gerâylî, **a.g.e.**, s. 52.

[210] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, 305; Kılavuz, "Ali er-Rıza", **DİA,** C. II, 436- 437.

[211] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, 313; Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, C. XXXIX, 399-400.

[212] Abdülkâhir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 72.

[213] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, 330; Hasan Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, Araştırma Yay., Ankara 2002, s. 60.

[214] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, 359.

[215] Hasan Kurt, "Tâhirîler", **DİA**, C. XXXIX, 403-404; Hugh Kennedy, **The Early Abbasid Caliphate**, London 1981, s. 29; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 92.

[216] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 20; Zetterstéen, "Abdullah b. Tâhir", **İA**, I, 43.

Kerrâm'ı 243/857 yılında mahkûm etti.[217]

Tâhir b. Abdullah, Receb 248/ Eylül 862 tarihinde, Horasan'da vefat etti. Bunun üzerine Tâhir'in oğlu Muhammed Horasan'a vali tayin edildi.[218]

Muhammed b. Tâhir ile Tâhirîler döneminin sonuna yaklaşıldı. Bu dönemde dikkat çeken isim Ya'kûb b. Leys oldu. Ya'kûb b. Leys, Kirmân ve Sistân'ın idarecisiydi.[219] Daha sonra Fars bölgesine de hâkim olan Ya'kûb,[220] Sistân, Kirmân, Belh, Sind, Toharistan, Badgis, Herât, Cibâl, Buşenc ve Merv gibi yerleri kontrol altına alarak[221] Muhammed b. Tâhir'in bulunduğu Nîşâbûr şehrine gözünü dikti.

Ya'kûb b. Leys, kendi adamlarından Abdullah es-Siczî'nin Muhammed b. Tâhir'in yanına sığınması üzerine, Nîşâbûr'u ele geçirmek için fırsat yakalamış oldu.[222] Ya'kûb, Muhammed b. Tâhir'den Abdullah es-Siczî'nin kendisine teslim edilmesini istedi. Muhammed b. Tâhir, Ya'kûb b. Leys'e olumsuz yanıt verdi.[223] Muhammed b. Tâhir ile Ya'kûb b. Leys müzakere aşamasındayken Abdullah es-Siczî Taberistan'a kaçtı. Bu duruma rağmen Ya'kûb b. Leys 258/259-872/873 yılında Nîşâbûr'a girdi ve Muhammed b. Tâhir ile Tâhirî sülalesi mensuplarını tutukladı ve Nîşâbûr'dan uzaklaştırdı.[224] Böylece Nîşâbûr'daki Tâhirîler hâkimiyeti sona erdi.

Ya'kûb'un Nîşâbûr'a hâkimiyeti İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil** adlı eserinde şöyle anlatılmaktadır: Ya'kûb, Horasan Emîri Muhammed b. Tâhir zayıf düştüğünden dolayı, Nîşâbûr'a yürümeyi düşünüyordu. Muhammed b. Tâhir'in bazı adamları ve akrabaları durumunun gerilediğini ve otoritesinin zayıfladığını görünce Ya'kûb b. Leys'e yanaşmak istemişler ve ona mektuplar yazarak kendisini davet etmişlerdi. Ayrıca Muhammed'e de Ya'kûb'u pek önemsememesi gerektiğini ve Nişâbûr konusunda ondan çekinmesine pek gerek olmadığını söylemişler ve durumu ona iyi

---

[217] Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 233; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 100.
[218] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 104.
[219] Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", (çev. M.Altay Köymen), **Belleten**, C. XXVI, Ankara, 1943, 334; Kurt, **Türk İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 110-111.
[220] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 162.
[221] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 206; Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", **Belleten**, s. 336.
[222] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 218-219; Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", **Belleten**, s. 339.
[223] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 218; Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", **Belleten**, s. 339; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 114-115; Celal Tackerîmî, **Saffârîler Tarihi**, DTCF Ortaçağ Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1971, s. 72-76.
[224] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 218; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 114-115; Barthold, "Saffârîler Tarihi Hakkında", **Belleten**, s. 339; Celal Tackerîmî, **Saffârîler Tarihi**, s. 72-76.

göstermişlerdi. Muhammed de onların dediklerine uymuş ve hiçbir tedbir almamıştı. Ya'kûb, Nîşâbûr'a yakın bir noktaya varınca, Muhammed'e kumandanlarından birisini göndererek gönlünü hoş tutmasına çalışmış ve bu kumandanına Muhammed'in Nîşâbûr'dan ayrılmak istemesi hâlinde uzağa gitmesine engel olmasını emretmişti.

Ya'kûb, 3 Eylül 873 günü Nişâbûr'a varınca kardeşi Amr b. Leys'i Muhammed b. Tâhir'e göndererek onu getirmesini istemiş, Amr da Muhammed'i yakalayıp Ya'kûb'un yanına getirmişti. Ya'kûb onu prangalara vurdurmuş ve işini ihmal ettiğinden ve ülkesini koruma konusunda düştüğü acziyetten dolayı onu kınamış ve serzenişte bulunmuştu. Sonra yaklaşık yüz altmış kişi olan çoluk çocuğunu ve akrabalarını yakalamış, hepsini Sicistân'a göndermişti. Ya'kûb bu şekilde Horasan'a tamamen hâkim olmuş ve buraya kendi adamlarını ve valilerini görevlendirmişti.[225]

Böylece Muhammed b. Tâhir'in on bir yıl, iki ay, on gün süren görevi sona ermiş ve Horasan'nın içinde yer alan Nîşâbûr şehrinde resmen Saffârîler dönemi başlamıştır.

1.5. Saffârîler Döneminde Nîşâbûr (861-1003)

Halife, Ya'kûb b. Leys'in Nîşâbûr'u ele geçirmesinden hiç hoşlanmadı. Leys'e kendisine verilen görevin dışına çıkmaması gerektiğini hatırlattı.[226]

Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî, Ya'kûb b. Leys'in Nîşâbûr'u istilâ etmesi üzerine Ya'kûb'a ve kardeşi Ali b. Leys'e bağlılığını bildirdi. Ya'kûb ise Şerkuboğularından İbrahim'e yakınlık göstererek ona omuzlarında taşıdığı bir samur kürkü hediye olarak verdi. Bu durumu kıskanan Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî, İbrahim'e şöyle dedi: *"Ya'kûb seni öldürmek istiyor; çünkü o adamlarından öldürmek istediklerine mutlaka bir hil'at veriyor."* [227]

Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî, Nîşâbûr'un önemli komutanlardandı ve Tâhirîler idaresine bağlılığından dolayı Ya'kûb b. Leys'e zorluk çıkarmaktaydı. O Nîşâbûr'u ele geçirmek için yola çıkınca Ya'kûb'un Nîşâbûr'a idareci bıraktığı Aziz b. es-Sirrî şehri terk etti. Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî, onun mal ve mülküne el

[225] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 218- 219.
[226] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 218; Hamza el-İsfahânî, **Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ,** s. 170; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 72.
[227] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 246.

koydu ve Nîşâbûr'u işgal edip halkı Tâhirîlere itaata davet etti.[228] O sırada Muhammed b.Tâhir'in kardeşi Hüseyn b. Tâhir de Nîşâbûr'da bulunuyordu. Hüseyn b. Tâhir'in Nîşâbûr'a gelmesinin sebebi Ahmed b. Abdullah el-Hucistâni'nin Tâhirîler adına hutbe okuyacağını ilân etmesine inanmasıydı. Ancak el-Hucistânî, Tâhirîler adına hutbe okumayınca Ebû Talha[229] bu durumu fırsata çevirip Nîşâbûr'da hâkimiyetini ilan etti. Bunu öğrenen el-Hucistânî, 32 bin kişilik bir kuvvetle şehre üç merhalelik bir mesafe uzaklıkta karargâh kurarak kardeşi Abbâs'ı Ebû Talha ile savaşması için şehre gönderdi. Bu mücadelede Abbâs ve adamları öldürüldü.[230] Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî, bu yenilgiyi haber alınca Herât'a geri döndü. Bu esnada Ebû Talha'nın ordusunun başında İshâk eş-Şarî vardı. İshak, Ebû Talha'nın eğlenceye düşkün olmasından rahatsız olduğu için birgün o, eğlence ve avda vakit geçirirken Ebû Talha'ya savaş ilan etti. Bunun üzerine Ebû Talha da kaçıp Nîşâbûr'a sığındı. Nîşâbûr halkı Ebû Talha'yı korkak ve zayıf buldukları için şehirden kovdular. Ebû Talha da Nîşâbûr yakınlarında karargâh kurarak bir plan yaptı; Nîşâbûr halkı tarafından, İshâk'a yazılmış bir mektup uydurdu ve bu mektup, Nîşâbûrluların İshâk'ı davet ettiklerini ve ona Ebû Talha'ya karşı yardım edeceklerini vaat ediyordu. İshâk da bu mektuba aldandı. Diğer taraftan yine Ebû Talha, İshâk'ın ağzından Nîşâbûr halkına yazılmış uydurma bir mektup gönderdi. Bu mektupta da İshâk, Nîşâbûrlulara Ebû Talha'ya karşı yardım edeceğini vaadediyordu. İshâk, bu yardımlar için yolları tutmalarını, kendisi gelinceye kadar şehre pek yaklaşmamalarını söylemişti. Nîşâbûrlular da bunun gerçekten İshâk tarafından yazıldığını düşünerek bu emre uydular. Bu durum üzerine Nîşâbûr'a doğru yola çıkan İshâk, Ebû Talha tarafından tuzağa düşürülerek öldürüldü. İshâk'ın atından düşerek kuyuya atıldığı haberini alan adamlarının bir kısmı Nîşâbûr'a kaçtılar. Ebû Talha ise onları Nîşâbûr'a kadar kovalayınca, onlarda el-Hucistânî'den yardım istediler. Bunun üzerine el-Hucistânî, Nîşâbûr'a geldi ve Ebû Talha da Nîşâbûr'dan ayrılmak zorunda kaldı.[231]

Ya'kûb b. Leys'in yerine kardeşi Amr b. Leys'i geçti. Bu arada el-Hucistânî de Nîşâbûr'da bulunuyordu. Amr b. Leys, Nîşâbûr'a hâkim olmak için el-Hucistânî ile

[228] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 247; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları**, s. 115 vd.
[229] İbrahim b. Şerkeb'in kardeşidir.
[230] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 248.
[231] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 248-249; İsmail Pırlantı, **a.g.e.**, s. 239.

giriştiği mücadelede başarısız oldu.[232]

İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre o sıralar Nîşâbûr'da *"Keykân"* adıyla bilinen Yahya b. Muhammed b. Yahya ez-Zühlî ve gönüllüer ile fukahadan bir grup bulunuyordu.[233]

el-Hucistânî'nin Nîşâbûr'da vekil olarak bıraktığı kişi, şehir halkına son derece kötü davranıyordu. Şehirdeki ayak takımı ve kötü insanlarla ilişkiler kurarak otoritesini artırıcağını düşünen vekile karşı halk Keykân'ın etrafında birleşip isyan etti. Amr b. Leys de askerleriyle onların isyanını destekledi. Durumu öğrenen Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî, Nîşâbûr'a gitmeye karar verdi. Keykân ve isyana katılanlar ise şehirden kaçmaya çalışırken Ahmed el-Hucistânî'nin adamları, onları yakalayıp öldürdü. Böylece Ahmed el-Hucistânî, Nîşâbûr'un hâkimi olarak o yılın tamamını Nîşâbûr şehrinde geçirdi (267/881).

Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî, Nîşâbûr halkının kendisine itaat etmesini istedi.[234] Fakat 268/882 yılında vefat ettiği için amacına ulaşamadı. Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî'nin ölümü üzerine, Muhammed b. Tâhir'in adamı olan Râfi' b. Herseme, Nîşâbûr'un idaresini üstlendi.[235]

Mu'tazıd'l-Billâh'ın halife olmasıyla Râfi'nin otoritesi sarsıldı. Mu'tazıd, Amr b. Leys'i Horasan valiliğine yeniden getirince Râfî' b. Herseme desteğini yitirdi. 280/892 yılında Amr b. Leys, Nîşâbûr'u yeniden ele geçirdi.[236] Râfî' b. Herseme, Amr b. Leys'in Nîşâbûr'a gelmesi üzerine şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Râfî' b. Herseme, Nîşâbûr'dan kaçarak Hârizm lideri Ebû Saîd'in yanına sığındı. Ebû Saîd de Amr b. Leys'den çekindiği için Râfî' b. Herseme'nin başını keserek Amr b. Leys'e gönderdi.[237]

Amr b. Leys, Nîşâbûr'u ele geçirip Horasan bölgesinde otoritesini sağladıktan sonra Mâverâûnnehir'i ele geçirmek için halifeden onay istedi. Böylece Halife

---

[232] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 249.

[233] (Yahya b. Muhanuned b. Yahya ez-Zühlî ve gönüllüeri ile fukahadan bir grup olup Amr b. Leys'e yakınlık duyuyorlardı. el-Hucustânî ise aralarında bir fitne çıkarıp, bu fakîhlerden bir grubu yanına çağırıp onlara hediyeler vermiş, kendisine çekmeye çalışmıştır. Bunun üzerine bu fakîhler Keykân'a karşı cephe alıp onu terketmişlerdi) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 250.

[234] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 304.

[235] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** C. VII, 308; İsmail Pırlantı, **a.g.e.**,, s. 240-241.

[236] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** C. VII, 381-382; Taberî, **Târîhü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk**, X, 30-33.

[237] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 383.

Mu'tazıd 285/898 yılında Amr'ı Mâverâûnnehir'e tayin etti.[238] Aynı dönemde Mâverâûnnehir'in hâkimi olan Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed de o bölgenin hâkimi olduğuna dair bir haber gönderdi.[239] İkisinin de kendisine meşru göstererek giriştikleri mücadelede, Amr b. Leys yenildi (287/900).[240] 288/901 yılında esir olarak Bağdat'a gönderilen Amr, 289/902 yılında öldürüldü.[241] Böylece İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys'i de etkisiz hâle getirerek Nîşâbûr'un yeni hâkimi oldu.[242]

1.6. Sâmânîler Döneminde Nîşâbûr (819-1005)

İsmail b. Ahmed'in Amr b. Leys'i etkisiz hâle getirmesiyle Nîşâbûr'da Sâmânîler devri başlamış oldu. İsmail b. Ahmed 279-295/897-907 yılları arasında sınırlarını genişletti. Mâverâünnehir ve Horasan gibi önemli bölgeleri ve küçük emîrlikleri hâkimiyet altına aldı.[243] İsmail b. Ahmed, Nîşâbûr'a yönetici olarak Ahmed b. Sehl'i[244] atadı. Nîşâbûr, Ahmed b. Sehl döneminde sakin ve huzurlu bir dönem yaşadı.[245] Ahmed b. Sehl; İsmail b. Ahmed, Ahmed b. İsmail ve onun oğlu II. Nasr dönemlerinde Sâmânîler'in hizmetinde bulundu.[246] Sâmânîler tahtına İsmail b. Ahmed'in oğlu Ahmed b. İsmail çıkınca, 300/913 yılında amcasının oğlu Ebû Salih Mansûr b. İshâk'ı Nîşâbûr valiliğine tayin etti.[247]

301/914 yılında Ahmed b. İsmail'in ölümü[248] üzerine 8 yaşındaki oğlu Nasr b. Ahmed tahta çıktı. Nasr'ın yaşının küçük olması sebebiyle merkezi otoriteye karşı

---

[238] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 408.

[239] Erdoğan Merçil, "Saffârîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, (edt. Hakkı Dursun Yıldız) Çağ Yay., İstanbul, 1987, V, 439.

[240] Merçil , "Saffârîler", V, 439; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 177; a.mlf., "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. XLV, sy: 1, Ankara, 2004, 7.

[241] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, 430; Merçil, "Saffârîler", V, 440; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 177; a.mlf., "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", s. 7-8.

[242] Kurt, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", s. 9.

[243] Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara 1995, s. 2.

[244] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** C. VIII, 101-102; Barthold, "Ahmed b. Sehl", **İA**, I, 173 (Ünlü bir dihkân ailesine mensupdur).

[245] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 81.

[246] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 101; Barthold, "Ahmed b. Sehl", **İA**, C. I, 173.

[247] Erdoğan Merçil, "Simcûrîler I-Simcûr ed-Devâtî", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy: 32, İstanbul 1979, s. 77-78; Bosworth, "Tahirids and Saffarids" **The Cambridge History of Iran**, (ed. R. N. Frye), IV, Cambridge, 1975, s. 123-124.

[248] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 103; Nerşahî, **Târîh-u Buhârâ, (İnceleme ve Tercüme)**, Abdullah Duman, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013, s. 177.

isyanlar başladı.[249] İsyanlar sonucu Nîşâbûr'dan ayrılarak Cürcân'a giden Ahmed, Cürcân valisi Karategin ile mücadele etti ve Karategin'i mağlup ederek Cürcân bölgesine hâkim oldu.[250]

Nîşâbûr 304/917 yılında Leylâ b. Numan[251] adlı komutanın saldırısına uğradı. Leylâ b. Numan, Firûzkend yakınlarında Karategin ile yapılan mücadelede, rakibinin kaçıp Nîşâbûr'a sığınması üzerine kendisi de Nîşâbûr'a gelip bu şehri ele geçirdi.[252] Leylâ'nın saldırısını öğrenen II. Nasr, Hâmuye b. Ali kumandasında bir ordu göndererek isyanı bastırdı ve Sâmâni kuvvetleri, Leylâ b. Numan'ı yakalayarak öldürdü (309/921).[253]

Sâmânî hanedanından Ebû Zekeriyyâ Yahyâ, Sâmânî emîri es-Saîd Nasr b. Ahmed'e isyan ederek Nîşâbûr şehrine girdi. O sırada Nîşâbûr'da bir hayli güç kazanan Muhammed b. İlyâs, Yahya'nın buraya girmesine yardımcı oldu ve Nîşâbûr'da adına hutbe okudu. Yahya ve Muhammed b. İlyâs, Nîşâbûr şehrindeyken, es-Saîd Nasr'ın geldiğini haber aldılar ve hemen Nîşâbûr'dan ayrıldılar. Es-Saîd Nasr b. Ahmed, Nîşâbûr'a 320/932 yılında ulaştığı zaman Yahya, kardeşi es-Saîd Nasr'ın yanına geldi.[254] Es-Saîd, ona iyi davranarak ikramlarda bulunduktan sonra diğer kardeşi Ebû Salih Mansûr'la birlikte Nîşâbûr'dan ayrıldı.[255]

II. Nasr b. Ahmed, Nîşâbûr'u Horasan bölgesinin idare merkezi yaptı. Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc'ı da Horasan ordularının başına getirdi.[256] Böylece o, Horasan valisi sıfatıyla Nîşâbûr'un idaresini üstlendi.[257] Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc, Nîşâbûr'a bağlı emîrliklere Nîşâbûr'dan onay

---

[249] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 103; Nerşahî, **Târîh-u Buhârâ, (İnceleme ve Tercüme)**, Abdullah Duman, s. 177.
[250] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 102.
[251] Taberistan'ın idarecesi Hasan b. Ali el-Etruş'un 304/917 yılında ölümünden sonra idareyi ele alan Hasan b. el-Kasım'ın komutanıdır; Erdoğan Merçil, "Karategin Ailesi", **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XXV, sy:1, Ankara 1987, 3.
[252] Merçil, "Karategin Ailesi", s. 3.
[253] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 106-107; Merçil, "Karategin Ailesi", s. 3-4.
[254] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 177; Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times", **Iran**, XIX, London 1981, s. 4; Merçil, "Karategin ve Ailesi" , s. 5-6 ; a.mlf., "Muhtâcoğulları", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul, 1995, s. 68-70.
[255] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 177 (Ebû Zekeriyyâ Yahya, Ebû Salih Mansûr, Ebû İshâk İbrahim; es-Saîd Nasr'ın kardeşleridir); Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 260.
[256] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 219-220.
[257] Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 70.

almadan bir eylem yapmamalarını bildirdi.[258]

Sâmânî Emîri Nasr b. Ahmed, Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc'ı Horasan valiliğinden azlederek yerine onun oğlu Ebû Ali'yi tayin etti. Bu azlin sebebi Ebû Bekr'in sağlık nedenlerinden kaynaklanmaktaydı.[259] Böylece Nîşâbûr'da Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc dönemi son bulup oğlu Ebû Ali el-Muhtâc dönemi başlamış oldu ve bu dönemde onun faaliyetleri ile Sâmânîler batı yönünde gelişme sağladı.[260]

Nasr'ın saltanatının son yılında Şiî hareketi ortaya çıktı. Nîşâbûr ahalisi Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Yahya'ya[261] Nasr'ın emîrliği döneminde halife olarak biat ettiler. Nasr, onu Buhara'ya davet etti ve hil'at giydirip maaşa bağladı.[262] Nîşâbûr'da ortaya çıkan bu akım kısa bir süre sonra son buldu.

II. Nasr'ın 27 Recep 331/6 Nisan 943 tarihinde ölümü üzerine tahta oğlu I. Nûh geçti.[263] Nûh, Mâverâünnehir ve Horasan'a iyice hâkim olduktan sonra Nîşâbûr'da yaşayan Ebû Ali el-Muhtâc'a Horasan askerleriyle Rey'e hareket etmesini ve Rüknüddevle b. Büveyh'in[264] elinden burayı geri almasını emretti. Ebû Ali el-Muhtâc, büyük bir ordu ile birlikte Rüknüddevle b. Büveyh'in üzerine yürüdü. Fakat ordusunda sayıca fazla olan Türkler, ona ihanet ettiği için Ebû Ali mağlûp oldu. Böylece Nîşâbûr'a[265] geri dönen Ebû Ali'ye Emîr Nûh tekrardan Rey'i almasını emretti. Ocak/Şubat 945 tarihinde Rey'e doğru yola çıkan Ebû Ali, Nisan/Mayıs 945 tarihinde şehrin tamamen hâkimi oldu.

Emîr Nûh, Nîşâbûr'da bulunduğu sırada Ebû Ali ve adamlarından hoşlanmayan bazı kimseler Emîr Nûh'a gelip Ebû Ali'den şikâyet ederek onun ve

---

[258] Erdoğan Merçil, "Veşmgir b. Ziyar", **İA**, XIII, 304; Muhammed Nazım, "Makan b. Kaki", **İA**, VII, 202.

[259] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 302-303.

[260] Erdoğan Merçil, "Veşmgir b. Ziyar", **İA,** C. XIII, 304; a.mlf., "Muhtâcoğulları", s. 72-73.

[261] (Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Yahyâ Alevî ahâlînin başına geçmiştir. Bu şahsın Alevîler için önemli bir özelliği vardır. Sâmânî Hükümdârı Nasr b. Ahmed tarafından kendisine hilat verilen ve belli bir gelir bağlanan Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Yahyâ, bir hükümdâr tarafından bu şekilde taltif edilen ilk Alevî olarak kabul edilmektedir) Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan**, Ankara 2001, s. 220.

[262] Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 261; Zettersteen, "Nasr b. Ahmed", **İA**, IX, 105.

[263] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 340-342; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 262; Usta, **a.g.e.**,, s. 118-119.

[264] Ahmet Güner, "Rüknüddevle", **DİA**, C. XXXV, 285 (Rey ve Cibâl Büveyhî Emîri /943-976).

[265] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 379-380; Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times", s. 6; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 75.

memurlarının halka karşı son derece kötü davrandığını söylediler. Bunun üzerine Emîr Nûh, İbrahim b. Simcûr'u Nîşâbûr valiliğine tayin etti.[266] Bu durumdan hoşnut olmayan Ebû Ali, kendisi yerine atanan İbrahim b. Simcûr üzerine yürüdü.[267] Ebû Ali'nin Nîşâbûr'a geldiğini öğrenen İbrahim b. Simcûr, Nîşâbûr'u terk ederek, I. Nûh'un yanına kaçtı.[268] Ebû Ali, Muharrem 335/Ağustos 946 tarihinde Nîşâbûr'a girdi ve ileri gelen kumandanlarla görüşüp onların kendisine katılmalarını sağladı. Ebû Ali, Nîşâbûr'da hâkimiyeti sağladıktan sonra İbrahim b. Simcûr ile savaştı[269] ve çetin bir mücadelenin akabinde her iki tarafta antlaşma yoluna gitmeyi kabul ederek ateşkes sağlandı.[270] Bu sırada Horasan'a Mansûr b. Karategin vali olarak atandı.[271] İbrahim b. Simcûr ise 948 yılında öldü.[272]

I. Nûh döneminde, Nîşâbûr'da Tûs vâlisi Muhammed b. Abdürrezzak'ın isyanı görüldü. Bunun üzerine I. Nûh, Mansûr b. Karategin'i Nîşâbûr'da asayişi sağlaması için görevlendirdi. Nîşâbûr'a doğru yola çıkan Mansûr b. Karategin'in şehre yaklaştığı haberini alan Muhammed b. Abdülrrezzak şehri terk etmek zorunda kaldı.[273]

Mansûr b. Karategin'in idareciliği döneminde Horasan bölgesinde ve özelikle Nîşâbûr'da isyanlar baş gösterdi. Mansûr b. Karategin, içine düştüğü yorucu ve herhangi bir sonuç getirmeyen seferlerin de etkisiyle askerlerin disiplinsiz tavırları yüzünden görevinden ayrılmaya karar verdi. Bu kararını I. Nûh'a bildirerek, Horasan valiliği ve sipehsalarlık görevlerinden azledilmesini istedi. I. Nûh, Mansûr b. Karategin'den gelen bu istek üzerine Horasan valiliğine getirmek için uygun bir aday aradı. Devlete isyan etmiş olmasına rağmen Ebû Ali, bu görev için uygun görüldü. Çünkü Ebû Ali, tecrübeli ve askerler tarafından sevilen biriydi. Bu sebepten I. Nûh, adı geçen bu emîri Horasan valisi atadı. Ona hil'atlar ve sancaklar göndererek

---

[266] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 380-381.
[267] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 392-393.
[268] Merçil, "Simcûrîler II-İbrahim b. Simcûr", s. 95.
[269] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 394; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 266; a.mlf., "Ebû Ali b. Muhtâc", **İA**, C. I, 169; Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times", s. 6-7; a.mlf., "I. Nuh", **The Encyclopaedia of Islam Supplement**, VIII, s. 110; Zettersteen, "I. Nuh", **İA**, IX, 346; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 79; a.mlf., "Karategin Ailesi", s. 9.
[270] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 395; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 267; a.mlf., "Ebû Ali b. Muhtâc", **İA**, C. I, 169; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 83.
[271] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 394-395; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 266.
[272] Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 266.
[273] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 403.

Nîşâbûr'un hâkimi yaptı.[274]

Ebû Ali, I. Nûh'tan tayin menşurunu aldıktan sonra Zilhicce 340/ Mayıs 952 tarihinde Nîşâbûr'a gitti.[275] Bir süre sonra Sâmânî hükümdarı ile Ebû Ali arasındaki eski düşmanlık ve nefret yeniden görüldü. Bu yüzden 343/953-954 tarihinde I. Nûh, Ebû Ali'yi Horasan valiliğinden azledip yerine Ebû Said Bekr b. Mâlik el-Ferganî'yi tayin etti.[276] Bu durum üzerine Ebû Ali, I. Nûh'tan af dileyerek, Nîşâbûr halkının ileri gelenlerinden bir cemaatten kendi adına Emîr Nûh'a gidip onu görevden azletmemesini istemelerini rica ettiysede bu ricası kabul görmedi. Başka çaresi kalmadığını anlayınca Ebû Ali, Nîşâbûr'da tekrardan isyan ederek, hutbeyi kendi adına okuttu.[277]

I. Nûh, Veşmgir ve Hasan b. Fîruzân[278]'a yazdığı bir mektupla devlete isyan eden herkesi bertaraf etmelerini emretmiş bunun üzerine Ebû Ali, Nîşâbûr'dan kaçarak Rüknüddevle'nin yanına sığınmıştı.[279] Ebû Ali, Rüknüddevle'den halifenin kendisini Horasan vilâyetine tayin etmesinde aracı olmasını istedi. Rüknüddevle Muizzüddevle'ye[280] mektup yazıp bu durumu bildirmiş, bunun üzerine Ebû Ali'nin istediğini hemen yerine getirerek ona halifeden Horasan'a tayin edildiğine dair bir ahidnâme ulaştırdı. Böylece Ebû Ali yeniden Nîşâbûr'un hâkimi oldu.[281]

Bu arada Sâmânî Emîri Nûh öldü ve yerine oğlu Abdülmelik geçti. Abdülmelik yönetime tam manasıyla hâkim olduktan sonra Bekr b. Mâlik'i Horasan orduları kumandanlığına tayin ederek, Nîşâbûr'a gönderdi ve Ebû Ali'yi Nîşâbûr'dan çıkarmasını emretti. Bekr b. Mâlik'in Nîşâbûr'a geldiğini öğrenen Ebû Ali, ona karşı savaşması mümkün olmadığından kaçmaktan başka çaresi kalmadı. Böylece Horasan'ın yeni hâkimi olan Bekr b. Mâlik, Nîşâbûr'un da hâkimi oldu.[282]

---

[274] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 424; Usta, **a.g.e.**, s. 186; a.mlf. "Sâmânîler", **DİA**, C. XXXVI, 65.
[275] Usta, **a.g.e.**, s. 187; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 84-85.
[276] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 435; Usta, **a.g.e.**, s. 190; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 86-87; Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times", s. 8; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 85-86.
[277] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** C. VIII, 435; Usta, **a.g.e.**, s. 190; Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times", s. 8; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 85-86.
[278] (Nîşâbûr'daki önemli komutanlardandır) Merçil, "Karategin Ailesi", s. 11-12; Usta, **a.g.e.**, s. 88-90.
[279] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 436; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 85-86; Usta, **a.g.e.**, s. 193-194.
[280] Ahmet Güner, "Muizzüddevle", **DİA**, XXXI, 99 (Irak Büveyhîlerin kurucusu /945-967).
[281] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 438; **Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 260; Usta, **a.g.e.**, s. 195.
[282] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** C. VIII, 438; Usta, **a.g.e.**, s. 190-191; Merçil, "Muhtâcoğulları", s. 85-86.

I. Abdülmelik'in saltanatı dönemi kontrolün tamamıyla emîr ve kumandanların eline geçtiği, nüfuz mücadelelerinin had safhaya ulaştığı bir dönemdi. Abdülmelik'in tahta geçmesiyle Hâcibü'l-hüccablık görevini yürüten Alp Tegin adlı bir Türk kumandan Nîşâbûr'da hâkimiyet sağladı.[283] Alp Tegin'in çabalarıyla Horasan valiliği görevi Ebu'l-Hasan Muhammed b. Simcûr'a verildi (Ramazan 345/Aralık-Ocak 956-957).[284] Fakat Ebu'l-Hasan'ın görevini suistimal edip halka kötü davranması görevinden azledilmesine neden oldu. Yerine ise Ebû Mansûr b. Muhammed b. Abdürrezzak tayin edildi.[285] Fakat I. Abdülmelik, Alp Tegin'in artan nüfuzundan çekindiği için onu Buhara'dan uzaklaştırmak istedi ve bu yüzden onu Horasan valiliğine tayin etti.[286]

11 şevval 350/23 Kasım 961 yılında I. Abdülmelik atından düşerek hayatını kaybetmiştir. Yerine ise kardeşi Mansûr b. Nûh geçmiştir.[287] I. Mansûr döneminde, Alp Tegin devlet üzerindeki nüfuzunu kullanarak I. Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı tahta aday göstermesi, onun yeni hükümdar ile arasını açtı. Bununla birikte I. Mansûr'un yakın çevresi onu, Alp Tegin'e karşı kışkırtıyorlardı.[288] Alp Tegin yeniden nüfuz sahibi olabilmek için Nasr'ı tahta geçirmeye çalışıyordu.[289] Bu olaylar üzerine Nîşâbûr'a Horasan valisi olarak Muhammed b. Abdürrezzak atandı.[290] Yeni vali kendisinin azledileceğini bildiği için, askerlerine başta Nîşâbûr olmak üzere memleketi yağma etmelerine izin verdi. Bu sebepten Ebû Mansûr, Muhammed b.

---

[283] Gerdîzî, **Târîh-i Gerdîzî**, Tahran 1327, s. 31-32; Merçil, **Gazneli Devleti**, s. 1-5; Barthold, "Alp Tegin", **İA**, I, 386; Bosworth, "Alptigin", **Encyclopaedia of Islam**, I, 898.

[284] Merçil, "Simcûrîler III- Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,** sy:33, İstanbul 1982, s. 115-116.

[285] Usta, **a.g.e.**, s. 200-201; Merçil,"Simcûrîler, III", s. 115-116.

[286] Gerdîzî, **Târîh-i Gerdîzî**, s. 31-32; Usta, **a.g.e.**, s. 201-202; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti**, TTK, Ankara 2007, s. 2; Merçil, "Simcûrîler III", s.116; Erdoğan Merçil, "Alp-Tegin", **DİA**, C. II, 525.

[287] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, 462; Usta, **a.g.e.**, s. 202, Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 270; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 3-4; a.mlf., "Alp-Tegin", **DİA**, C. II, 525; a.mlf., "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 481; Aydın Usta, "Sâmânîler", **DİA**, C. XXXVI, 65.

[288] Usta, **a.g.e.**, s. 206.

[289] Aydın Usta, "Sâmânîler", **DİA**, C. XXXVI, 65.

[290] Usta, **a.g.e.**, s. 207.

Abdürrezzak'ı öldürdü.[291] Böylece Horasan valiliğine tekrar Ebu'l-Hasan Muhammed Simcûrî getirildi (962).[292]

Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, Nîşâbûr'da uzun yıllar kaldı ve burada nüfuz sahibi oldu. Böylece her istediğini yapabiliyordu. Bundan rahatsız olan vezir Ebu'l-Hüseyin el-Utbî, Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin yerine Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas Taş'ın tayin edilmesini sağladı.[293]

Fahrüddevle ve Kâbûs b. Veşmgir'in Nîşâbûr'a gelişleri Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbâs Taş'ın Horasan valiliği döneminde gerçekleşti. Hüsâmüddevle, Emîr Ebu'l-Kâsım Nûh b. Mansûr'a mektup yazıp onların Nîşâbûr'a girdiklerini haber verdi. Öte yandan Fahrüddevle ve Kâbus da Sâmânî Emîri Nûh'a mektup yazıp durumu bildirerek kendisinden yardım istediler. Bu sırada Emîr Nûh, Hüsâmüddevle'ye verdiği cevapta, onlara itibar göstermesini, ikramda bulunmasını, asker toplayıp onlarla beraber yola çıkmasını ve her ikisini de ülkelerine iade etmesini emrediyordu.[294] Bunun üzerine Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas Taş, Nîşâbûr'dan ayrılırken yerine Ebû Ali es-Simcûrî'yi bıraktı. Ebû Ali es-Simcûrî ise bir süre sonra isyan edince[295] Hüsâmüddevle tekrar şehre gelerek isyanı bastırdı.[296] II. Nûh yeni veziri Abdullah b. Üzeyr'in teşvikiyle Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas'ı Nîşâbûr merkezli Horasan valiliğinden aldı ve yerine Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'yi tayin etti (376/986).[297]

Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas bu durumu kabullenemeyip isyan etti. Büveyhîler'in yardımıyla Nîşâbûr'a doğru yola çıktı. Nîşâbûr önlerine ulaşan Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas, şehrin batısında karargâh kurdu. Bunun üzerine Ebu'l-Hasan es-Simcûrî kuhendîze çekilmek zorunda kaldı.[298] Horasan valisinin Nîşâbûr'dan ayrılması üzerine, Nîşâbûr'a giren Hüsâmüddevle ise şehrin doğu tarafında konakladı. Buhara ile temasa geçip affedilmeyi istedi; ancak istediği sonucu

---

[291] Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 269-270; Usta, **a.g.e.**, s. 217; Merçil, "Simcûrîler III", s. 116.
[292] Gerdîzî, **Târîh-i Gerdîzî**, s. 31-32; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 270; Merçil, "Simcûrîler III", s. 117.
[293] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 19; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 271; Usta, **a.g.e.**, s. 236; Merçil, "Simcûrîler III - Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr", s. 122-123.
[294] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 20; Usta, **a.g.e.**, s. 238.
[295] Merçil, "Simcûrîler III", s. 128.
[296] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 28-29; Barthold, **a.g.e.**, s. 271; Merçil, "Simcûrîler III", s. 128.
[297] Usta, **a.g.e.**, s. 251; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 271; Merçil, "Simcûrîler III", s. 128-129.
[298] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IX, 31; Usta, **a.g.e.**, s. 253; Merçil, "Simcûrîler III", s. 130.

alamadı. Bu sırada Nîşâbûr'u yeniden ele geçirmek isteyen Ebu'l-Hasan es-Simcûrî hazırlıklarını tamamladıktan sonra müttefikleri[299] ile birlikte Nîşâbûr'a yürüdü.[300] Uzun zamandır Nîşâbûr'da bulunan Hüsâmüddevle Ebu'l-Abbas, şehirin yakınlarında onlarla şiddetli bir savaşa girdi. Galip gelen Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, Nîşâbûr'u yeniden ele geçirdi (377/987).[301]

378/989 tarihinde Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin ölümü üzerine Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, Horasan valiliğine ve sipehsalarlığa tayin edildi. [302] Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî aldığı imtiyazlarla Horasan'da bağımsız bir devlet kurma düşüncesine kapıldı.[303] Nîşâbûr halkı da onu destekliyordu. Hatta eyaletin vergilerini toplamakla sorumlu olan el-Nesefî, görevini yerine getirirken yaptığı zulüm ve müsadere yöntemi, halk arasında hoş karşılanmamış ve şikayetlere yol açmıştı. Şikayetleri öğrenen Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, en-Nesefî'yi tutuklatıp işkenceyle öldürdü.[304]

Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin isyanını bastırmak için Sâmânî hükümdarı, Gazneliler ile ittifak yaptı. 384/994 yılında yapılan muharebede Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî mağlup oldu.[305] Bu başarı üzerine Sebüktegin'in oğlu Mahmud, Nîşâbûr'a vali tayin edildi.[306] Mahmud'un Nîşâbûr'da yalnız kaldığını gören Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, müttefikler[307] toplayarak Nîşâbûr'a doğru yola çıktı. Bunu öğrenen Mahmud, Nîşâbûr'dan ayrıldı. Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin şehre gerişi sırasında halk onu coşkuyla karşıladı.[308]

---

[299] (Kirmân Büveyhî Emîri Ebu'l-Fevaris b. Azudüddevle'dir) Merçil, "Simcûrîler III", s. 130.

[300] Merçil, "Simcûrîler III", s. 130.

[301] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 31-32; Usta, **a.g.e.**, s. 255; Merçil, "Simcûrîler III", s. 130-31.

[302] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 32; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 272; Usta, **a.g.e.**, s. 259; Merçil, "Simcûrîler IV-Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî", **Belleten**, sy: 195, Ankara 1985, s. 548-549.

[303] Usta, **a.g.e.**, s. 262.

[304] Usta, **a.g.e.**, s. 263; Merçil, "Simcûrîler IV", s. 551.

[305] Gerdîzî, **a.g.e**., s. 38-39; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 10; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 281; Merçil, "Simcûrîler IV", s. 550-558.

[306] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 88; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 10; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 281; Bosworth, "Mahmud b. Sebüktegin", **The Encyclopaedia of Islam Supplement**, VI, s. 65; Merçil, "Simcûrîler IV", s. 557.

[307] (Müttefikleri kardeşi Ebû'l Kasım b. Ebu'l-Hasan es- Simcûrî ve Faik el-Hassa'dır) Merçil, "Simcûrîler IV", s. 559.

[308] Merçil, "Simcûrîler", s. 559
(Sebüktegin ve oğlu Mahmud'un Nîşâbûr'a girmeleri sonrasında, Ebû Ali'nin şehirde yaptığı kötülükleri sildiklerini ve bozulan ticarî hayatı yeniden düzene koyduğundan bahseden kaynaklar ile şehir halkının sevinçle Ebû Ali'yi karşılamaya çıkmaları bu bilgiyle çelişkili gözükmektedir.

Mahmud'un emrindeki kuvvetler rakiplerine oranla daha zayıftı; ancak o savaşa girmekten çekinmedi. Yenilgiyle sonuçlanan mücadelenin ardından Mahmud, Herât'ta bulunan babasının yanına gitti. Mahmud'un techizatı ve birkaç fili Ebû Ali'nin eline geçti.[309] Şehre yeniden sahip olan Ebu Ali'nin niyeti burasını elinde tutmak ve gerek Sâmânîlerle gerekse Gaznelilerle herhangi bir mücâdeleye girmemekti. Bu bağlamda II. Nûh'a ve Sebüktegin'e mektuplar yollayarak anlaşma yoluna gitmeyi tercih ettiler.[310] Onun bu barış çabaları Sebüktegin cephesinden olumlu karşılık görmemişti. 19 Cemâziyelahir 385/22 Temmuz 995 günü, Sebüktegin ile Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî arasında Tûs yakınlarında yapılan savaşta Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî ağır yenilgiye uğratıldı. Böylece Nîşâbûr, Mahmud b. Sebüktekin'in hâkimiyetine geçti.[311] Bu savaşla Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin Nîşâbûr ve Horasan'daki siyasî nüfuzu sona erdi. Horasan her ne kadar Sâmânî toprağı olarak gözükse de güç ve kontrol tamamen Sebüktegin'in eline geçmiş oldu.

Ebû Ali'nin kardeşi Ebu'l-Kasım, Mahmud'un Nîşâbûr'da olmadığı sırada bu şehir üzerine yürümüş[312] ve Sebüktegin'in Nîşâbûr'a geldiğini haber alınca mukavemet etmeksizin şehirden ayrılmıştı.[313]

387/997 yılında Sâmânî Emîri II. Nûh vefat etti ve yerine oğlu II. Mansûr geçti.[314] Bu esnada Gazneli Hükümdarı Sebüktegin de vefat etti. Bu sebepten Mahmud, Nîşâbûr'dan ayrılıp taht mücadelelerine girişti. Bunu fırsat bilen II. Mansûr, Horasan valiliğine Begtüzün'ü tayin edip Nîşâbûr'a gönderdi.[315]

Mahmud, kardeşiyle olan ihtilafını halledip Gazne'ye hâkim oldu.[316] Mahmud Begtüzün'ün, Horasan'a vali olduğunu öğrenince Emîr II. Mansûr'a mektup yazıp ona

---

Bunun sebebi ise Nîşâbûr'da Hanefî ve Şâfi'îler arasında süre gelen çekişmelerdir) Usta, **a.g.e.**, s. 286.

309 Gerdîzî, **a.g.e**., s. 39; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 92; Barthold, **a.g.e.**, s. 281; Merçil, "Simcûrîler IV", s. 559.

310 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 92; Usta, **a.g.e.**, s. 287-288.

311 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 92; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 10-11; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 281; Merçil, "Simcûrîler IV", s. 560-561.

312 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** C. IX, 94; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 10-11; a.mlf., "Simcûrîler V- Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî", **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1983/1987 s. 124-125.

313 Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi,** s. 11; a.mlf., "Simcûrîler V", s. 126.

314 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 108; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 11-12.

315 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 108-109; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 14.

316 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 115.

itaat arz ederek Horasan'ın kendisine verilmesini istedi. Emîr Mansûr, Horasan'ı veremeyeceğini bildirerek Tirmiz, Belh ve bunların gerisinde kalan Büst ve Herât'a bağlı yerleri almasını emretti. Fakat Mahmûd buna razı olmadı ve isteğini tekrarladı. Emîr Mansûr, bu defa hiç cevap vermedi. Mahmûd, onun Horasan'ı vermeye niyeti olmadığını kesin olarak anlayınca Nîşâbûr üzerine yürüyerek Begtüzün'ü etkisiz hâle getirip Nîşâbûr'a hâkim oldu. Bu durum üzerine Emîr Mansûr, Nîşâbûr'a hareket etti. Bunu duyan Mahmûd, Nîşâbûr'dan ayrılmak zorunda kaldı.[317]

Mahmûd, Nîşâbûr'dan ayrıldığında Emîr Mansûr'un Nîşâbûr'da olduğunu öğrenen Begtüzün, hiç fırsat kaybetmeden onun yanına giderek ona itaat etti; ancak Emîr Mansûr ona ilgi göstermedi. Bu sebepten Begtüzün, Sâmânîlerin sürekli başını ağrıtan Fâik el-Hassa ile ittifak kurdu ve onlar, Emîr Mansûr'u Mahmûd'a karşı almayı düşündükleri tedbirleri görüşmek üzere yapacakları bir toplantıya çağırdı. Begtüzün ve Fâik el-Hassa, Emîr Mansûr'la bir araya gelir gelmez, onu yakalayıp gözlerine mil çekerek mahkûm ettiler ve Emîr Mansûr'un yerine henüz küçük yaşta olan Abdülmelik'i tahta çıkardılar.[318] Bu olay üzerine Mahmûd, Fâik ve Begtüzün'in bu yaptığı işi hoş görmediğini ifade etti ve onlara bu yaptıklarının hesabını soracağına dair bir haber gönderdi. Bağımsız bir hükümdar olmayı aklına koyan Mahmud, Fâik ve Begtüzün ile mücadele etmek amacındaydı.[319] Begtüzün de Mahmûd'un Nîşâbûr'dan ayrıldığını duyunca şehre gelerek hâkim oldu. Bunu duyan Mahmûd, Nîşâbûr'a doğru yola çıktı. Begtüzün ise Mahmûd'un gelişini öğrenince Nîşâbûr'dan kaçtı.[320] Böylece Mahmûd, Horasan orduları kumandanlığına kardeşi Nasr'ı tayin ederek onu Nîşâbûr'da görevlendirdi. Simcûrîler burayı nasıl Sâmânîler adına idare ediyorlar idiyse Nasr da aynı şekilde Mahmûd adına idare edecekti.[321] 389/999 yılında Sâmânî Devletinin, Karahanlı Devleti tarafından ortadan kaldırılmasıyla Horasan ve

[317] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 116.

[318] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 121; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 15; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 285; Merçil, "Simcûrîler V", s. 129; Özaydın, "Abdülmelik b. Nûh b. Mansûr", **DİA**, C. I, 271.

[319] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 121; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 285; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi,** s. 15; a.mlf., "Simcûrîler V", s. 129; N. Frye, "Sâmânîler" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. VII, 74.

[320] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 121; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi,** s. 15; a.mlf., "Simcûrîler V", s. 130.

[321] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 121; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 286; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 16; a.mlf., "Gazneliler", **DİA**, XIII, 481.

Nîşâbûr bölgesinde Sâmânîler dönemi tamamen kapanmış oldu.

1.7. Gazneliler Döneminde Nîşâbûr (963-1186)

Gazneliler, XI. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Müslüman-Türk devletlerinden biri olup, Sâmânî Devleti'nin içinde teşkilatlanmışlardı.[322] Devlet adını, başkenti Gazne şehrinden alır. Kurucusu Alp Tegin'dir. Fakat Sebüktegin zamanında gelişme göstermiş ve en parlak dönemi Sultan (Gazneli) Mahmûd döneminde yaşamıştır.[323]

Sâmânî Emîri Abdülmelik, Hâcibü'l-hüccablık görevinde olan[324] Alp Tegin'i Horasan valiliğine tayin etti.[325] Alp Tegin, 10 Şubat 961 tarihinde Nîşâbûr'a giderek yeni görevine başladı.[326] Daha sonra Sâmânî Devleti'nde taht değişikliği oldu ve Alp Tegin görevinden azledilince Aralık 961 tarihinde Nîşâbûr'dan ayrılarak Buhara üzerine yürüdü.[327] Bu teşebbüsünden bir sonuç alamayan Alp Tegin, Doğu Afganistan'da yer alan Gazne şehrine çekilerek buraya hâkim oldu (Zilhicce 351/1 Ocak 963).[328] Böylece Gazneli Devleti'nin temelleri atılmış oldu.

Alp Tegin'in yerine oğlu Ebû İshâk, sonra Bilge Tegin, Bilge Tegin'in ölmesi üzerine ise Böri Tegin geçti. Fakat 366/977 senesinde Alp Tegin'in en güvendiği gulamlarından biri olan Sebük Tegin, başa getirildi. Görünüşte Sâmânîlerin bir valisi olarak hareket eden Sebük Tegin aslında bağımsız Gazneli Devleti'nin gerçek kurucusu kabul edilir.[329]

Sâmânî Emîri II. Nûh, Türk kumandanlarından Ebû Ali Simcûrî ve Fâik el-Hassa'nın ittifakına karşı Sebük Tegin'i yardıma çağırdı. Sebük Tegin ve oğlu Mahmud, Nîşâbûr'un da içinde yer aldığı Horasan'a giderek bu isyancıları mağlup ettiler (385/995). Bunun üzerine Sâmânî Emîri, Mahmud'u Horasan orduları

---

[322] Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 1; a.mlf., "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 480.
[323] Piyadeoğlu**, Horasan**, s. 28; Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 480.
[324] Merçil, **Gazneli Devleti**, s. 2; Barthold, "Alp Tegin", **İA**, I, 386; Bosworth, "Alptigin", **EI**, I, 898.
[325] Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna,** Cambridge 1931, s. 24; Usta, **a.g.e.**, s. 201-202; Merçil, **Gazneliler Devleti**, s. 2; a.mlf., "Simcûrîler III", s. 116; a.mlf., "Alp Tekin", **DİA**, II, 525.
[326] Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, s. 24; Merçil, **Gazneli Devleti**, s. 2.
[327] Merçil, **Gazneli Devleti**, s. 3.
[328] Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, s. 26.
[329] Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 481; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 28.

kumandanlığı görevine atayarak onu Nîşâbûr'a gönderdi.[330] Mahmud tam teçhizatlı bir ordu ile Nîşâbûr'a yöneldi. Mahmud, Horasan'ın merkezi olan Nîşâbûr'a girme teşebbüsünde Ebû Ali ve Fâik'in hücumuyla karşılaştı. Bu sebepten Herât'a çekilip, Nîşâbûr'u terk etmek zorunda kaldı.[331] Babasını yardıma çağıran Mahmud daha sonra Nîşâbûr'u yeniden ele geçirdi. Sebük Tegin'in 387/997 senesinde ölümü üzerine yerine veliahttı küçük oğlu İsmail tahta çıktı.[332] Bu sırada Nîşâbûr'da bulunan Mahmud, İsmail'in hükümdarlığını tanımadı. Kardeşi Nasr ve amcası Buğracuk'u da kendi tarafına çekti. İki kardeşin orduları Rebiülevvel 388/Mart 998 tarihinde karşılaştı. Mahmud, İsmail'in kuvvetlerini yenerek Gazneliler tahtına çıktı.[333]

Sultan Mahmud, Gazneliler tahtına çıktıktan sonra Horasan'a geldi. II. Mansûr'a tahttaki değişikliği ve babası gibi tabii olduğu hükümdara hizmet edeceğini bildirmek ve bu sebepten eski ülkesi Nîşâbûr'daki haklarının tanınmasını sağlamak için bir adamını elçi gönderdi. Emîr II. Mansûr, Mahmud'u tebrik ederek, Belh, Tirmiz, Herât ve Büst vilayetlerini Gazne'ye verebileceğini, ancak Horasan'ın iadesinin mümkün olmadığını söyledi. Bunun üzerine Mahmud, Horasan ve Nîşâbûr bölgesinde görevini layıkıyla yaptığını izah etti. Fakat barış yoluyla burayı alamayacagını anlayan Mahmud, Nîşâbûr üzerine birlik gönderdi.[334]

Bu sırada Nîşâbûr'a vali olarak atanan Begtüzün ve Fâik, II. Mansûr'u yakalayıp gözlerine mil çektiler ve yerine henüz küçük yaşta bulunan Abdülmelik b. Nûh'u tahta çıkardılar.[335] Mahmud, Sâmânî emîrinin intikamını almak için harekete geçti. Yapılan savaşta Gazneli ordusu, Sâmânî kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Mahmud

---

[330] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s. 88; Merçil, **Gazneli Devleti**, s. 10; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 281; Bosworth, "Mahmud b. Sebüktegin", **The Encyclopaedia of Islam Supplement**, VI, 65; Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, s. 481; a.mlf., "Simcûrîler IV", s. 557; a.mlf., "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, C. XXVII, 362.

[331] Merçil, **Gazneli Devleti**, s. 10; Usta, **a.g.e.**, s. 286; Merçil, "Simcûrîler IV", s. 559.

[332] Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 481.

[333] Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, s. 38-41; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, C. XXVII, 362.

[334] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 116; Merçil, **Gazneli Devleti**, s. 14; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, C. XXVII, 362.

[335] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IX, 121; Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, s. 42-43; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 15-16; Barthold**, Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 285; Özaydın, "Abdülmelik b. Nûh b. Mansûr", **DİA**, C. I, 271.

bu zafer sonunda Nîşâbûr'u ele geçirdi ve kardeşi Nasr'ı Nîşâbûr merkezli Horasan'a vali tayin etti (27 Cemaziyelevvel 389/16 Mayıs 999).[336]

Sâmânî Hükümdarı İsmail el-Muntasır, Nîşâbûr üzerine yürüdü. O sırada Nîşâbûr'da bulunan Mahmud'un kardeşi şehirden çıkmak zorunda kaldı (27 Şubat 1001). Bunun üzerine Mahmud takviye kuvvetlerle Nîşâbûr'a doğru yola çıktı. Ancak Mahmud'un geldiğini duyan İsmail, Nîşâbûr şehrinden kaçtı.[337]

İsmail el-Muntasır, bu yenilginin akabinde Oğuzlara[338] sığınarak yardım istedi. Arslan Yabgu, İsmail'in yardım çağrısına olumlu yanıt verdi. Gaznelilerin, Karahanlılar ile mücadeleri Sâmânîlerin tarih sahnesinden silinmesini öteledi; ancak nihaî sonucu değiştirmedi.[339]

Karahanlı hükümdarı Nasr b. Ali, Sâmânîlerin bütün mirasına konmak istiyordu. Nîşâbûr'un da içinde bulunduğu Horasan'ın tamamını ele geçirmek için fırsat kolluyordu. Sultan Mahmud'un Hindistan'da bulunmasından yararlanarak Belh ve Nîşâbûr'u ele geçirdi.[340] Sultan Mahmud bu durumu öğrenince direkt Gazne'ye döndü; takviye güçlerle Horasan'a yöneldi ve Zilhicce 396/ Eylül 1006 yılında Nîşâbûr'u geri alarak Horasan'a hâkim oldu.[341]

Sultan Mahmud ile Karahanlılar arasında gerginlik devam etmiş aynı zamanda Karahanlı devletinde taht mücadeleri yaşanmış ve Sultan Mahmud'un Hindistan'a seferleri olmuştur.[342] Bu hususlar konumuz dışında olduğundan değinilmemiştir.

Sultan Mahmud devrinde Nîşâbûr'da görülen önemli olaylardan biri de 1011 yılında meydana gelen kıtlıktı. Ağır geçen bir kışın akabinde mahsul elde edilememiş ve kıtlığa sebep olmuştu. Bu kıtlık bütün Horasan'ı sarmış ve sadece Nîşâbûr'da yüz bin kişi ölmüştü. Şehirdeki bütün kediler ve köpekler tamamen yok olmuştu. Bu durum üzerine Sultan Mahmud, Nîşâbûr'daki yöneticilere ambarlardaki hububatın

---

[336] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IX, 121; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 286; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 15- 16; Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler: Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yay., Ankara 2002, s. 73; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, C. XXVII, 362-363.

[337] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IX, 131; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 30.

[338] Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 30 (Yabgu unvanı alan Arslan İsrâil, Selçuk'un yerine geçmiştir. Oğuzlar, Selçukluların hâkimiyetindeydi).

[339] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** IX, 132; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 30-31.

[340] Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 32.

[341] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 154-155; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, C. XXVIII, 364.

[342] Hindistan Seferleri için ayrıca bk. Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, s. 86-122; Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 480-484.

dağıtılması emrini vermiş ve bu olayda ihmali olan Gazneli görevlilerin cezalandırılmasını istemişti. Bu durum 1012 yılında mahsul alınana kadar devam etmişti.[343]

Mahmud döneminde Rey şehrine hâkim olan Büveyhîlerden Mecdü'd Devle b. Farü', devlet idare işlerini annesi Seyyide Hatun'a bırakmıştır. Yönetimde bir kadın olması sebebiyle Mahmud'un şöyle bir görüş açıkladığı rivayet edilir; *"Eğer Rey şehrini bir erkek yönetseydi; Nîşâbûr'da sürekli karargâh kurmuş bir ordu bulundurmak gerekecekti. Ancak bu şekilde Nîşâbûr'u Büveyhîler tehdit edemiyor."* Bu demeçten anlaşıldığı üzere Mahmud bir kadın idareci tarafından yönetilen bu şehri tehlikeli görmüyordu. 419/1028 yılında Seyyide'nin ölümü üzerine oğlunun başa geçmesiyle Sultan Mahmud, Rey ve civarındaki bölgeleri ele geçirdi ve idaresini oğlu Mesud'a bırakıp Nîşâbûr'a döndü. [344]

Sultan Mahmud'un 421/1030'da vefatı üzerine Gazneli tahtına Sultan Muhammed b. Mahmud oturdu. Hindistan'dan Nîşâbûr'a kadar her tarafta Muhammed adına hutbe okundu.[345] Ancak Sultan Muhammed'in saltanatı çok uzun ömürlü olmadı. Sultan Muhammed'in tahta geçmesinin hemen ardından kardeşi Mesud isyan etti.[346] Nîşâbûr'da olan Horasan orduları komutanı Hâcib Asıgtegin Gazî de Mesud'u destekledi. Bunun üzerine Mesud, Nîşâbûr'a yöneldi ve burada halk tarafından büyük bir merasimle karşılandı (13 Ağustos 1030). Bu sırada Nîşâbûr'a Abbâsî Halifesinin elçisi de gelmiş Mesud'un hükümdarlığını onaylamıştı. Böylece Mesud artık devletin merkezi olan Gazne'ye yürümek için 15 Ramazan 421/16 Eylül 1030 tarihinde Nîşâbûr'dan ayrıldı.[347]

---

[343]İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 182; Mîrhând**, Ravzâtü's-Safa, Mülûk-i Gazneviyye**, (çev. Erkan Göksu), Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 79; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 40-41 **Ravzâtü's-Safa, Mülûk-i Gazneviyye**'da bu kıtlık şu şekilde kaydedilmiştir: *"Bu sene için de (401/1010-1011) Horasan'ın genelinde ve özellikle Nîşâbûr'da bir kıtlık baş gösterdi ki halk gıda ve yiyecek bulamamaktan kuvvet ve mecâlden kesildi. Buğday ve arpa tanesinin kıymeti incir tanesini geçti. Şehirde köpek ve kediden bir iz kalmadı. Hatta anne, semiz evladından beslenir; kardeş kardeşin etiyle gün geçiriyor; koca karısını kaynatıyor. Nîşâbûr'da hiç kimse, yanında güveneceği silahlı kimseler olmadan uzak mahallelere gidip gelemez hâle geldi."*

[344]İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 287-288; Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, s. 80-85; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 43.

[345]İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 307; Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 482.

[346]İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, s. 308-309; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 52; a.mlf., "Gazneliler", **DİA**, s. 482.

[347] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 308-309; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 53.

Sonuçta Mesud, kardeşi Muhammed'i mağlup ederek Gazneli tahtına geçti ve Muhammed, gözlerine mil çekilerek hapsedildi.[348] Mesud, tahtı ele geçirdikten sonra Karahanlılar ile dostluğu yenileyip Ali Tegin'den yardım istedi. Ali Tegin ise Selçuklular ile görüştü ve birlikte 425/1034'de Gazneliler'e karşı istiklal mücadelesine giriştiler.[349] Harun,[350] Ali Tegin ve Selçuklular arasında anlaşma yapıldı.[351] Gazneliler ile yapılan savaş sırasında Ali Tegin öldü (1034). Harun ise Sultan Mesud'un suikastiyle öldürüldü (426/1035).[352]

1034 yılında Gazneli askerlerin Kirmân bölgesinde asayişsiz tavırları yüzünden halkın Büveyhîlerden yardım istemesi üzerine Gazneliler, Nîşâbûr'a çekilmek zorunda kalmış ve Kirmân'ı Büveyhî idaresine bırakmıştı.[353]

Türkmenler, Horasan bölgesinde asayişsiz bir tavır sergilerken Ebîverd ve Tûs ahalisi de onlara katıldı. Böylece kalabalık bir grup yağma yapmak üzere Nîşâbûr'a doğru yola çıktılar. Bu durumu öğrenen Nîşâbûr ahalisi çok korktu ve Mesud'dan yardım istedi. Bu esnada Kirmân emîri Nîşâbûr halkına yardıma geldi ve o da Mesud'un yanına giderek yağmacılar ile mücadele etti. Rivayete göre Tûs halkından 20 bin kişi öldürüldü. Kirmân emîri daha sonra Tûs köylerinin önde gelen simalarını yanına getirtti; çocuklarını, kardeşlerini ve diğer aile fertlerini rehin aldı ve onları hapishaneye attı, onlara da: *"Eğer Nîşâbûr halkından birine veya başkalarına karşı çıkacak veya yol kesecek olursanız, bilin ki çocuklarınız ve kardeşleriniz sizin cinayetlerinize karşı rehin alınmışlardır."* dedi. Böylece Nîşâbûr halkı hiç beklenmedik bi şekilde kurtulup refaha ulaştı.[354]

Sultan Mesud, Türkmenlerin asayişini sağlamak için gerekli tedbirleri aldıktan sonra Nîşâbûr tarafına gitmeyi planladı. Vezir ve devletin ileri gelenleri bu fikre sıcak bakmıyordu; çünkü Sultan Mesud'un ordusu seferden yeni gelmiş dolayısı ile ordu

---

[348] Merçil, "Gazneliler", **DİA**, s. 482.
[349] Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**; **I. Kuruluş Devri**, TTK, Ankara 1993, s. 17, 33; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 94; Agacanov, **Selçuklular**, s. 78.
[350] Harezm valisi Altuntaş'ın oğludur.
[351] Yusuf Abbas Hashmi, **Successors of Mahmûd of Ghazna: İn Political, Cultural and Adninistrative Perspective**, s. 34; Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, Selenge Yay., İstanbul 2005, s. 316; Barthold, **a.g.e.**, s. 317.
[352] Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 60; Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, İstanbul 2007, s. 200-202.
[353] Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 61-62.
[354] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 333.

yorgun ve bitkindi; silahları nemli ve bozuktu; binekleri bahar çayırı yememişti. Ordu bu haldeyken bu mühim harekât yapılmamalıydı.[355] Sultan Mesud, 27 Safer 426/9 Ocak 1035 tarihinde Nîşâbûr'a geldi. Alınan askerî tedbirler sayesinde Horasan'da kısmî bir istikrar sağlandı. Sultan Mesud, Nîşâbûr'da yeni bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra vezirinin muhalefetine rağmen[356] 12 Rebîülevvel 426/25 Ocak 1035'de Nîşâbûr'dan ayrılarak Cürcân ve Dihistân'a gitti. Sultan buradan Âmül'e kadar ilerledi; ancak Gazneli ordusunun halkı yağmalaması yüzünden pişman oldu,[357] 22 Cemâziyelâhir 426/3 Mayıs 1035 tarihinde Âmül'den Nîşâbûr'a hareket etti.[358]

8 Recep 426/19 Mayıs 1035 tarihinde Cürcân'da bulunan Sultan Mesud, Türkmenlerden gelen mektuba[359] çok kızdı. Cürcân'dan ayrılarak Nîşâbûr'a geldi ve Türkmenlere yollamayı planladığı orduyu hazırladı. Böylece Sultan Mesud 1035 Haziran'ında Begtoğdı kumandasında büyük bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi.[360] Gazneli ordusu ile Selçuklu ordusunun Nesâ'daki karşılaşmasında Gazneliler yenildi.[361] Bu sırada Nîşâbûr'da bulunan Sultan'a zafer haberi ulaştı bunun üzerine Sultan, Nîşâbûr'da şenlikler yaptırdıysada akabinde gelen mağlubiyet haberi ile morali bozuldu.[362]

Selçukluların yanından[363] Nîşâbûr'a gelen Gazneli elçisine göre Selçuklular, Gazneli Devleti'ni küçümsüyordu. Bunun üzerine Sultan Mesud, tedbir almak gerektiğini düşünerek Nîşâbûr'dan ayrıldı (19 Zilkade 426/25 Eylül 1035).[364] Diğer

---

[355] Reşîdüddîn Fazlullah, **Câmi'u't-tevârîh**, (çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), Selçuklu Devleti, İstanbul 2010; s. 62.

[356] Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular**, İsam Yay., İstanbul 2013, C. I, 67.

[357] Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 62-63.

[358] Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, 67.

[359] (Selçuklular, yolladıkları bu mektupta Gazneli Devleti'ne bağlı kalacaklarını; fakat sarayda görev almak istediklerini, Nesâ ve Ferâve gibi şehirlerin kendilerine verilmesini istiyorlardı) Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 63; Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür,** TTK, Ankara 1995, s. 23.

[360] Cûzcânî, **Tabakāt-ı Nâsırî: Selçuklular**, (çev. Erkan Göksu), Taşhan Kitap Yay., Tokat 2011, s. 24.

[361] İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, 361; Agacanov, **Selçuklular**, s. 85.

[362] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s. 365; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 8-9; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 63; a.mlf., **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara 2008, s. 9-10; Turan, **Selçuklular**, s. 95-96.

[363] (Nesâ yenilgisinin akabinde yapılan anlaşmada; Musa Yabgu'ya Ferâve, Çağrı Bey'e Dihistan, Tuğrul Bey'e de Nesâ bölgeleri bırakılmış. Ayrıca bu reislerden bir tanesi de Gazneli Sultanın huzurunda bulunacaktı) İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 365; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 8-9; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 64; Turan, **Selçuklular**, s. 95-96; Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C. XIII, 482.

[364] Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 64 (Ayrıca hayvanlara ot bulmanın güçlüğünden dolayı Nîşâbûr'dan ayrıldı).

taraftan Selçuklular, Hârzemşâhlar ile temasa geçip kendilerine taraftar topluyorlardı.[365] Selçuklular Gazne'ye elçiler göndererek Merv ve Serahs'ı kendilerine tahsis etmesini ve karşılığında da askerî hizmet sunmak istediklerini belirtmekteydiler. Bunun gerekçesi olarak da Ceyhun nehri ve Balhan civarından gelen göçler sonucunda yaşadıkları yerin yetersizliğini göstermekteydiler.[366] Sultan Mesud bu istekleri kabul etmemekle beraber Hindistan üzerine sefere çıktı. Bundan istifade eden Selçuklular Tâlekan, Fâryâb ve Belh çevresini yağmaladılar Rey'i de kuşattılar. [367] Böylece Selçuklular Horasan bölgesini yağmalamışlar ve şehirleri tahrip ederek çoluk çocuğu esir almışlardır. Bu durum karşısında Sultan Mesud, Hâcibi Sübaşı kumandasındaki otuz bin kişilik bir orduyu Selçukluların üzerine gönderdi. Selçuklular ise Tuğrul Bey ile beraber Merv önlerinde idiler. Sübaşının yaklaştığını duyunca üzerine yürüdüler ve savaştılar.[368] Geceleyin karanlık bastırınca Sübaşı yakın adamlarıyla beraber kaçtı. Rivayete göre Sübaşı Selçuklularla anlaşmıştı. Sübaşı'nın geri kalan askerleri ise sabahleyin durumu öğrenince kaçıp gittiler, böylece Selçuklular onların karargâhında silâh vs. ne buldularsa hepsini aldılar.[369]

Muharebeden sonra İbrahim Yınal, Nîşâbûr'a doğru yola çıktı ve Tuğrul Bey adına şehrin kendisine teslim olmasını isteyerek Şaban 429/Mayıs-Haziran 1038 tarihinde Nîşâbûr'da hutbeyi *"es-Sultânu'l-muazzam"* unvanıyla Tuğrul Bey adına okuttu.[370] Yaklaşık on gün sonra Tuğrul Bey, Nîşâbûr şehrine girdiğinde halifenin elçileri de şehre gelerek, halifenin onları Nîşâbûr, Rey, Hemedân ve el-Cibâl'deki yağma, adam öldürme ve tahribattan kınadığını ve onlara bu konuda nasihatta bulunduğunu bildirdi. Onlarda halifenin elçilerine hürmet göstererek, ikramlarda bulundular.

Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e şehri yağmalamak istediğini söylediyse de Tuğrul Bey, Ramazan ayında bulunduklarını öne sürerek bunu uygun bulmadı. Çağrı Bey,

---

[365] Merçil, **Selçuklular**, s. 11.
[366] Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, (nşr., Ali Ekber Feyyaz), s. 660.
[367] Agacanov, **Selçuklular**, s. 87; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s. 11.
[368] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 39.
[369] Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, s. 717 (H. 429 yılı Ramazanının 4. Günü/çarşamba); İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 349.
[370] Beyhakî, **a.g.e.**, s. 731; İbnü'l-Esîr, C. IX, 367 (Şaban 428/Mayıs-Haziran 1037 olarak tarih vermektedir); Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 39; a.mlf., "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", **Türkiyat Mecmuası**, C. 23/Güz, İstanbul 2013, s. 120-121.

Ramazan ayı çıktıktan sonra yağmaya kesin karar verdi; ancak Tuğrul Bey, bu defa da halifenin elçilerinin ve mektubunun geldiğini ileri sürerek yine mani olmak istedi. Çağrı Bey ise onun sözlerine kulak asmadı. Bunun üzerine Tuğrul Bey bir bıçak çıkardı ve *"Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir şey yağma edersen kendimi öldürürüm."* dedi. Çağrı Bey da bunun üzerine yağma fikrinden vazgeçti. Halktan taksitle haraç almaya razı oldu. Nîşâbûr halkının ödemesi gereken haracı yaklaşık otuz bin dinar olarak tesbit ettiler ve bu meblağı toplayıp adamlarına dağıttılar. Tuğrul Bey hükümet konağına yerleşti ve Sultan Mesud'un tahtına oturdu. Horasan valilerinin âdetini devam ettirerek haftanın, iki gününü halkın şikayetlerini dinlemeğe ve davalarına bakmaya (mezalim) ayırdı.[371] Böylece Nîşâbûr'da Selçuklu hâkimiyeti yükselmeye başladı.

[371] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 349-350; Zahîreddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 15; Reşîdüddîn Fazlullah**, Câmi'u't-tevârîh, Selçuklu Devleti**, (Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), s. 97; Turan, **Selçuklular**, s. 97-98; Merçil, **Selçuklular**, s. 12-13; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 40; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 150; (Reşîdüddîn, **Câmi'u't-tevârîh'**inde bu olayı Dandanakan savaşından sonra anlatır. Ayrıca 30000 altın yerine 40000 dinardan söz eder).

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE NÎŞÂBÛR (1038-1157)

2.1. Selçukluların Nîşâbûr'a Girişi

Nîşâbûr, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında ele geçirilen ve devletin temelinin atıldığı bir yerdir. Şehirin bir müddet Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış olması önemini daha da artırmıştır.

Oğuzlar'ın Kınık Boyuna mensup olan Selçuklular, adını Selçuk Bey'den alır.[372] Oğuz Yabgu ile yaşanan anlaşmazlık sonucunda Selçuk Bey, kendi boyu ve yönetimindekilerle birlikte Cend Şehrine gelip burada yerleşmişlerdir (960).[373] Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçuklular Cend bölgesini terk ederek önce Zerafşan Vadisine ve Nurata Dağlarına[374] daha sonra Hârizm bölgesine geçmişlerdir.

Selçuklular, Hârizm bölgesinde yaşam şartlarının zorlaşması üzerine Nîşâbûr'un içinde yer aldığı Horasan bölgesine göç etmişlerdir.[375] Horasan bölgesine göç eden Musa İnanç Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde Selçuklular[376], o dönem Horasan hâkimi Sultan Mesud'a mektup gönderdiler.[377] Bu esnada Taberistan bölgesinde bulunan Sultan Mesud, Horasan'da olayların kontrolden çıkmak üzere olduğunu öğrendiğinde Taberistan seferine çıkarak Selçukluların Horasan'a girişine mani olmadığına pişman oldu. Sultan, Selçuklularla bizzat mücadele etmek için Âmül'den Cürcân yolu ile Nîşâbûr'a geldi (22 Recep 426/2 Haziran 1035). Bu sırada Bâverd ve Nesâ'dan Nîşâbûr'a ulaşan Gazneli istihbarat raporları Selçuklular'ın

---

[372] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 361; Köymen, **Kuruluş**, s. 3; Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teskilatı-Destanları**, İstanbul 1992, s. 68; Abdülkerim Özaydın, "Selçuk Bey", **DİA**, C. XXXVI, 364-65; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, 355.

[373] İbnü'l Esir, **el-Kamil**, C. IX, 361, İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklular**, C. XI, 355; (Peacock'un yorumuna göre Melikname'de bu göç esnasında yanlarına 500 deve ile 50.000 koyun aldıklarını ifade eder) A.C.S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu-Yeni Bir Yorum**, (çev. Zeynep Rona), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2017, s. 62.

[374] Agacanov, **Selçuklular**, s. 56.

[375] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 5-6; A.C.S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu-Yeni Bir Yorum,** s. 54; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" , **İA**, C. X, 360.

[376] İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 363; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 8-9.

[377] Köymen, **Kuruluş**, s. 199; Agacanov, **Selçuklular**, s. 82; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 63; Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, TTK, Ankara 1995, s. 23.

ahitlerine sadık kaldıklarına, çevrede yağma ve tahribatta bulunmadıklarını ve Gaznelilerden çok çekindiklerini ortaya koymaktaydı.

Bununla birlikte Sultan Mesud, Nîşâbûr şehrinde hazırlattığı 15.000 asker, 2000 saray gulâmı ve seçkin savaş fillerinden oluşan güçlü bir orduyu, çok sayıda tecrübeli emîrle birlikte Hâcib Begtogdı'nın kumandasında Selçukluların üzerine gönderdi. 9 Şaban/19 Haziran tarihinde Nîşâbûr'dan hareket eden Gazneli ordusu Nesâ'ya yöneldi. Selçuklular ise bir elçi aracılığıyla itaatlerini sundular. Selçuklu elçisi çok soğuk karşılandı. Kısa süre sonra Gazneli ordusu, Selçuklu öncü birliklerini hezimete uğratarak 700-800 kadar Türkmeni öldürdü. Bu haber Nîşâbûr'da bulunan Mesud tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Bununla birlikte Selçuklular, Gazneli ordusunu 19 Şaban 426/26 Haziran 1035 tarihinde Nesâ yakınlarında yapılan savaşta mağlup ettiler.[378] Selçuklular ilk defa siyasî olarak güçlü bir devlete karşı zafer ve on milyon dinarlık hazine[379] elde etmişlerdi. Selçuklular kazandıkları zafere rağmen Gazneli Devleti'nin gücünü göz önünde bulundurarak Sultan Mesud'a itaatlerini sundular, savaşı ailelerini korumak için yaptıklarını belirttiler.[380] Gazneliler, Selçuklu elçisi ile uzun müzakerelerde bulundu. Böylece Sultan Mesud, Selçuklulara Horasan'a mahsus olan dihkân ünvanını vererek hila't ve sancaklar ile birlikte bir menşûr göndererek Nesâ'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e ve Ferâve'yi de İnanç Yabgu'ya verdi. [381] Selçuklular ve Gazneliler arasında yapılan anlaşmanın ardından[382] Gazneli ve Selçuklu elçisi beraberlerindeki menşûr, hila't ve hediyelerle birlikte 21 Şevval 426/28 Ağustos 1035 tarihinde Nîşâbûr'dan Nesâ'ya hareket etti. Selçukluların yeniden itaatini sunmasıyla rahatlayan Sultan Mesud, Nîşâbûr'dan ayrıldı (4 Muharrem 427/7 Kasım 1035).

Selçuklular bu olaydan sonra Horasan bölgesinde çoğalmaya ve güç kazanmaya başlamışlardı.[383] Bölgeye akınlar düzenleyip yağmalıyorlardı. Gazneliler

---

[378] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 9-10; Cûzcânî, **Tabakāt-ı Nâsırî: Selçuklular**, s. 24; Agacanov, **Selçuklular**, s. 85; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, 361.

[379] (Cami'u't-Tevarih'de bu miktar beş yüz bin altın dinar ve ziynet olarak verilmiştir) **Cami'u't-Tevarih**, s. 62-63)

[380] Köymen, **Kuruluş**, s. 221.

[381] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 365; Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's- Selçukiyye**, (çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 1990, s. 4; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 9-10; Mîrhând, **Tarih-i Ravzâtü's-safâ**, Tahran 1339 hş., C. IV, s. 244-245; Turan, **Selçuklular**, s. 95-96; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 8-9.

[382] Zahîreddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 14-15.

[383] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 12-13.

de bu durumu Selçuklular'ın yaptığını düşünerek savaş hazırlığına başladılar.[384] Sultan Mesud bu gelişme üzerine Sübaşı komutasında bir orduyu Selçuklular'ın üzerine yollarken kendisi Hindistan seferine çıktı.[385] Sübaşı, Sultanın emri doğrultusunda Nîşâbûr'dan Merv yakınlarında bulunan Selçuklular üzerine yürüdü. 25 Şaban 429/1 Haziran 1038 tarihinde Serahs yakınlarında Gazneli ordusu Selçuklular tarafından yenilgiye uğratıldı. İkinci kez Gaznelilere karşı zafer kazanan Selçuklular Belh hâriç Horasan şehirlerini ele geçirdiler.[386] Hutbeyi ise göz boyamak için Sultan Mesud adına okutuyorlardı.[387]

Kazanılan zaferden sonra ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında paylaşılma usulüne göre Tuğrul Bey Nîşâbûr'a, Çağrı Bey Merv'e, İnanç Yabgu ise Serahs'a sahip oldu.[388] Serahs bölgesinde elde edilen bu galibiyet Selçukluların tarih sahnesinde var olduklarının kanıtı oldu.[389]

Nîşâbûr, Serahs yenilgisinin ardından Gazneli kuvvetleri tarafından kaderine terk edilmişdi. Yenilgi haberinin Nîşâbûr'a ulaşması üzerine şehirde bulunan Gazneli idareciler arasında büyük bir panik başlamıştı. İlk harekete geçen vali Ebu'l-Fazl es-Sûrî oldu. Zindana giderek mahkûmlardan bazılarının boynunu vurdurdu; diğerlerini ise serbest bıraktı.[390] Sûrî daha sonra Büst köyüne oradan da Gazneli hazinelerinin olduğu Mikâli Kalesine gitti.[391] Nîşâbûr'da bulunan Gazneli askerler de peşinden gitti. Yenilginin ardından on iki gün sonra İbrahim Yinal beraberinde bulunan 200-300 atlı ile Nîşâbûr önlerine geldi.[392] Nîşâbûr halkından savaş ya da barış seçeneklerinden birini tercih etmelerini istedi. Eğer savaş olursa geri dönüp büyük bir ordu ile harekete

---

[384] Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 96.
[385] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 349-350.
[386] 429/1038 tarihinde, Selçukluların devlet olma yolunda siyasî-idarî bir örgütlenme içerisine girdiler. Horasan bölgesinin büyük bölümünü ele geçirip, geleneklerine uygun olarak paylaşılan topraklardan, Nîşâbûr şehrini, Tuğrul Bey aldı; Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, (nşr. Saîd Nefîsî), I-III, Tahran, 1326 hş., II, 673; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 12-13; Râvendî, **Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr**, (çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1957, I, 95; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 74.
[387] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 350.
[388] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 13-14; Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 102; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 12; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 16; a.mlf.,, **Kuruluş**, s. 356; Turan, **Selçuklular**, s. 97-98; Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 12-13; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 150.
[389] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 660-661; Özgüdenli, **Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi** (1040-1157), İSAM Yay., İstanbul, 2013, s. 73-74.
[390] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 664; Özgüdenli, **Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, s. 76.
[391] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 664; Köymen, **Kuruluş Devri**, s. 256.
[392] İbnü'l-Esîr'e göre Nîşâbûr'u teslim alan Çağrı Bey'dir. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, C. IX, 350.

geçeceğini, şayet savaşmayacaklarsa hutbeyi Selçuklular adına okutacağını söyledi.[393] Nîşâbûr'un ileri gelenleri Kadı Saîd'in evinde toplanarak onun görüşünü sordular. Kadı Saîd, Nîşâbûr halkına savaşmak düşmediğini itaatten başka çareleri olmadığını söyledi.[394] İbrahim Yınal da Nîşâbûr'a hiçbir şekilde yağma yapılmayacağını söylemesinin ardından halk direnmeden Selçuklu hâkimiyetini tanıdı.[395] İbrahim Yınal, Nîşâbûr'a 200-300 süvari, bir bayrak ve iki yedek at ile girdiğinde[396] Nîşâbûrlular İbrahim Yınal'ı büyük bir merakla karşıladı.[397] Hürremek Bahçesinde de Nîşâbûr halkı tarafından kendisine güzel bir ziyafet ve hediyeler verildi.[398] İbrahim Yınal, cuma günü camiye giderek Hutbeyi *'es-Sultanü'l-muazzam'* unvanıyla Tuğrul Bey adına okuttu.[399] Hutbenin bu şekilde okunması Nîşâbûr halkı tarafından tepkiye yol açtı.[400] Bu da henüz Selçuklu hâkimiyetini benimsemediklerinin bir göstergesiydi.

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın şehri barış yolu ile ele geçirmesinden hoşnut oldu ve bu ortamın devamlılığını sağlamak için teminatta bulunarak Çağrı Bey'yi ve Musa Yabgu'yu kendi muhitlerine gönderdiğini, şehre has adamlarıyla birlikte sadece kendisinin geleceğini iletti.[401] Böylece Tuğrul Bey'in gelişi için Nîşâbûr şehri hazırlıklara başladı.[402]

---

[393] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 670; Köymen, I, 261.
[394] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 670; Köymen, I, 261-262.
[395] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 671-672; İbnü'l-Esîr, X, 26-27; Köymen, I, 263; Sergey Grigoreviç Agacanov, **Selçuklular**, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmed R. Annaberdiyev), Ötüken yay., İstanbul 2006, s. 90; Cihan Piyadeoğlu, **Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi**, Timaş Yay., İstanbul, 2014, s. 64.
[396] Merçil, **Selçuklular-Makaleler**, s. 236.
[397] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 672; Köymen, I, 263; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi,** s. 64.
[398] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 672; Köymen, I, 264; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 77; Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", **Türkiyat Mecmuası**, s. 121.
[399] Beyhakî, II, **a.g.e.**, 672; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 76-77; Köymen, I, 262-263; Turan, **Selçuklular**, s. 99-100; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s. 10-11; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 24; Agacanov, **Selçuklular**, s. 90; Ali Öngül, **Selçuklular Tarihi**, Manisa 2007, I, 13; Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", **Makaleler (Selçuklular),** Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s. 84.
[400] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 672; Köymen, I, 264; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi,** 65.
[401] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 673; Köymen, I, 264.
[402] Piyadeoğlu, **Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi,** s. 65.

Ramazan 429/ Haziran 1038 tarihinde[403] 3000 atlı ile Nîşâbûr'a gelen Tuğrul Bey,[404] Şâdyâh'da konakladı.[405] Şehrin ileri gelenleri ve halk tarafından büyük bir merasimle karşılanan Tuğrul Bey, halka adaletli davranacağına dair teminat vererek Gazneli Mesud'un tahtına oturdu.[406] Böylece şehirde halkın güvenliğini sağlanacağı duyuruldu.[407] Tuğrul Bey Sultan Mesud'un tahtına oturduğunda herkes onunla konuşmaya çalışıyordu.[408] Nîşâbûr'un önde gelenlerinden olan Kadı Saîd de büyük hürmet gösterdi.[409]

Abbasî Halifesi Kâim-Biemrillâh da Tuğrul Bey'e elçi göndererek, Selçukluları yağma yapmamaları konusunda uyardı.[410] Böylece Tuğrul Bey'in iktidarını onaylamış oluyordu.[411]

Tuğrul Bey siyasî olarakta Nîşâbûr şehrinde yeni bir teşkilatlanmaya gitti. Yeni devlet adamları[412] ile Nîşâbûr'un örf ve adetlerini de dikkate alarak yönetiyordu.[413] Sâlâr-ı Bozorgân Ebu'l-Kâsım, Nîşâbûr halkını ve gelenek göreneklerini bilen biri olarak şehrin iç işlerinden sorumlu olarak göreve getirildi.[414]

2.2. Tuğrul Bey Döneminde Nîşâbûr (1040-1063)

Nîşâbûr, Selçuklu hâkimiyetinin tesisi ve düzenin inşasıyla birlikte yeni kurulan devletin payitahtı oldu. Tuğrul Bey'in hâkimiyetinde bulunan şehre[415], 7 Cemaziyelevvel 430/4 Şubat 1039 tarihinde Çağrı Bey geldi. Bağ-ı Şâdyâh

---

[403] Reşîdüddîn Fazlullah, **Câmi'u't-tevârîh**, (yay. Ahmed Ateş), TTK, Ankara, 1960, s. 15, (çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2011, s. 87; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 78.

[404] (Keten sarığı, uzun kollu, uzun etekli ve önden ilikli elbisesi, keçe çizmeleri ve Türk hâkimiyet alameti olarak kolundaki yay ve kemerindeki üç adet ok ile son derece gösterişli bir şekilde şehre girdi) Beyhakî, **a.g.e.**, II, 673; Köymen, I, 264; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 78; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi,** s. 66.

[405] İbnü'l-Esîr, IX, 367.

[406] Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 15; a. e., çev. s. 87; Agacanov, **a.g.e.**, s. 90; Özgüdenli, **Selçuklular,** s. 78.

[407] Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 15; a. e., çev. s. 87-88.

[408] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 673; Köymen, I, 265.

[409] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 673; Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 25-26.

[410] İbnü'l-Esîr, C. IX, 350.

[411] Bündârî, **Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-'usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (çev. Kıvameddin Burslan), İstanbul, 1943, s. 4; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 251 vd.; Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi**, s. 26.

[412] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 674; Köymen, I, 263-266; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 78.

[413] Bündârî, **a.g.e.**, s. 5; İbnü'l-Esîr, C. IX, 350; Agacanov, **a.g.e.**, s. 157; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 78.

[414] Beyhakî, II, 674; Köymen, I, 265; Agacanov, s. 157; Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi**, s. 70.

[415] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 13-14; Köymen, I, 352.

(Şâziyâh)'da konaklayan Çağrı Bey, şehir de 40 gün kaldı.[416] O, Tuğrul Bey'den 500.000 dirhem aldıktan sonra Nîşâbûr'dan çıkıp, Serahs'a oradan da Cûzcân'a gitti.[417]

Nîşâbûr halkı Selçukluların ve Oğuzların yağma geleneğinden dolayı endişeliydi. Ancak Tuğrul Bey'in verdiği güvence neticesinde halkta bir sakinleşme görüldü. Çağrı Bey, Nîşâbûr'a geldiğinde şehri yağmalamak istemişti. Tuğrul Bey bu duruma mani olması Selçukluların pek hoşuna gitmemişti.[418] Tuğrul Bey'in Ramazan ayının[419] mübarek oluşunu bahane ederek mani olduğu yağma eylemini, Çağrı Bey Ramazan ayı geçtikten sonra yinelemişti. Tuğrul Bey ise halifenin elçilerinin geldiğini belirterek kardeşinin talebini geri çevirmişti. Ancak bu sefer Çağrı Bey ikna olmamış ve talebinde ısrarcı davranmıştı. Kardeşini durduramayacağını anlayan Tuğrul Bey, eline aldığı bir bıçağı boğazına götürerek *"Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir şey yağma edersen kendimi öldürürüm"* diyerek kendi canını ortaya koymuştu.[420] Bu durum üzerine Çağrı Bey, yağma yapmaktan vazgeçerek halktan taksitle 30.000 dinar[421] haraç toplayarak, askerlere dağıtmıştı.[422]

Sultan Mesud, Horasan'ın merkezi Nîşâbûr gibi önemli bir şehrin Selçuklular'ın eline geçmesi ve Selçukluların siyasî itibarını artırması üzerine durumun ciddiyetine varmış, Selçuklulara karşı sefer hazırlığına başlamıştı.[423]

Sultan Mesud, Nîşâbûr'un Tuğrul Bey'in eline geçmesiyle artık Selçukluların ciddi bir tehdit olduklarının farkına vardı.[424] Bunun üzerine Sultan Mesud, 4 Muharrem 430 / 6 Ekim 1038 tarihinde 300 savaş fili ile desteklediği 50.000 kişilik ordusuyla Selçukluları Horasan'dan tamamen çıkarmak için topyekûn Gazne'den

---

[416] Köymen, I, 283. (Tuğrul Bey Nîşâbûr'u ele geçirdiği zaman, utanç kaynağı gördüğü aşiretleri Nîşâbûr'dan uzaklaştırdı) A.C.S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu-Yeni Bir Yorum**, s. 4.

[417] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 690; Köymen, I, 283; Piyadeoğlu, **Çagrı Bey**, s. 66-67; (Köymen, 500 dinar olarak kaydetmiştir).

[418] Bündârî, **a.g.e.**, s. 4; İbnü'l-Esîr, C. IX, 350; Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 21; a. e., çev. s. 96; Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987, I, 296; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 78.

[419] Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 21; a. e., trc. s. 96; (Ramazan bayram günü olarak kaydeder)

[420] Bündârî, **a.g.e.**, s. 4-5; Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 21; a. e., çev. s. 96; Abû'l-Farac, I, 296.

[421] İbnü'l-Esîr, IX, 350; Bündârî, **a.g.e.**, s. 5; Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 21; a. e., trc. s. 96 (Reşîdüddîn'a göre, 40.000 dinar); Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 78.

[422] İbnü'l-Esîr, C. IX, 350; Bündârî, **a.g.e.**, s. 5; Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 21; a. e., çev. s. 96 (Reşîdüddîn'e göre, 40.000 dinar); Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 78-79; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey**, s. 132.

[423] Köymen, I, 278; S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, (trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yay., İstanbul 2002, s. 91; Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, 361.

[424] Köymen, I, 278; a.mlf., **Tuğrul Bey**, s. 3.

hareket etti.[425] Belh'e gelen Sultan Mesud, Herât ve Merv'e ordu gönderdi.[426] Sultan Mesud'un Belh'de olduğu sırada, Çağrı Bey'in askerleri Sultanın sarayının kapısında bulunan büyük bir fil ile birlikte birkaç tane atı çaldılar.[427] Bu durum üzerine Sultan Mesud, Serahs'a hareket etti.[428] Tuğrul Bey, Nîşâbûr'dan gelerek[429] diğer Selçuklu Beyleri[430] ile Serahs'ta buluşup bir toplantı yaptılar[431] (Ramazan 430/Mayıs 1039). Çağrı Bey, Tuğrul Bey'i ve Musa Yabgu'yu savaşma konusunda ikna etti ve iki ordu muharebeye başladılar. Gazne ordusu, Selçuklu ordusunu mağlup ediyordu. Sultan Mesud, Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'dan ayrılmasını fırsat bilerek Nîşâbûr'u ele geçirip bu kışı Nîşâbûr'da geçirmeyi planlıyordu.[432] Bunun üzerine Selçuklular savaş meydanından çöllere doğru çekilip, vur-kaç taktiği ile savaşıyor ve kuyuları dolduruyorlardı. Ayrıca Serahs çayının suyunu çevirdiler ve böylece susuz kalan ve çete savaşları ile çok yıpranan Gazne ordusu şikayet etmeye başladı. Bu dönemde Horasan'da büyük bir kıtlık ve salgın hastalık vardı. Askerler ve hayvanlar yiyecek sıkıntısı çekiyorlardı.[433] Bunun üzerine Sultan Mesud, barış istemek zorunda kaldı. Böylece Gazne ordusu ile Selçuklular arasında antlaşma yapıldı. Yapılan antlaşmaya göre Selçuklular Nîşâbûr, Merv ve Serahs'dan çekilip Nesâ, Bâverd ve Ferâve'ya

---

[425] Beyhakî, **a.g.e.**, s. 605; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 368; Köymen, I, 278.

[426] Turan, **Selçuklular**, s. 103; Köymen, **Kuruluş**, s. 280.

[427] Beyhakî, **a.g.e.**, s. 621; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IX, 367-368 (İbnü'l-Esîr'in rivayetinde bu süvari birliğinin içerisinde Çağrı Bey'in kendiside bulunuyordu) Bu olay şu şekilde aktarılmaktadır: *Bir gün (18 Rebiülahir 430/18 Mart 1039) geceleyin on Türkmen atlısı «hırsızlık» için Sultan'ın ikamet ettiği bahçenin yanına kadar geldiler; dört Hind piyadesini öldürdüler; buradan Kunduz yakınına döndüler. Gazneliler filleri orada tutuyorlardı. Türkmen atlıları bir fil gördüler. Üzerinde uyumuş bir çocuk vardı. Bu Türkmenler geldiler, fili sürdüler. Şehirden bir fersah gidince, çocuğu uyandırdılar ve "fili daha çabuk sür, sürmezsen seni öldürürüz" dediler. Çocuk: "baş üstüne" dedi ve sürmeğe başladı. ...fili Nîşâbûr tarafına götürmelerini söylediler. Bundan dolayı Gazneliler'in adı kötüye çıktı. Zira "bu adamlar o kadar gaflet içindeler ki, muhalifler fil bile sürüp götürebiliyorlar" dediler.*

[428] Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, s. 87; Osman Turan, **Selçuklu İmparatorluğu ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 63.

[429] Râvendî, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, (çev. Ahmed Ateş), C. I, 98; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, 362.

[430] Beyhakî, **a.g.e.**, s. 624-625 (Çağrı Bey ve Yabgu'dur) İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, 362; Turan, **Selçuklular**, s. 103-104.

[431] Beyhakî, **a.g.e.**, s. 624-625; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA,** C. X, 362; Turan, **Selçuklular**, s. 103-104.

[432] Köymen, I, 315-317.

[433] Köymen, I, 321; Agacanov, **a.g.e.**, s. 94

sahip olacaktı. Selçuklular ise vur-kaç ile hâla çete savaşına devam ediyordu ve Tuğrul Bey, Nîşâbûr'a çekilmişti. [434]

Bu antlaşma sadece karşılıklı bir ön hazırlığın habercisiydi. Nihaî bir karşılaşma için her iki tarafın zamana ve hazırlığa ihtiyacı vardı. Sultan Mesud, kazandığı bu başarının ardından 27 Rebîülâhir 431/16 Ocak 1040 tarihinde Nîşâbûr'a gelerek [435] Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'daki hâkimiyetine son verdi.[436] Mesud'un buraya gelmesinden önce halk Selçuklular'a karşı isyan etmiş, askerlerin bazılarını öldürmüş, diğerleri de şehirden kaçmıştı.[437] Nîşâbûr'da bulunan Tuğrul Bey ise şehri terk etmek zorunda kalmıştı ve böylece Nîşâbûr yeniden Gaznelilerin eline geçmişti. Sultan Mesud, Nîşâbûr'u yeniden ele geçirdiğinde Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı kırdı ve binanın döşemelerini değiştirmelerini emretti. Bunların hepsi yeni baştan yapılacaktı.[438] Mesud'un geldiği Nîşâbûr, o eski Nîşâbûr değildi. Horasan'ın dillere destan olan bir şehri olmaktan çıkmış bir durumdaydı. Nîşâbûr, yıllarca savaş sahası içinde kaldığından binaları harap olmuş mal ve serveti erimişti. Nîşâbûr halkı ise evinin eşyalarını satarak yiyecek bulmaya çalışmaktaydı. Her tarafta kıtlık pahalılık ve yoksulluk hüküm sürüyordu.[439]

Bu kıtlık yalnız Nîşâbûr'da değil bütün Horasan'da hüküm sürüyordu. Gazneli ordusu bu âfet ve belaya daha fazla dayanamadı. Bu sebepten Mesud, Nîşâbûr'dan ayrılmak zorunda kaldı. 27 Cemaziyelahir 431/16 Mart 1040 tarihinde Nîşâbûr'dan ayrılarak Tûs'a[440] oradan da Serahs geçti. Sultan Mesud, Merv'e doğru gitmek istedi. Bütün emîrleri ve veziri bu fikrin iyi olmadığını söylemelerine rağmen Mesud kararından vazgeçmedi. Merv'e doğru askerleri ile birlikte yola çıktı. Geçilen güzargâh itibariyle yolda susuzluk ve kıtlık yaşandı. Ayrıca Selçuklu birliklerinin vur-

---

[434] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 697; Agacanov, **Selçuklular**, s. 93 (Bu anlaşmaya 'Kurt Barışı' anlaşması demiştir. Böyle isimlendirilmesinin sebebi; Sultan Mesud'un "*Elçi gönderilsin ve bu kurt kavmiyle barış yapılsın...*" şeklindeki ifadesidir) Köymen, I, 317-320; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi**, s. 75. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, 362.

[435] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 738; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 8; Ahmed b. Mahmûd, C. I, 24-25; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 110; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 13-14; a.mlf., **Kuruluş**, s. 298 vd.; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 24-25; Kafesoğlu, **Selçuklular**, s. 362; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 83.

[436] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 738; Köymen, I, 320; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 83.

[437] İbnü'l-Esîr, C. IX, 354; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul 2001, s. 47.

[438] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 738; Köymen, I, 320; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey**, s. 80-81.

[439] Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, (çev. Ali Genceli), Ankara 1966, s. 153-154; Bündârî, **a.g.e.**, s. 52; Beyhakî, **a.g.e.**, s. 669-671; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 83.

[440] Beyhakî, **a.g.e.**, II, 738-743; Köymen, I, 320-321; Agacanov, s. 93; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 83.

kaç taktiği ile ordu iyice yıpratıldı.[441] Bu durumu fırsat bilen Selçuklular, Dandanakan bölgesinde Gazneli ordusuna saldırdılar. 6 Ramazan 431/ 21 Mayıs 1040 tarihinde[442] başlayan ve üç gün süren bu saldırı ile Gazneli ordusu dağıldı ve ağır bir hezimete uğradı.[443] Sultan Mesud ise bir ata atlayarak savaş meydanından kaçarak birkaç kumandanıyla Berkdiz Kalesine sığındı.[444]

Diğer taraftan Selçuklu cephesinde ise ülke idarî açıdan Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu arasında pay edildi. Nîşâbûr ve Irak tarafları ise Tuğrul Bey'e verildi.[445] Böylece Tuğrul Bey, bin atlı ile beraber Nîşâbûr'a girdi[446] ve Sultan Mesud'un tahtına oturarak Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu Nîşâbûr'da ilan etti. Nîşâbûr, Selçukluların ilk başkenti oldu. Tuğrul Bey, Nîşâbûr'da tahta oturunca önce halifenin onayını aldı ve ilk Selçuklu sikkesini Nîşâbûr'da bastırdı.[447] Sonra Nîşâbûr'da adaleti sağlamak için uğraştı ve Nîşâbûr'da bulunan ayyârları[448] disiplin altına aldı.[449] Tuğrul Bey, Nîşâbûr'a hâkim olduktan sonra Arapça ve Farsça bilen bir kâtip aradı. Bu bağlamda tavsiye edilen Amîdülmülk Kündürî (ö. 456/1064) kâtip tayin edildi.[450] İbrahimYınal da Nîşâbûr'a emîr (Şıhne) olarak görevlendirildi.[451]

---

[441] Râvendî, **Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr**, (çev. Ahmed Ateş), s. 99.

[442] (Dandanakan savaşı tarihi Beyhaki'de 7 Ramazan 431, Hüseynî'de 8 Ramazan 431, Reşîdüddin'de 429, Bündârî'de 430'da; Cûzcânî'de Ramazan ayının 9. Cuma gününe kadar 3 gün devam etmiştir) Beyhakî, II, 738-743; Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s. 9; Reşîdüddîn Fazlullah, **Cami'u't-Tevarih**, s. 91; Bündârî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 5; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, 1990, s. 323.

[443] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 368-369; Müneccimbaşı, **Câmi'u'd-düvel: Selçuklular Tarihi**, (çev. Ali Öngül), C. I, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 10.

[444] Râvendî, C. I, s. 99; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 8-9; Ahmed b. Mahmûd, C. I, 27; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **Türkler**, C. IV, 601; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 15-16; a.mlf., **Kuruluş**, s. 336 vd.; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (çev. Osman Karatay), Ankara 2002, s. 181.

[445] Hamdullah Müstevfî, **Târîh-i Güzîde** , (Abdulhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr), Tahran, 1364 hş., s. 428; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 12; Turan, **Selçuklular**, s. 107; Köymen, **Tuğrul Bey,** s. 16; a.mlf., **Kuruluş**, s. 363-364; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 27; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 87; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, s. 362; Faruk Sümer, "Selçuklular", **DİA**, C. XXXVI, s. 368.

[446] Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 16; (Bündârî eserinde Tuğrul Bey, Nîşâbûr'a girdiğinde halkın yağma edildiğini bildirir; Bündârî, **a.g.e.**, s. 61).

[447] Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 150; Özgüdenli, **Selçuklular,** C. I, 115.

[448] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 369; Turan, **Selçuklular**, s. 108 (Ayyârlar, Nîşâbûr ahalisini canından bezdirmişti. İnsanların mallarına el koyuyorlar, cinayet, tecavüz, hırsızlık gibi pek çok zarar veriyorlardı).

[449] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 369; Turan, **Selçuklular**, s. 108.

[450] Bündârî, **a.g.e.**, s. 30; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 88-89; Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", **DİA**, C. XXVI, 554.

[451] Muhammed b. Münevver, **Tevhid'in Sırları,** s. 131; Hamdullah Müstevfî, **a.g.e.**, s. 428; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 88-89.

Tuğrul Bey, Nîşâbûr'u mamur hâle getirdikten sonra fetihlerine devam ederek Selçuklu hâkimiyetini genişletti.[452] Hâkimiyet sahasına dâhil edilen yeni toprakların ardından ülkenin merkezinin batı yönüne taşınması gerektiğini düşünerek 434/1042 yılında Rey'e gelen Tuğrul Bey, devletin merkezini, cami ve ilk medreseyi yaptırdığı ve imar ettiği, ilk payitaht olan Nîşâbûr'dan Rey'e taşıdı. Rey şehri haraptı, Tuğrul Bey, eski hükümdar sarayını yıktırıp yerine yeni bir saray (Dâru'l-imare) ve 20000 kişinin vaaz dinleyebileceği büyüklükte bir cami inşa ettirdi.[453] Nîşâbûr her ne kadar Selçuklu payitahtı sıfatını kaybetse de Tuğrul Bey'in Nişabur'a olan ilgisi azalmamıştı. Bu manada, 11 Şevval 437/21 Nisan 1046 tarihinde şehre gelen Nasır-ı Hüsrev, Tuğrul Bey'in emriyle şehirde Bazar-ı Sarrâcân'da devam eden bir medrese inşaatından bahseder.[454]

Abbasî Hâlifesi Kâim-Biemrillâh, Nîşâbûr'un da içinde yer aldığı Horasan bölgesine akınlar yapan Oğuzlar için Tuğrul Bey'e gönderdiği elçi aracılığıyla yağma ve yakıp-yıkmaktan vazgeçerek imara girişmelerini istedi. Halife ile Tuğrul Bey arasında geçen mektuplaşmada Tuğrul Bey toprakların kendi askerlerine yetmediğini belirtti ve Halifeye 30.000 dinar hediye gönderdi, elçisini de güzel bir şekilde ağırladı.[455]

439/1047 yılında Türkistan'dan Nîşâbûr'a çok kalabalık bir Türkmen grubu geldi ve onlar yersizlikten ve yurtsuzluktan şikayet ettiler. İbrahim Yınal ise onlara *"Memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir; Bu sebeple Anadolu gazasına gidiniz; Allah yolunda cihad yapınız ve ganimet alınız, bende arkanızdan gelip bu hususta size yardım edeceğim"*[456] dedi ve Anadolu'nun fethini fitilleyen olay bu şekilde gerçekleşti. Anadolunun fethi ve Türkleşme süreci[457] konumuz dışında olduğu için değinilmeyecektir.

---

[452] Turan, **Selçuklular**, s. 110; Merçil, **Selçuklular**, s. 20 (Taberistan ve Cürcân ve Hârezm bölgeleri Selçuklu hâkimiyetine girmiştir).

[453] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, 388; Turan, **Selçuklular**, s. 111; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 76,121; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 93; Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi**, s. 30.

[454] Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, (çev. Abdülvahab Tarzi), İstanbul 1950, s. 5; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 120.

[455] Turan, **Selçuklular**, s. 114-115; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 36; M. Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler" **S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 320-321.

[456] İbnü'l-Esîr, C. IX, 415; Turan, **Selçuklular**, s. 114.

[457] Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 48.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminin dikkat çeken isimlerinden biri de Amîdülmülk el-Kündürî oldu. Tuğrul Bey, döneminin ilk zamanlarında kâtip, daha sonra emîr-i şikâr ve vezirlik makanlarında görev yapan[458] Kündürî, Mu'tezilî olup Şâfi'îler'e baskıcı bir politika izledi. Nîşâbûr'da yer alan Eş'arîler'e karşı sert bir tutum sergileyerek şehirdeki önemli âlimlerin kaçmasına vesile oldu. Kündürî'nin böyle bir siyaset izlemesinin sebebi tamamen güç savaşıydı. Çünkü en önemli rakibi olan Ebû Sehl b. el-Muvaffak, şehirdeki Şâfi'î liderinin oğluydu. Ebû Sehl, Tuğrul Bey tarafından, babasının ölümünde sonra Şâfi'î lideri olarak atandı ve o, Nîşâbûr'daki âlimler ile iyi bir ilişki içindeydi. Bu durumdan rahatsız olan Kündürî, Ebû Sehl'i bertaraf edebilmek için izlediği siyaseti daha da ağırlaştırdı. Horasan bölgesinde yer alan önemli âlimlerin[459] mahkum edilmesi için Tuğrul Bey'den istizan aldı. Nîşâbûr'un eski kalesinde mahkum edilen âlimler[460], yaklaşık bir ay orada tutuldular. Bu durum üzerine Ebû Sehl, harekete geçti. Nîşâbûr'a gelerek mahkumların geri bırakılmasını talep etti. Olumlu bir cevap alamayan Ebû Sehl, şehirde ona bağlı olan mahalleleri ele geçirdi. Şehrin sokaklarında cereyan eden olaylar neticesinde halk, daha fazla kan dökülmesin diye mahkumları Ebû Sehl'e verdi. Tuğrul Bey, Ebû Sehl'in bu tutumunu hoş karşılamayarak onu tutuklatıp bütün mal varlığına el koydurdu. Böylece Nîşâbûr'da bulunan pek çok âlim şehri terk etmek zorunda kaldı. Bu sebepten şehirdeki Hanefîler'in etkisi giderek azaldı.[461] Tuğrul Bey'in vefatına kadar devam eden bu siyaset Nîşâbûr'u olumsuz etkiledi.

[458] Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", **DİA**, C. XXVI, 554.
[459] Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak gibi âlimlerin tutuklatılmasını istemiş, Ebû Sehl b. Muvaffak, o sırada Nîşâbûr'da bulunmadığı için, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ise durumun farkında olup Kîrman bölgesine kaçtığı için tutuklanmamışlar. Diğerleri ise tutuklanmıştı; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 133; Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002, s. 86-88
[460]Tutuklanan âlimler Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Reis el-Furâtî; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 133; Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti**, s. 90.
[461] Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 40.

2.3. Alp Arslan Döneminde Nîşâbûr (1064-1072)

Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 yılında vefat edince[462] Çağrı Bey'in oğlu şehzade Süleyman[463] Selçuklu tahtına çıkarıldı.[464] Tuğrul Bey, öldükten sonra Alp Arslan, Kirmân Meliki Kavurd, Musa Yabgu ve Kutalmış da tahtı ele geçirmek istiyorlardı.[465]

Vezir Amîdülmülk Kündürî, Alp Arslan'a Süleyman'ın tahta çıkması hususundaki Tuğrul Bey'in vasiyetini hatırlatarak, Süleyman'ın hâkimiyetini kabul etmesi halinde hutbelerde Süleyman'ın ardından adının zikredilmesini, istediği kadar para ile birlikte Nîşâbûr'u teklif etti.[466] Alp Arslan ise Kündürî'nin bu teklifini dikkate almadı. Nîşâbûr'dan ayrılarak[467] 100.000 atlı ile Selçuklu başkenti olan Rey'e gitti.[468] Alp Arslan'ın tahtı ele geçireceğini anlayan Amîdülmülk, karar değiştirip Alp Arslan adına hutbe okutmaya başladı. Böylece Alp Arslan, Büyük Selçuklu Sultanı oldu. [469] O, daha sonra başkenti Rey'den Isfahan'a taşıdı. Ancak kendisi daha çok Nîşâbûr'da ikamet etmeği tercih etti.[470]

Alp Arslan tahta geçtikten bir ay sonra Kündürî'yi azledip yerine Nizâmülmülk'ü tayin etti (13 Zilhicce 455/7 Aralık 1063).[471] Kündürî ise tutuklanarak bir yıl kadar hapis kaldıktan sonra burada öldürülüp Nîşâbûr'a bağlı Kündür'de gömüldü (16 Zilhicce 456/29 Kasım 1064).[472]

Nizâmülmülk göreve gelince ilk iş olarak Kündürî'nin politikasına bir son verip, Nîşâbûr'u terk eden âlimlerin geri dönmesi için uğraştı. Kündürî'nin Horasan bölgesinde uyguladığı polikanın izlerini silmek için, Nîşâbûr'u kendisine merkez yaptı. Şehre yeni memurlar atama ile işe başlayan Nizâmülmülk, şehirden kaçan

---

[462] Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", **DİA**, C. XLI, 346.
[463](Süleyman, Çağrı Bey'in oğludur. Tuğrul Bey, kardeşinin vefatının ardından Süleyman'ın annesiyle evlenmiştir) İbnü'l-Esîr, C. X, 26.
[464] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 43; Kafesoğlu, "Alp Arslan", **DİA**, C. II, 526.
[465] Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 138; Kafesoğlu, "Alp Arslan", **DİA**, C. II, 526.
[466] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân**, (çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, s. 122.
[467] Bündârî, **a.g.e.**, s. 26-27; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, s. 128.
[468] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, s. 143.
[469] İbnü'l-Esîr, X, 26; Kafesoğlu, "Alp Arslan", **DİA**, C. II, 526.
[470] İbnü'l-Esîr, C. X, s. 43-44; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 19; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 263; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 51.
[471] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", **DİA**, C. XXXIII, 194.
[472] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 21; Râvendî, C. I, s. 115-116; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 17-18; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 86-87; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 45; Bündârî, s. 28; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 264.

önemli âlimlerden İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin tekrardan Hicaz'dan dönmesini sağlayarak Nîşâbûr'da bir Nizâmiye Medresesi kurdu.[473] Bu olay şu şekilde kaydedilmektedir: "*... Alp Arslan, bir mescidin önünden geçerken, kapısında perişan kıyafetli bir 'fukaha' gurubu gördü; onlar Sultan'a ne saygı gösterdiler, ne de dua ettiler. Belki de ilk defa karşılaştığı böyle bir davranış karşısında hayrete düşen Sultan Alp Arslan, veziri Nizâmülmülk'e bunların kim olduğunu sordu. Nizâmülmülk şu cevabı verdi: 'Onlar, ilim arayıcıları olup, manen insanların en asilidir; dünya nimetlerinden zevk almazlar. Kıyafetleri fakirliklerine şahitlik etmektedir.'*

Sultan'ın yumşadığını gören vezir şu sözler ile devam etti: 'Eğer Sultan izin verirse, onlar için kalacak yer inşa edeyim, kendilerine rızk vereyim. Böylece onlar ilim tahsili ile ve Sultan'ın devletine dua ile meşgul olsunlar...'" bu olaydan da anlaşıldığı üzere Alp Arslan döneminde vezirin büyük gayreti ile açılan Nizâmiye Medresesi ilk sistemli medrese olmuştur.[474]

Alp Arslan, Sağaniyan (Çagâniyân)[475] emiri Musa'nın 456/1063 yılında isyan etmesi üzerine harekete geçti. Emir Musa'nın isyanını bastıran Alparslan, bölgenin tamamını ele geçirdikten sonra eski payitaht Nîşâbûr'a geldi.[476] Kutalmış'ın isyanına kadar şehirde kalan Sultan, Muharrem 456/Aralık 1063 tarihinde isyanı bastırmak için şehirden ayrılmıştır. [477]

Alp Arslan, 457/1065 yılında Türkistan'a sefer yaptı ve dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret maksadıyla gittiği Cend şehrinden dönerken 458/1066 tarihinde Nîşâbûr'da yer alan Râdgân'da düzenlediği bir törenle oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etti ve Nîşâbûr şehrinde konakladı.[478]

Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliaht ilan etmesinin akabinde önemli devlet adamlarından da bu konuda teminat aldı[479] Abbasî halifesi Kâim-Biemrillâh da bu

---

[473] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 137.
[474] Köymen, **Alp Arslan**, s. 372 bkz. Nizâmiye Medresesi hakkında daha geniş bilgi için Medreseler başlığı altında yer alan Nizâmiye Medresesi bölümüne.
[475] Ziya Musa Buniyatov, "Çagâniyân", **DİA**, C. VIII, 166-167.
[476] İbnü'l-Esîr, X, 47; Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alp Arslan-Fethin Babası**, Kronik Kitap, İstanbul 2016, s. 220.
[477] İbnü'l-Esîr, X, 47.
[478] Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, IV, 83; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 42 vd.; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", **DİA**, C. XXIX, 54; Kafesoğlu, "Alp Arslan", **DİA**, C. II, s. 528.
[479] İbnü'l-Esîr, C. X, 59.

velihatlığı onayladı.[480] Alp Arslan, bu veliahtlık töreninde Horasan'ın önemli şehirlerini hanedan üyeleri ile bazı emîrlerine iktâ etti. Nîşâbûr'u ise kendi hâkimiyetinde bıraktı.[481] Alp Arslan döneminde Nîşâbûr'un işleri Muhammed b. Mansûr en-Nesevî[482] tarafından yürütülüyordu.[483]

Alp Arslan 10 Rebiülevvel 465/24 Kasım 1072 tarihinde şehit olarak hayatını kaybetti ve Merv'e defnedildi.[484]

2.4. Melikşah Döneminde Nîşâbûr (1072-1092)

Alp Arslan'ın ölümü üzerine veliaht Melikşah, 10 Rebiülevvel 465/24 Kasım 1072 tarihinde Selçuklu tahtına çıktı. Melikşah, veziri Nizâmülmülk ile birlikte 17 Rebiülahir 465/31 Aralık 1072 günü Nîşâbûr'a gelmiş, şehrin iç kalesinde bulunan para ve kıymetli eşyayı maiyetindeki askerlere dağıtıp askerlerin ulûfelerini de yedi yüz bin dinar artırdı. Böylece Sultan, askerî ve mülkî erkânın gönlünü kazandı.[485] Sonra Nîşâbûr'a gelen Melikşah buradan komşu memleketlere elçi göndererek kendine itaat etmelerini, adına hutbe okutmalarını istedi.[486] Sultan Melikşah, Nîşâbûr'dan Rey'e doğru hareket etti.

Melikşah döneminde Selçuklu idare merkezi, Horasan bölgesinden Cibâl bölgesine geçti.[487] Her ne kadar idarî merkez batıya kaymış olsada Horasan bölgesinde azımsanmayacak ölçüde bulunan Türkmen nüfusu devlet içerisindeki etkisini daima hissettirdi. Bu sebeple bölge her zaman isyancıların faaliyetlerine maruz kaldı.

---

[480] Bündârî, **a.g.e.**, s. 43; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, s. 178; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devri**, s. 42.

[481] İbnü'l-Esîr, X, 59; Köymen, **Alp Arslan**, s. 48 (Belh'i kardeşi Süleyman'a/ Merv'i oğlu Arslanşah'a/ Sagânîyân ve Toharistan'ı kardeşi İlyas'a/ Bağşur vilayeti ile çevresini ve Herat'a bağlı İsfizâr'ı Mes'ûd b. Ertaş'a/ Herat'tı Toganşah paylaştırdı).

[482] Daha sonra Horasan amîdi olarak görev yapacaktır.

[483] Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s. 22.

[484] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 79; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 23; Bündârî, **a.g.e.**, s. 46; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 147; Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. I, 325; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, s. 222; Kafesoğlu, "Alp Arslan", **DİA**, C. II, s. 529.

[485] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 80-81; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 38; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 278-279; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 51; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devri**, s. 50; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 163-164.

[486] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 81; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 38-39; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi,** s. 78; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devri**, s. 50; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 163-164; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 77.

[487] Nizâmülmülk, **Siyasetnâme**, (haz. Mehmet Altay Köymen), TTK, Ankara 1999, s. 116.

Nîşâbûr'u ele geçirerek Horasan bölgesine hâkim olmak isteyen Tekiş[488] Melikşah'a isyan (473/1080-81) etti. Bu isyandan Nîşâbûr'da büyük ölçüde etkilendi.[489] İbnü'l-Esîr'de bu olay şöyle anlatılmaktadır; Rey'e giden Melikşah hallerini begenmediği yedi bin askerî teftiş etti. Bunlar da Sultanın kardeşi olan Tekiş'in yanına gitti. Merv ve Tirmiz gibi yerleri istila eden Tekiş, Horasan'ı ele geçirebilmek için Nîşâbûr üzerine yürüdü.

Rivayete göre Sultan Melikşah, yedi bin kişinin ordudan ihraç edilmesini emredince Nizâmülmülk: *"Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında her hangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip: "İşte Sultan budur." demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için harcarız"* dedi. Sultan, ise Nizâmülmülk'ün sözünü dinlemedi. Bunlar kardeşi Tekiş'in yanına gidip de onun isyanına sebep olduklarında Sultan Melikşah vezirinin sözünü dinlemediğine pişman oldu.[490] Ama artık pişmanlık fayda etmedi. Tekiş'in isyanına dair haberler Sultan Melikşah'a ulaşınca, süratle Horasan'a hareket ederek Nîşâbûr'a geldi. Tekiş, Sultan'ın Nîşâbûr'a yaklaştığını duyunca oradan uzaklaşarak Tirmiz'e kaçtı.[491] Sultan, üzerine yürüdü ve kardeşini Tirmiz'de muhasara ederek Tekiş'in isyanını bastırmış oldu (473/1081).[492]

Tekiş'in ikinci kez 477/1084-1085 yılında Sultan Melikşah'ın Musul'da bulunmasını fırsat bilerek, isyan etti. Horasan'ın büyük bir kısmına hâkim olan Tekiş, daha sonra da Nîşâbûr'a bağlı Serahs kalesini muhasara etti. Bu olaydan 3 ay sonra Horasan'a gelen Sultan Melikşah, Tekiş'i yakalatıp gözlerine mil çekilmesini emretti.[493]

---

[488] Hüseynî, **a.g.e.**, s. 38; Bündârî, **a.g.e.**, s. 48; Ahmed b. Mahmûd, **Selçuknâme**, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, I, 115.

[489] Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 175.

[490] Hüseynî, **a.g.e.**, s. 43-44; Bündârî, **a.g.e.**, s. 70; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, s. 113.

[491] İbnü'l-Esîr, C. X, 113; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 44; Bündârî, **a.g.e.**, s. 70; Ahmed b. Mahmûd, I, 139; Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, (çev. Ali Genceli), Hilal Yay., İstanbul 1971, s. 270.

[492] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 113; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 43; Bündârî, **a.g.e.**, s. 70; Müneccimbaşı, **Câmi'u'd-Düvel**, C. I, 51-52; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C. XII, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 139; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 58-59; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 113; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 204; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 114-115; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 175.

[493] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 128; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 44; Bündârî, **a.g.e.**, s. 70; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C. XII, s. 257; Ahmed Bin Mahmud, **Selçuknâme**, s. 145-147; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 115; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 113; Ali Öngül, "Tekiş b. Alp Arslan", **Tarih Dergisi**, sy: 36,

Sultan Melikşah zamanında Nîşâbûr, Melik Togan Şah'ın hâkimiyetindeydi.[494] Yine bu dönemde Nîşâbûr'da Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk infaz edildi.[495]

Sultan Melikşah'ın 485/1092 yılında vefatından[496] sonra iç karışıklıklar taht mücadeleleri başladı. Bu dönemi biz fetret dönemi olarak adlandıracağız.

2.5. Fetret Döneminde Nîşâbûr (1092-1118)

Sultan Melikşah veliaht ilan etmeden vefatı, Büyük Selçuklular için uzun yıllar sürecek taht mücadelelerine zemin hazırladı. Meydana gelen siyasî istikrarsızlık ülkeyi bir buhranın içine soktu. Hanedan üyelerinin taht üzerinde hak iddia etmeleri düzenin bozulmasına, can ve mal güvenliğinin kaybolmasına sebep oldu. Nîşâbûr ise bu olaylardan en çok etkilenen şehirler arasında yer almaktaydı.

Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun, ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanarak tahtı ele geçirmek için vakit kaybetmeden Hemedan'a hareket etti. Buradan bir grup askerin de kendisine katılımıyla Nişabur'a gittiyse de şehir halkı tarafından geri püskürtülünce Merv'e çekilmek zorunda kaldı. [497] Bu durum karşısında iyice hırslanan Arslan Argun, kısa sürede Nîşâbûr, Serahs, Sebzevâr gibi Horasan'ın önemli şehirlerine hâkim olmayı başardı.[498] Horasan'ı ele geçirdikten sonra Berkyaruk'a ve veziri Müeyyedülmülk'e mektup yazıp Nîşâbûr hariç olmak üzere dedesi Çağrı Bey'in ülkesinin kendisine verilmesini istedi. Buna karşılık da ona tâbi olacağını ve her yıl vergi ödeyeceğini bildirdi. Berkyaruk ise taht mücadeleleriyle meşgul olduğundan Arslan Argun'a cevap vermedi. Böylece Berkyaruk, durumu

İstanbul 2000, 330-331; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", **Belleten**, sy: 255, Ankara 2005, s. 522.

[494] Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 150.

[495] Bündârî, **a.g.e.**, s. 75; Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi**, s. 4 (Nizâmülmülk'ün Belh valisi olan oğlu Cemâlülmülk, Sultanın hizmetlisi Ca'ferek' babasının taklidini yaptığı için öldürttü. Bu olayı kendi otoritesi için bir zafiyet olarak gören Sultan, 1082 yılında Cemalülmülk'ü Nîşâbûr'da infaz etti).

[496] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 181; Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye**, s. 49, Ahmed Bin Mahmud, **Selçuknâme**, s. 180; Müneccimbaşı, **Cami'u'd-Düvel**, C. I, 65.

[497] Hüseynî, **a.g.e.**, s. 59; Bündârî, **a.g.e.**, s. 233; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 77; Özaydın, **a.g.e.**, s. 47-48.

[498] Özaydın, **Sultan Berkyaruk**, s. 15; Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, 193-194.

onaylamış gibi gözükse de bir müddet sonra Arslan Argun'un üzerine Böripars'ı gönderdi.[499]

Böripars ile Arslan Argun arasında 488/1095 yılında yapılan mücadelede[500] Böripars mağlûp oldu.[501] Galibiyetten sonra Arslan Argun, Sebzevâr, Mervu'ş-Şahcân, Serahs kalesi, Kûhendiz-i Nîşâbûr, Şehristân ve diğer bazı yerleri tahrip etti.[502] Ayrıca bu şehirlerde bulunan askerleri öldürdü. Böylece Nîşâbûr'unda içinde yer aldığı Horasan'da hâkimiyet sağladı. Arslan Argun 489/1096 yılında hayatını kaybetti.[503]

Arslan Argun'un ölümünden sonra Nîşâbûr, 5 Cemaziyelevvel 490/20 Nisan 1097 tarihinde Sultan Berkyaruk'un hâkimiyetine girdi. Sultan Berkyaruk, Nîşâbûr'a geldiğinde Nîşâbûr halkı tarafından coşkuyla karşılandı. Çünkü Arslan Argun, Nîşâbûr'u yakıp yağmalayarak tahrip etti.[504] Sultan Berkyaruk, Melik Sencer'i Horasan'a idareci olarak atadı.[505] Melik Sencer'e Emîr Kamâc'ı atabeg, Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyin et-Tuğrâî'yi de vezir tayin etti.[506]

Bu dönemde Nîşâbûr da yaşanan mezhep çatışmalarında şehir kan gölüne döndü. Karmatîler[507] ile Şâfiî ve Hanefîler çatıştı. Karmatîler mağlup edilerek Nîşâbûr'dan bütün izleri silindi.[508]

Sultan Berkyaruk 2 Rebîülâhir 498/22 Aralık 1104'de[509] vefat etti. Sultan Berkyaruk'tan sonra Büyük Selçuklu tahtına kardeşi Muhammed Tapar oturdu.

---

[499] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 38; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 149; Özaydın, **Sultan Berkyaruk**, s. 48; Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, 205-206; Faruk Sümer, "Arslan Argun" **DİA**, C. III, 399.

[500] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 38; İki tarafta hayatlarını kaybetti bkz. Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 150.

[501] Zahîrüddîn Nîşâbûrî, **a.g.e.**, s. 39.

[502] İbnü'l-Esîr, C. X, 220; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 60; Ahmed b. Mahmûd, II, 36; Özaydın, **a.g.e.**, s. 49; Agacanov, s. 190; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 206.

[503] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 219-220; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 149-150; Özaydın, **Sultan Berkyaruk**, s. 48-49; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 69.

[504] İbnü'l-Esîr, C. X, 220; Hüseynî, **a.g.e.**, s. 60; Özaydın, **a.g.e.**, s. 50; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 206; Merçil**, Selçuklular-Makaleler**, s. 127.

[505] Ahmed Bin Mahmud, **Selçuknâme**, s. 188; Bündârî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 235; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 227; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 150; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 207.

[506] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, 121; Özaydın, **Sultan Berkyaruk**, s. 51

[507] Aşırı Şiî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", **DİA**, C. XIV, 510.

[508] Agacanov, **a.g.e.**, s. 188.

[509] Özaydın, **Sultan Berkyaruk**, s. 130.

Muhammed Tapar dönemindeki faaliyetler Nîşâbûr dışında gerçekleşti. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra onun yerine oğlu Mahmud geçti. Sultan Sencer yeğeni Mahmud'un hâkimiyetini tanımadı ve isyan etti. Bunun üzerine Büyük Selçuklu tahtına Sultan Sencer oturdu.

2.6. Sencer Döneminde Nîşâbûr (1118-1157)

Sultan Sencer döneminde (1118-1157) başkent, İsfahan'dan Merv'e taşındı. Bundan sonra Merv, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezi hâline geldi.[510]

Sencer döneminde, Karahanlılarla onlara tabi olan Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. Karahanlılar, Sultan Sencer'den yardım istedi. Karluklar da Gürhan'dan yardım istedi. Gürhan, Sencer'e mektup yazarak Karluklar adına af diledi. Ancak Sencer bu durumu kabul etmediği gibi Gürhan'ı tehdit etti. Bunun üzerine Gürhan, 100.000 kişilik ordu ile sefere çıktı ve Katvan sahrasında meydana gelen savaşta (536/1141) Selçuklu ordusu ağır bir yenilgiye uğradı.[511] Savaşta 70.000 süvariden oluşan Selçuklu ordusunun büyük bir kısmı kayıp verildi.[512] Eşi Terken Hatun, Emîr Kamâc ve Taceddin Ebu'l-Fazl Nasr gibi önde gelen emîrler de esir düştü.[513] Hârizmşah Atsız b. Muhammed, Katvan yenilgisini fırsat bilip 1141 Ekim başlarında Horasan'a yürüdü.[514] Bir sonraki yıl Nîşâbûr'a hâkim olmak için tekrardan sefere çıkan Atsız Nîşâbûr ahalisine bir mektup gönderdi. Mektupda Sencer'in döneminin son bulduğu ve Allah'ın onun yanında olduğu yazıyordu. Ayrıca kendilerine mukavamet gösteren ve itaatlerini kabul etmeyen kişilerin katledildiğini hatırlatarak Nişabur'un teslimini istiyordu.[515] Atsız, 1 Zilkade 536/ 28 Mayıs 1142

---

[510] Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 237.

[511] Hüseynî, **a.g.e.**, s. 65; Bündârî, **a.g.e.**, s. 249; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 274 (Bkz. Hüseynî, **a.g.e.**, s. 65; Emîrler arasındaki görüş ayrılıklarını savaşın kaybedilmesine sebep olarak göstermektedir).

[512] Hüseynî, **a.g.e.**, s. 65; Bündârî, **a.g.e.**, s. 249; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 274; Kayıp sayısı yaklaşık 30.000 olarak kaydedilmiştir (Hüseynî'de emîrler arasındaki görüş ayrılıklarını savaşın kaybedilmesine sebep olarak göstermektedir).

[513] Hüseynî, **a.g.e.**, s. 66; Bündârî, **a.g.e.**, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, II, 51-52; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 274 (Terken Hatun 500.000 dinar, Emîr Kumac 10000 dinar karşılığında serbest bırakılmıştır).

[514] İbnü'l-Esîr, XI, 85; Ahmed b. Mahmud, II, 52; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt V: İkinci İmparatorluk Devri**, TTK, Ankara 1991, s. 337; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 2000, s. 55; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 275 (Serahs ve Merv'i ele geçirdi).

[515] Köymen, V, 339-341; Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 55; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 276.

tarihinde Nîşâbûr'a girdi.[516] Nîşâbûr halkı Atsız'ın Horasan'da yaptığı zulmü bildiği için hiç mukavemet göstermedi. Buna rağmen yine de Atsız, şehrin önde gelen isimlerini infaz ettirdi.[517] Nîşâbûr'un koşulsuz teslimini isteyen Atsız,[518] Sultan Sencer'in adını hutbelerden kaldırarak kendi adını koydu. Ancak bu durum halk tarafından kabul edilmedi. Topyekün bir isyandan çekinen Atsız, Sultan Sencer'in adını yeniden hutbeye koymak zorunda kaldı.[519] O, şehirden yüklüce vergi tahsil ederek, Beyhak'ı yağmaladı.[520]

Sultan Sencer döneminde Oğuz[521] istilası Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kaderini belirleyen önemli olaylardan biriydi.[522] Nîşâbûr'da bu istiladan büyük ölçüde etkilendi. Şehir harap edilerek pek çok kütüphane ve imâret de tahrip edildi.[523]

Horasan'da yaşayan Oğuzlar ile Selçuklu vergi memuru arasındaki anlaşmazlık neticesinde vergi memurunun öldürülmesi üzerine Oğuzlar isyan etti. Belh bölgesi Emîr Kamâc'ın sorumluluğundaydı. Bu sebepten Kamâc, Oğuzlardan öldürülen memur için diyet talep etti. Oğuzların bu talebi red etmeleri üzerine Kamâc, 10.000 kişilik bir kuvvetle üzerlerine yürüdü. Bunun üzerine Oğuzlar, Kamâc'a hane başı 200 dirhem vergi vermeyi teklif etti.[524] Kamâc ise bu teklifi kabul etmeyerek savaş istedi; ancak savaşta öldürüldü.[525]

Kamâc'ın ölümü üzerine Sultan Sencer, Oğuzlara haber göndererek onların ülkesini terk etmelerini istedi. Telaşa kapılan Oğuzlar özür diledi. Ayrıca öldürdükleri

---

[516] Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, C. V, s. 326-331; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 218; Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, 272; Özaydın, "Gürhan", **DİA**, C. XIV, 323; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, 150; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", **DİA**, C. XXXVI, 510.

[517] İbnü'l-Esîr, C. XI, 85; Ahmed b. Mahmûd, II, 52; Köymen**, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** C. V, 337; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, s. 55; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 275.

[518] Köymen, V, 339-341; Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 55; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 276.

[519] İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 85; Köymen, V, 342.

[520] Özgüdenli, **Selçuklular**, 272-276; Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 55-56.

[521] Göçebe terimiyle eş anlamlıdır bkz. A.C.S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu-Yeni Bir Yorum,** s. 65.

[522] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. XI, 154; Coşkun Alptekin, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Selçuklular**, C. VII, 181; Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, 281.

[523] İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 157 vd.; Bündârî, **a.g.e.**, s. 254; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 79; Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, 282-283.

[524] İbnü'l-Esîr, Oğuzlar'ın bir araya gelerek toplandıkları hatta Oğuzlar'ın dışındaki bazı Türk boylarınında onlara katıldıklarını bildirir. Bu noktada Kamâc'ın 10000 kişilik ordusunun karşısında Oğuzlar'ın sayısının da azımsanamayacak derecede fazla olduğu anlaşılmaktadır; İbnü'l-Esîr**, el-Kâmil**, C. XI, 154.

[525] İbnü'l-Esîr**, el-Kâmil**, C. XI, 154; Hamdullah Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 450-451; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 315.

Kamâc ve oğlu için 100.000 dinar ödemeyi teklif ettiler. Sultan Sencer, Oğuzların teklifini kabul etmeyerek 100 bin kişilik ordusuyla 40.000 kişilik üzerine yürüdü (1153). Sencer oğuzlarla savaşmaya niyetliydi.[526] Belh civarında yapılan savaşı Oğuzlar kazandılar. Sultan Sencer'in çok sayıda emîrini öldürerek Sultan'ı esir aldılar.[527] Sultan Sencer üç yıl Oğuzların elinde esir kaldı.[528]

Oğuzlar 548/1153 yılında Nîşâbûr'a geldiler. Nîşâbûr'u yıkıp geçtiler. Önlerine çıkan Nîşâbûr halkını affetmediler. Birçok önemli âlim de bu olayda şehit edildi. Her tarafı yakıp yıktılar. Nîşâbûr, vahşi hayvanların barındığı metruk ve harabe bir vaziyetti aldı. Bu istila Nîşâbûr'da iç işlerin de karışmasına sebep oldu, mezhep çatışmaları yaşandı. Birçok insan öldü.[529] 2000 kişi canlı canlı yakıldı ve birçok kişi de esir düştü.[530] Sultan Sencer'in esir edilmesinin hemen ardından bazı kumandanlarla birlikte Oğuzların önünden kaçmayı başaran vezir Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Nîşâbûr'a giderek Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı tahta çıkartarak adına hutbe okuttu.[531] Süleymanşah, başkent Merv üzerine yürüdü. Askerleri Oğuzlarla karşılaştıkları zaman Nîşâbûr'a kaçtılar.[532] Süleymanşah'ın ülkeyi Oğuzların elinden kurtarma çabası başarısız olunca Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu ve Karahanlı hanedanından Mahmud Han'ı tahta çıkardılar.[533] Mahmud Han, Selçuklu saltanatını yeniden ele geçirmek için çeşitli teşebbüslerde bulundu ve geçici olarak Oğuzlarla bir barış anlaşması yaptı. Çünkü bu dönemde Horasan bölgesine hâkim olan Oğuzlardı.[534] Diğer taraftan o, Sultan Sencer'i kurtarmak için Hârezmşah

---

[526] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. XI, 156; Hamdullah Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 451; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 282; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 83.

[527] İbnü'l-Esîr**, el-Kâmil**, C. XI, 157; Müneccimbaşı, **Cami'u'd-Düvel**, C. I, 124-125; Ahmed Bin Mahmud, **Selçuknâme**, s. 233.

[528] Râvendî, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, C. I, 176; Hamdullah Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 451; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Târîh-i Cihângüşâ,** (çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., C. II, TTK, Ankara 2013, 12; Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 224; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", **DİA**, C. XXXVI, s. 511.

[529] İbnü'l-Esîr, XI, 155; Râvendî, **a.g.e.**, s. 176; Agacanov, **a.g.e.**, s. 313-315; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 282-283.

[530] Bündârî, **a.g.e.**, s. 254; İbnü'l-Esîr, XI, 155; Râvendî, **a.g.e.**, s. 176-178; Agacanov, **a.g.e.**, s. 316.

[531] Abdülkerim Özaydın, "Sencer", **DİA**, C. XXXVI, s. 511; Cihan Piyadeoğlu, "Sultan Sencer'in Kürdistân Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", **USAD**, sy:6, 2017, s. 6.

[532] Ergin Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 30; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 85.

[533] Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 185; Ergin Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 31.

[534] Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 105; a. e., çev. s. 185.

Atsız'dan yardım istedi. Onlar, birleşmek üzere iken Sultan Sencer'in esaretten kurtulduğu haberi geldi.[535]

Oğuzlar'ın elinden kurtulan Sultan Sencer önce Tirmiz'e giderek buradan kendisine tabi olan ya da olmayan tüm devletlere haber göndererek yeniden devletin başına geçtiğini bildirdi.[536] Sultan Sencer çok geçmeden hasta oldu ve 24 Rebiülevvel 552/ 6 Mayıs 1157 tarihinde defnedildi.[537]

Büyük Selçuklu Devleti'nin sona ermesi Nîşâbûr gibi Horasan şehirleri için büyük bir yıkım olmuştu. Nîşâbûr Selçuklular zamanında kazandığı öneme bir daha asla kavuşamayacaktı. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Oğuzlar yaklaşık on yıl boyunca Horasan bölgesinde yağma ve tahribatta bulunmuşlardı. Oğuzların yağmasında nasibini alan Nîşâbûr şehri, yapılan istila sırasında Selçuklu ordusundan çok sayıda asker de Oğuzlar ile birlikte yağmaya katıldı. Nîşâbûr da yaşayan insanlar ilk önce kendilerini müdafa etmeye çalıştı. Fakat Oğuzlar, Nîşâbûr şehrini ele geçirmiş ve kendileri bir vali atamışlardı. Bu vali ağır vergiler almış ve halktan altın toplamış bu sebepten isyan eden Nîşâbûr ahalisi valiyi öldürdü. Valinin öldürülmesi haberini alan Oğuzlar şehirde kadın, çocuk, yaşlı demeden herkesi katletmişti. Mescid-i Mutarriz'e sığınan bir kısım Nîşâbûr ahalisini diri diri yaktılar. Bazı kişileri esir alarak işkence ve yağmaya devam eden Oğuzların yaptığı yıkımdan camiler, medreseler, imâretler, akla gelebilecek her türlü devlet kurumu harap olmuştu.

Oğuz istilasının akabinde Nîşâbûr'da görülen mezhep çatışmaları kalan mimarî eserlere harap etti. Bu felaketin ardında da şehirde kıtlık, veba salgını gibi sebeplerden birçok insanın ölümüne sebep oldu. [538]

Oğuzlar 549/1154 yılında Nîşâbûr şehrini yakıp yıkmış, Nîşâbûr ahalisine verdikleri zararlar kadar Nîşâbûr'da bulunan ilim mecmualarıda yok edilmişti. Kütüphaneleri yakarak binlerce eserin telef olmasına sebep olmuşlardı.[539] 556/1161

---

[535] Merçil-Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 235.
[536] Köymen, **İkinci İmparatorluk**, C. II, 460.
[537] Hamdullah Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 452; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, C. II, 465; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 284; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 93.
[538] Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 98; a. e., çev. s. 181; Özgüdenli, **Selçuklular**, s. 286; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 86-87.
[539] İbnü'l-Esîr, C. XI, 158; Merçil, **Selçuklular-Makaleler,** s. 140-141; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle ilgili Bir Deneme", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara 1995, s. 397; Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, s. 303; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 85.

yılında Mescid-i Akîl yakılmış burada bulunan pek çok kitap yağmalanmıştı. Kütüphanelerden elde edilen kitaplar değerlerinin altına satıldı.[540]

Nîşâbûr şehri Oğuz istilası ile büyük bir darbe aldı. Bir zamanlar Selçuklu devletinin başkenti olan bu şehirde, o eski hâlinden eser kalmamıştı.

[540] İbnü'l-Esîr, C. XI, 224; Merçil, **Selçuklular-Makaleler**, s. 141.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÎŞÂBÛR'UN EKONOMİK, SOSYAL VE DİNÎ DURUMU

3.1. Nîşâbûr'un Ekonomik Durumu

3.1.1. Ziraat ve Hayvancılık

Nîşâbûr verimli topraklara sahip bir şehirdi. Bu sebepten çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmekteydi. Bölgede bulunan gelişmiş sulama kanaları da tarımın yapılmasını desteklemiştir.[541] Bu sulama sistemi ile çeşitli tarımsal ürünler ve bol miktarda meyve yetiştirilebilmektedir. Nîşâbûr'un kuzey tarafı daha mamur ve ziraat açısından daha uygundur. Çünkü su ve sulama sistemleri kuzeyde daha geniş yer tutmaktadır. Böylece Nîşâbûr'da geniş araziye yayılmış bağlar ve bahçeler vardı. Nîşâbûr'un en verimli arazileri eş-Şâmât, Râvend, Mâzül, Büştefrûş bölgelerinde yer almaktadır.[542] Nîşâbûr'a bağlı alan Sebzevâr da bir tarım şehri olarak bilinmektedir. [543]

Nîşâbûr'a hâkim olan idarecilerin tarımı desteklemesi, çifçilerin haklarını koruması da tarımın gelişimine katkı sağlamıştır.

Nîşâbûr'da yetiştirilen tarım ürünleri:

Hubûbat : Buğday, arpa, mercimek gibi önemli tarım ürünlerine verilen isimdir. Nîşâbûr'a bağlı Beyhak, Zâveh, Ustuvâ, Câcerm, İsferâyîn (Esferâyîn) ve Bâharz gibi yerleşim merkezlerinde üretilmektedir.[544]

Mısır : Nîşâbûr'un İsferâyin ve Câcerm beldelerinde yetiştirilmektedir.[545]

Pirinç : Nîşâbûr'un İsferâyîn bölgesinde üretilmektedir.[546]

---

[541] Strange, **a.g.e.**, s. 384; Turan, **Selçuklular**, s. 343.
[542] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 138-139; Strange, **a.g.e.**, s. 387.
[543] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 179.
[544] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318-319; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 392-393; Spuler, "Bakharz", **The Encyclopaedia of Islam**, I, Leiden, 1949, s. 952; Zahoder, **a.g.m.**, s. 500; Agacanov, **Selçuklular**, 202-203; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 179-180; İsmail Pırlanta, "Büyük Selçuklular Döneminde Tarım ve Hayvancılık", **Turkish Studies**, vol. 9/4, Ankara 2014, s. 992.
[545] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 392-393.
[546] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 393; Zahoder, **a.g.m.**, s. 500; Pırlanta, "Büyük Selçuklular Döneminde Tarım ve Hayvancılık", s. 992.

Pamuk : Pamuk Nîşâbûr'a bağlı Buzcân, Hâymend, Selûmek, Senkân, Üstuvâ, Zâveh, Zûzen bölgelerinde yetiştirilir.[547]

Keten :Nîşâbûr'da üretilen keten ürünü Horasan'da üretilen kaliteli keten ürünlerinin başında gelmektedir.[548]

Üzüm :Nîşâbûr'da en çok yetişen ürünlerin başında üzüm gelmektedir. Beyhak, Cüveyn, İsferâyin, Üstuva, Râvend, Hüsrevcird, Havâf (Hâf), Sebzevâr, Tûs, Büştekân, Bâharz gibi bölgelerinde yetiştirilirdi.[549]

Ayva : Nîşâbûr'un Râvend bölgesi ayvası ile ünlüydü.[550]

Nar : Nîşâbûr'un Havâf ve Beyhak bölgeside üretilirdi.[551]

Kaysı : Horasan bölgesinde en fazla Nîşâbûr'da yetiştirilirdi. Nîşâbûr'un Büştefrûş beldesi kaysılarıyla ünlüydü.[552] Ayrıca Nîşâbûr'un Hüsrevcird ve Abarî beldelerinde de kayısı yetiştirilmekteydi.[553]

Hurma : Nîşâbûr'da Cûzcân bölgesinde yetiştirilirdi.[554]

Armut : Nîşâbûr'da armut üretimi de yaygındı.[555]

İncir : Nîşâbûr'un Tûs bölgesinde yaygın bir şekilde yetiştirilmekteydi.[556]

Fındık : Nîşâbûr'un İsferâyîn bölgesinde yetiştirilmekteydi.[557]

Fıstık : Nîşâbûr'un Beyhak beldesinde çok yaygın bir şekilde ekilmektedir. Hatta burada yetişen fıstıkların bir benzerinin bulunmadığı söylenmekteydi.[558]

Elma : Nîşâbûr'un Dizbâd-ı 'Ulyâ köyünde elma ağaçları yetiştirilmiştir.[559]

---

[547] İbn Havkal, **Sûretu'l-Arz**, s. 433; **Hudud al-'Alam**, s. 102-103; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 27, 50, 300, 326, 351, 352; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 141; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Büldân**, II, s. 958-959, III, s. 160; Agacanov, **Selçuklular**, s. 201-202; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 179.

[548] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 179; Pırlanta, "Büyük Selçuklular Döneminde Tarım ve Hayvancılık", s. 993.

[549] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 300, 316, 317, 318, 319, 323; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 141; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 279; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 387, 390, 391; Spuler, "Bakharz", **The Encyclopaedia of Islam**, I, s. 952.

[550] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 316; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 387.

[551] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 300; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 141; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 180; Uslu, s. 32.

[552] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 300, 316, 317; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 387.

[553] İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 279.

[554] Ya'kûbî, **Kitâbu'l-Büldân,** s. 58.

[555] Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, **Çehâr makāle**, (nşr. Muhammed Kazvînî), Tahran 1331 hş., s. 98.

[556] İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 278, 280.

[557] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318; Strange, **The Lands of The Eastern Chaliphate**, s. 393.

[558] İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 277.

[559] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 219.

Şeftali : Nîşâbûr'da çok sayıda şeftali ağacı vardı.[560]

Badem : Nîşâbûr'da önemli miktarda yetiştirilmekteydi.[561]

Kiraz : Nîşâbûr'un Dizbâd-ı 'Ulyâ köyünde kiraz ağaçları bulunmaktaydı.[562]

Mantar : Nîşâbûr'un hemen hemen her yerinde yetişmektedir.[563]

Nilüfer **:** Nîşâbûr'da yetiştirildiği kaydedilmiştir.[564]

Erguvan : Nîşâbûr'da yetiştirilmiş çok sayıda erguvan ağacı bulunmaktaydı. Bu agacın çiçeklerinden yağ üretilirdi.[565]

Zirişk : Nîşâbûr'un Dizbâd-ı 'Ulyâ ve Dizbâd-ı Süflâ köylerinde üretilen bu bitki, kırmızı renkte ve ekşi bir tatdadır. Reçel yapımında kullanılmaktaydı.[566]

Nîşâbûr'daki tarım çeşitliliği ve bolluğu sadece bölge halkının ihtiyacını karşılamakla kalmayıp aynı zamanda ihraç edilmektedir. Pamuk,[567] kayısı,[568] ayva ve üzüm,[569] mantar[570] gibi ürünler ihraç edilirdi.

Nîşâbûr halkının büyük kısmının geçim kaynağı hayvancılıktı. Büyük ve küçükbaş hayvancılık yapan Nîşâbûr halkı, hayvanlarını Mezînân, Carmegân, Turşiz, Kündür, Buzcân, Hâymend, Senkân, Selûmek, Zûzen gibi otlaklarda otlatırlardı.[571] Nîşâbûr bölgesinde otlakların olması, meraların varlığı hayvancılığın önemli ölçüde yapıldığının kanıtıdır. Şehrin çevresinde yer alan bu meralar sayesinde şehir de bol miktarda süt ve süt ürünleri elde edilmektedir. Yün dokumacılığının yaygın oluşu burada küçükbaş hayvancılıgının da gelişmiş olduğunu gösterir.[572]

Nîşâbûr halkı tarım ve hayvancılık dışında ipek böcekçiliği de yapardı. Böylece ipekten çeşitli ürünler elde edilir ve bu ürünlerin büyük bölümü ihraç edilirdi.[573]

---

[560] Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, **Çehâr makāle**, s. 98.
[561] İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 146-147.
[562] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 219.
[563] **Hudûdü'l-'alem**, s. 99; Mehdî Muhakkık, "Hâk-i Nişabur", **Yağma**, sa: 240, 1347 hş., s. 321, vd.; Uslu, s. 154.
[564] İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 146-147.
[565] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 137; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 240-241
[566] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 219.
[567] Strange, **a.g.e.**, s. 384.
[568] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 316-317; Strange, **a.g.e.**, s. 387.
[569] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 316, 318; Strange, **a.g.e.**, s. 387, 393; Spuler, "Bakharz", **The Encyclopaedia of Islam**, I, 952.
[570] Öztürk, **a.g.e.**, s. 170.
[571] **Hudud al-'Alam**, s. 102-103.
[572] Zahoder, **a.g.m.**, s. 499.
[573] **Hudud al-'Alam**, s. 102; Strange, **a.g.e.**, s. 384, 386.

Nîşâbûr'da arıcılık da yapılırdı.[574] Nîşâbûr şehri arıcılık, ipek böcekçiliği, küçük ve büyük baş hayvancılığı, tarım ürünlerindeki çeşitlilik sayesinde Horasan bölgesinin önemli bir merkeziydi.

3.1.2. Ticaret

Nîşâbûr, coğrafî konumu itibari ile önemli ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi ipek yoluydu. Bu sebepten şehirde ticaret oldukça geliştiği için Nîşâbûr pek çok tüccarın uğrak noktası oldu. Bu da Nîşâbûr pazarına çeşitlilik ve hareketlilik getirdi. Nîşâbûr'da ayrıca tüccarların kalabileceği han sayısının fazla olması buraya daha fazla tüccarın gelmesine sebep oluyordu.[575] Şehir, önemli ticaret yollarının kavşağında olması ve burada birçok kervansaray, han ve çarşılarının bulunması sebebiyle Fars, Kirmân, Sind, Rey, Gürgân ve Hârizm tüccarlarının ve sanatkârlarının konaklama yeri hâline geldi.[576]

Nîşâbûr ticaret şehriydi. Bu sebepten geniş çarşıları vardı. Rabazda yer alan bu çarşılar Murabbâtü'l-Kebîre ve Murabbâtü's-Sağîre'idi. Murabbâtü'l-Kebîre, Meydan-ı Muasker'den kuzeyde Hüseynîyyin Kabristanı'na, güneyde Re'sül Kantara'ya, batıya doğru da Murabbâtü's-Sağîre'ye kadar gelmekteydi.[577] Çarşılar o kadar büyüktü ki buralarda aranan her şeyin bulunabileceği dükkânlar mevcuttu.[578]

Ticaretin kalbinin attığı yer olan pazarlar, Selçuklular döneminde meydan şeklinde olup, dört köşeliydi. Her köşede sıralı dükkânlar, hamamlar, hanlar, camiler, kervansaraylar vardı. Ayrıca pazarlar, satılan ürünün türüne göre ayrılmış ve o isimle anılmaktaydı. Demirin satıldığı pazara demirciler pazarı dendiği gibi[579]… IV./X. yüzyıldan itibaren pazarlar kapalı çarşı niteligindeydi.

Nîşâbûr, ticaret yollarının kavşağında bulunması sebebiyle şehre bağlı yerleşim birimlerinde de önemli kervansaraylar ve hanlar bulunmaktaydı. Azâdvâr, Nîşâbûr'da

[574] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 114.
[575] Agacanov, **Selçuklular**, s. 237-238; Honigmann, "Nişapur", **İA**, IX, 303.
[576] İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 432; Merçil, "Nişabur", s. 130.
[577] İstahrî, **a.g.e.**, s. 255; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 431-432; Usta, **a.g.e.**, s. 441.
[578] İstahrî, **a.g.e.**, s. 204; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 432.
[579] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 169.

sanat eserlerinin sergilendiği aynı zamanda hanların olduğu önemli ticaret yerlerinden biriydi.[580] Sebzevâr ve Câcerm de hanların bulunduğu önemli ticaret yerlerindendi.[581]

Nîşâbûr'da ihraç edilen ürünler arasında kilim, halı, ipekten, pamuktan ve ketenden üretilen eşyalar ve tarım ürünleri yer almaktaydı.[582]

Nîşâbûr'da madencilik de ticaret hayatının önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Nîşâbûr'un kuzeybatısından ve Râvend dağlarından firuze çıkarılıyordu. Nûkân ve Cûzcân bölgesinden gümüş, demir, bakır çıkarılıyor[583] ve bu madenler işlenip ipek yolu vasıtası ile ihraç ediliyordu. Ayrıca yılan taşı gibi madenler de Nîşâbûr'da çıkartılıp ihraç edilmekteydi.[584] Irak ve Horasan bölgesinde sert cisimleri parçalamak amacı ile Nîşâbûr'dan çıkartılan elmas kullanılmaktaydı.[585] Kurşun ve gümüş de Meşhed yolu üzerinden çıkarılıyordu.[586]

Nîşâbûr'a ithal edilen ürünlerin başında; canlı hayvan, sansar, tilki ve benzeri hayvan derileri, keçe, sahtiyan (boyanmış ve cilâlanmış deri, tabaklanmış deri), kılıçlar, kayın ağacı kerestesi, fildişi, oklar, balık tutkalı, şahinler, balmumu, amber, ham ipek[587] bulunuyordu.

Nîşâbûr'da köle ticareti ve bundan elde edilen vergilerde gelir kaynakları arasında yer almaktaydı.[588]

3.1.3. İmalât

Nîşâbûr'da imalâthaneler çarşı ve pazar yerlerinde, atölyelerde faaliyet göstermekteydi. Hatta bazı bölgeler sadece kendi imal ettikleri ürünün adı ile tanınmaktaydı.

---

[580] Strange, **a.g.e.**, s. 392.
[581] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 318
[582] **Hudud al-'Alam**, s. 102; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 323, 324; Strange, **a.g.e.**, s. 384, 386.
[583] Usta, **a.g.e.**, s. 476- 480; Öztürk, **a.g.e.**, s. 164; Zahoder, **a.g.m.**, s. 501; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149.
[584] Strange, **a.g.e.**, 389.
[585] Uslu, s. 158.
[586] Lombard, **İlk Zafer Yıllarında İslâm**, (çev. Nezih Uzel), Pınar yay, İstanbul 1983, s. 43.
[587] Bosworth, **Tarih-i Gazneviyân**, s. 153; Şeşen, **a.g.e.**, s. 268; Usta, **a.g.e.**, 349.
[588] Uslu, s. 157.

Nîşâbûr'da dokuma için ipekten, pamuktan, ketenden, yünden çeşitli ürünler kullanılmaktaydı.[589] Şehirde dokunan kilim, halı, seccade gibi ürünler Horasan bölgesinde şöhret kazandı ve ihraç edilen ürünler arasında önemli bir yere sahipti.[590]

Dokuma imalâthanelerinde kaliteli ürünler, saray halkına ve civar şehirlere pazarlanırdı.[591] Tırâz adı verilen atölyeler sadece sultanlara, İran ve Türk geleneğini yansıtan ipekli kumaşlar imal ediyorlardı. Horasan bölgesinin pamuklu dokumasında da Nîşâbûr önemli bir yere sahipti.[592]

İpek ürünleri; Nîşâbûr ipek ve ipekli kumaş üretiminde önemliydi. Şehir özellikle el-melaham (mülhem) isimli elbiseler ile ün kazanmıştı. Ayrıca seklatûnî kumaşlar, el-şahcâniyye isimli sarıklar, ibrişim elbiseler[593] ile de tanınmaktaydı.

Pamuklu ürünler; Nîşâbûr'da pamuk ürünleri içinde kerbâs isimli ince ve genellikle elde dokunan bir kumaş, el-kutnü'l-fâhire adlı bir kumaş, el-hâfiyye, beyne'l-sevbeyn, el-attâbî, el-zerâifî, el-muştî isimli elbiseler[594] yer alırdı.

Yünlü ürünler; Nîşâbûr şehrinde er-rahtâc, et-tahtâc isimli başörtüleri, taylesanlar (başa ve boyuna sarılan şal), çeşitli elbiseler[595] yünlü ürünler arasında yer alırdı.

Keten ürünler; Nîşâbûr'da es-siyâbü's-sâbirî[596] en ünlü keten ürünüdür.

Nîşâbûr şehrinde çelvâr adında pamuklu kumaşlar, keçeler de vardı.[597] Ayrıca şehirde beyaz giysiler, şahcâniyye sarıkları, musammit, sa'idi, damaş, zerâifî, muslin ve fustian gibi ün yapmış kumaşlar imal ediliyordu. Nîşâbûr'a özgü "saburi" kumaşı ve kemha adında ipekliler dış pazarda önem arz etmekteydi. Şehirde hulleler adında takım elbise ve keçi kılından elbiseler de üretilirdi.[598] Ayrıca yabânî hayvanların kürklerinden de elbiseler yapılırdı.[599]

---

[589] W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,** (çev. E. Karal), Ankara 2000, s. 45, 185.
[590] Öztürk, **a.g.e.**, s. 134; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", **Belleten,** sy: 241, Ankara 2000, 772.
[591] Öztürk, **a.g.e.**, s. 166; Uslu, s. 158.
[592] Uslu, s. 158-159.
[593] **Hudud al-'Alam**, s. 102; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 323-324; Öztürk, **a.g.e.**, s. 166; Pırlanta, **a.g.e.**, s. 316-317.
[594] **Hudud al-'Alam,** s. 102; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 323-324.
[595] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 323-324; Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", s. 772.
[596] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm,** s. 323-324.
[597] Bosworth, **Tarih-i Gazneviyân**, s. 153; Öztürk, **a.g.e.**, s. 166.
[598] Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", s. 772; Pırlanta, **a.g.e.**, s. 316-317.
[599] Uslu, s. 159.

Nîşâbûr'da kilim dokumacılığı da yapılmaktaydı. İmal edilen kilimler 'kara kilim' adıyla şöhret bulmuştu.[600]

Şehirde çinicilik ve çömlekçilik de önemli yer tutmaktaydı.[601] Nîşâbûr, Horasan bölgesinde, süslü ve çiçek motifli çinileriyle ünlüydü. XII. yüzyılda, Çin porselenlerinden esinlenerek, yarı saydam ince porselenlerden çanak, sürahi, fincan, ibrik, kavanoz ve maşrapa gibi ürünler elde edilmekteydi.[602] Nîşâbûr'da topraktan eşyalar, çanak çömlek yapımı da yaygındı. Kâğıt imalâtı ve madeni alet imalâtı ticarî amaçla yapılmaktaydı.[603] Demirden iğne, çakı gibi eşyalar imal edilirdi.[604]

Nîşâbûr bölgesinin bir diğer gelir kaynağı da vergilerdir. Gümrük vergileri, ihraç ürünlerden alınan vergiler; köle, deve, süvari vergilerini bunlar arasında saymak mümkündür.[605]

3.1.4. Madencilik

Madencilik Nîşâbûr halkının önemli uğraşlarından biriydi. Nîşâbûr'daki maden yatakları genellikle Tûs ve Râvend dağlarında yer almaktaydı.

Nîşâbûr da bulunan madenler:

Demir :Tûs'a bağlı Nûkân beldesinde yer almaktadır.[606]

Bakır :Tûs bölgesinde bulunur.[607]

Gümüş :Tûs bölgesinde bulunur.[608]

Kurşun :Tûs Dağları'ndan çıkmaktaydı.[609]

Antimon (Surma – Rastık Taşı) :Tûs bölgesinde bulunur.[610]

Elmas :Nîşâbûr havâlisinden çıkarılır.[611]

---

[600] Muhammed b. Münevver, **a.g.e.**, s. 186.
[601] Uslu, s. 160; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149.
[602] Piyadeoğu, **Horasan**, s. 183-184.
[603] Öztürk, **a.g.e.**, s. 164.
[604] Öztürk, **a.g.e.**, s. 164; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 185.
[605] Uslu, s. 351-353.
[606] Kalkaşandî, IV, 390; Zahoder, **a.g.m.**, s. 501; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149; Öztürk, **a.g.e.**, s. 164; Usta, **a.g.e.**, s. 476- 480.
[607] İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 434; **Hudud al-'Alam,** s. 103; Kalkaşandî, IV, 390; Usta, **a.g.e.**, s. 476- 480; Öztürk, **a.g.e.**, s. 164; Zahoder, **a.g.m.**, s. 501; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149.
[608] Usta, **a.g.e.**, s. 476- 480; Öztürk, **a.g.e.**, s. 164; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149.
[609] **Hudud al-'Alam**, s. 103.
[610] **Hudud al-'Alam,** s. 103.
[611] Uslu, s. 158.

Mermer :Beyhak ve yakınlarından çıkarılır.[612]

Firûze (Turkuaz):Râvend bölgesindeki dağlar ve Tûs bölgesindeki dağlardan çıkarılır.[613]

Tuz[614]

Nîşâbûr da çıkarılan bu madenler işlenip ipek yolu vasıtasıyla başka şehirlere pazarlanıyordu. Bu madenler içinde demir madeninin işletilmesi daha fazlaydı. Nîşâbûr'da işlenen demirin büyük bir kısmı Merv'de pazarlanmaktaydı.[615] Nîşâbûr'da sadece demircilerin bulunduğu pazarlar vardı.[616] Abdurrezzak b. Mesud en-Nîşâbûrî, XII. yy. da Nîşâbûr'da maden alanında önemli bir zat olup, yaptığı bronz gümüş işlemeli bir hokka ile bronz matara günümüze kadar ulaşmıştır.[617]

3.1.5. Nîşâbûr'da basılan Sikkeler

Sikke, tarih boyunca hâkimiyetin temsilcisi olmuştur. Bu sebepten tahta çıkan her hükümdar kendi adına sikke bastırmıştır.[618]

Emevîler döneminde Haccâc'ın emriyle 75/694-95 yılında Nîşâbûr'da basılmış olan dirhemlerden sonra 79/698-99 yılında Halife Abdülmelik b. Mervân adına Nîşâbûr da sikke basılmıştır.[619] I. Velid (90-95/709-714), Süleyman (95-97/714-716), Ömer b. Abdülaziz (99-100/717-718) devirlerinde de Nîşâbûr'da Emevî paraları basılmıştır.[620]

---

[612] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 326; Usta, **a.g.e.**, s. 336.
[613] **Hudud al-'Alam,** s. 103; Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 326; Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân,** IV, 294; Kalkaşandî, IV, 390.
[614] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 333.
[615] Uslu, s. 158.
[616] Erdoğan Merçil, "Nişabur", s. 131.
[617] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 187.
[618] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, C. III, 79; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, TTK, Ankara 2007, s. 89.
[619] Artuk, "Sikke", **İA**, X, 623.
[620] Artuk, "Sikke", **İA**, X, 623; Başaran "Darphâne", **DİA**, C. VIII, 501; Sahillioğlu "Dirhem", **DİA**, C. IX, 369; Uslu, s. 165.

Abbâsîler döneminde Nîşâbûr da sikke basımı devam etmiştir. Nîşâbûr da ilk Abbâsî dirhemi Halife Hârûn er-Reşîd (193/808-09) adına basılmıştır.[621] el-Emîn (194/810), el-Me'mûn (197/812-13) dönemlerinde de sikke basımı devam etmiştir.[622]

Nîşâbûr'da basılan Emevî ve Abbâsî sikkelerinin üzerinde yer ismi Ebrşehr olarak geçmektedir.[623]

Tâhirî, Saffârî ve Sâmânîler dönemlerinde de Nîşâbûr'da sikke basımı devam etmiştir.[624]

Selçuklular döneminde, Nîşâbûr şehri sikke basılan merkezlerin başında gelmektedir.[625] Şehirde basılan sikkeler büyük bölümü dinar (altın) şeklinde olup, dirhem (gümüş) ve bakır madenleri de kullanılmıştır.[626]

Selçuklularların kuruluş aşamasından sonra Sultan Tuğrul Bey adına Nîşâbûr'da ilk sikke 433/1041-1042 yılında bastırıldı.[627] Tuğrul Bey adına basılan sikkelerde *"el-Emîrü'l-ecel"* unvanı kullanıldı. 437/1045-46 yılında Nîşâbûr'da bastırdığı paralarda ise "*es-Sultanü'l-muazzam-şahanşah"* unvanı kullanılmıştı.[628]

Nîşâbûr Selçuklu başkenti ilan edildikten sonra şehirde 433/1041-1042 yılında, 434/1042-1043 yılında, 435/1043-1044 yılında, 436/1044-1045 yılında, 4371045-1046 yılında, 438/1046-1047 yılında, 439/1047-1048 yılında, 440/1048-1049 yılında, 441/1049-1050 yılında, 442/1050-1051 yılında, 444/1052-1053 yılında, 445/1053-1054 yılında, 446/1054-1055 yılında, 447/1055-1056 yılında, 448/1056-1057 yılında, 449/1057 yılında, 451/1059 yılında ve 452/1060 yılında Sultan Tuğrul Bey adına sikkeler bastırılmıştır.[629]

---

[621] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 9; Artuk, "Sikke", **İA**, X, s. 623; Başaran "Darphâne", **DİA**, C. VIII, 501; Sahillioğlu "Dirhem", **DİA**, C. IX, 369; Uslu, s. 165.

[622] Artuk, "Sikke", **İA**, X, s. 623; Başaran "Darphâne", **DİA**, C. VIII, 501; Sahillioğlu "Dirhem", **DİA**, C. IX, 369; Uslu, s. 165.

[623] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 9; Artuk, "Sikke", **İA**, X, s. 623.

[624] Ömer Diler, **İslamic Mints (İslam Darp Yerleri),** II, Spink, İstanbul 2009, 1277-1280.

[625] T. Hocaniyazov, **Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)**, Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad 1979, s. 5.

[626] Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 5, 21, 23.

[627] Hocaniyazov, **Sikkeleri Kataloğu**, s. 5; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sy: 3, Ankara 1971, s. 436; Süleyman Sadi Kucur, "A Study on the Coins of Tughril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", **XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid 2003**, Madrid 2005, s. 1600.

[628] Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, 115; Sadi Kucur, "the Coins of Tughril Beg", **XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid 2003**, s. 1600.

[629] Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 5-23; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 443-465.

Sultan Alp Arslan döneminde Nîşâbûr'da 456/1063-1064 yılında, 457/1064-1065 yılında, 459/1066-1067 yılında, 461/1068-1069 yılında ve 465/1072-1073 yıllında Sultan Alp Arslan adına sikkeler bastırılmıştır.[630]

Sultan Melikşah döneminde Nîşâbûr'da 466/1073-1074 yılında, 468/1075-1076 yılında, 469/1076-1077 yılında, 470/1077-1078 yılında, 471/1078-1079 yılında, 475/1082-1083 yılında, 476/1083-1084 yılında, 478/1085-1086 yılında, 479/1086-1087 yılında, 480/1087-1088 yılında, 482/1089-1090 yılında, 483/ 1090-1091 yılında ve 485/1092 yıllında Sultan Melikşah adına sikkeler bastırılmıştır.[631] Sultan Melikşah, sikkelerde *"es-sultan el-Muazzam Rükn el-İslâm Ebûl-Feth"* unvanını kullanmıştır.[632]

Sultan Berkyaruk döneminde Nîşâbûr'da 487/1094 ve 488/1095 yıllarında Sultan Berkyaruk adına sikkeler bastırılmıştır.[633]

Arslan Argun'un 488/1095 yılında *"el-Melikü'l-muzaffer mu'izzü'l-islâm Arslan Argun b. Muhammed"* unvanıyla Nîşâbûr'da para bastırdığı görülmektedir.[634]

Sultan Sencer döneminde Nîşâbûr'da 496/1102-1103 yılında, 498/1104-1105 yılında, 499/1105-1106 yılında, 506/1112-1113 yılında, 508/1114-1115 yılında ve 509/1115-1116 yılında Sultan Sencer adına sikkeler bastırılmıştır.[635] Sultan Sencer, sikkelerde *"el-Melik el-Maşrik Adud ed-Devle", "el-Melik el-Muzaffer", "es-Sultan el-Âzam Muğis el-Dünya ve'd-Din Ebû'l Harîs"* unvanını kullanmıştır.[636]

Nîşâbûr'da basılan sikkelerin üzerinde dînî ibâre, basım yeri, basım tarihi, parayı bastıran hükümdarın adı, dinî bakımdan bağlı bulunduğu halifenin adı yazılırdı.[637]

Ömer Diler'in **İslamic Mints**[638] adlı çalışmasından istifade ederek Nîşâbûr'da dönemlere ait darp edilen sikkelerin tablosu aşağıda yer almaktadır:

---

[630] Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 23,24, 26, 28, 41, 149; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 472-473, 482
[631] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 484-497.
[632] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 437.
[633] Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 68, 82, 84; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 505, 509.
[634] Ömer Diler, **İslamic Mints (İslam Darp Yerleri),** II, Spink, İstanbul 2009, 1283.
[635] Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 81-82.
[636] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 438.
[637] İbrahim-Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu**, İstanbul 1970, I, 321; Bkz. ekler bölümü.
[638] Ömer Diler, **İslamic Mints (İslam Darp Yerleri)**, 1277-1284.

Emevîler döneminde Nîşâbûr'da darp edilen sikkelerin yılları								
82/701-702				91/709-710				
Abbâsîler döneminde Nîşâbûr'da darp edilen sikkelerin yılları								
147/764-765	156/772-773	158/774-775	167/783-784	190/805-806	191/806-807	192/807-808	193/808-809	194/809-810
195/810-811	196/811-812	197/812-813	198/813-814	199/814-815	200/815-816	201/816-817	202/817-818	203/818-819
204/819-820	206/821-822							
Tâhirîler döneminde Nîşâbûr'da darp edilen sikkelerin yılları								
208/823-824	209/824-825							
Saffârîler döneminde Nîşâbûr'da darp edilen sikkelerin yılları								
269/882-883	282/895-896	284/897-898	286/899-900					
Sâmânîler döneminde Nîşâbûr'da darp edilen sikkelerin yılları								
286/899-900	292/904-905	293/905-906	294/906-907	295/907-908	296/908-909	297/909-910	298/910-911	299/911-912
300/912-913	301/913-914	302/914-915	303/915-916	304/916-917	305/917-918	306/918-919	307/919-920	308/920-921

309/921-922	310/922-923	311/923-924	312/924-925	313/925-926	314/926-927	315/927-928	316/928-929	317/929-930
318/930-931	319/931-932	320/932-933	321/933-934	322/934-935	323/935-936	324/936-937	325/937-938	326/938-939
327/939-940	328/940-941	329/941-942	330/942-943	331/943-944	332/944-945	333/945-946	334/946-947	335/947-948
336/948-949	337/949-950	338/950-951	339/951-952	340/952-953	341/953-954	342/954-955	343/955-956	344/956-957
345/957-958	346/958-959	347/959-960	348/960-961	349/961-962	350/962-963	351/963-964	352/964-965	353/965-966
354/966-967	356/967-968	357/968-969	358/969-970	359/970-971	360/971-972	361/972-973	362/973-974	363/974-975
364/975-976	365/976-977	366/977-978	367/978-979	368/979-980	369/980-981	370/981-982	371/982-983	372/983-984
373/984-985	374/985-986	375/986-987	376/987-988	377/988-989	378/989-990	380/990-991	382/991-992	383/992-993
384/993-994	385/995-996	386/996-997	387/997-998	388/998				
Gazneliler döneminde Nîşâbûr'da darp edilen sikkelerin yılları								
389/998-999	390/999-1000	391/1000-1001	392/1001-1002	393/1002-1003	394/1003-1004	395/1004-1005	396/1005-1006	397/1006-1007
398/1007-1008	399/1008-1009	400/1009-1010	401/1010-1011	402/1011-1012	403/1012-1013	404/1013-1014	405/1014-1015	406/1015-1016
407/1016-1017	408/1017-1018	409/1018-1019	410/1019-1020	411/1020-1021	412/1021-1022	413/1022-1023	414/1023-1024	415/1024-1025
416/1025-1026	417/1026-1027	418/1027-1028	419/1028-1029	420/1029-1030	421/1030	422/1030-1031	423/1031-1032	424/1032-1033
425/1033-1034	426/1034-1035	427/1035-1036	428/1036-1037	429/1037-1038	430/1038-1039	431/1039-1040		

Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da darp edilen sikkelerin yılları								
431/1039-1040	432/1040-1041	433/1041-1042	434/1042-1043	435/1043-1044	436/1044-1045	437/1045-1046	438/1046-1047	439/1047-1048
440/1048-1049	441/1049-1050	442/1050-1051	443/1051-1052	444/1052-1053	445/1053-1054	446/1054-1055	447/1055-1056	448/1056-1057
449/1057-1058	450/1058-1059	451/1059-1060	452/1060-1061	453/1061-1062	455/1063	456/1063-1064	457/1064-1065	458/1065-1066
459/1066-1067	460/1067-1068	461/1068-1069	462/1069-1070	463/1070-1071	464/1071-1072	465/1072-1073	466/1073-1074	467/1074-1075
468/1075-1076	469/1076-1077	470/1077-1078	471/1078-1079	472/1079-1080	473/1080-1081	474/1081-1082	475/1082-1083	476/1083-1084
477/1084-1085	478/1085-1086	479/1086-1087	480/1087-1088	481/1088-1089	482/1089-1090	483/1090-1091	484/1091-1092	485/1092-1093
486/1093-1094	487/1094-1095	488/1095	489/1095-1096	490/1096-1097	491/1097-1098	492/1098-1099	494/1100-1101	496/1102-1103
497/1103-1104	498/1104-1105	499/1105-1106	500/1106-1107	501/1107-1108	505/1111-1112	506/1112-1113	507/1113-1114	508/1114-1115
509/1115-1116	511/1117-1118	512/1118-1119	513/1119-1120	515/1121-1122	516/1122-1123	518/1124-1125	519/1125-1126	521/1127-1128
522/1128	523/1128-1129	524/1129-113	527/1132-1133	533/1138-1139	534/1139-1140	536/1141-1142	537/1142-1143	540/1145-1146
544/1149-1150	545/1150-1151	553/1158-1159						

Ömer Diler ve Sadi Kucur'a göre Nîşâbûr'da 428/1037 yılında ilk Selçuklu sikkesi basılmıştır. 429/1038 ve 430/1039 yılları dışında 455/1063 yılına kadar her yıl sikke basımı devam etmiştir.[639] Kaynaklar incelenip değerlendirildiğinde ilk Selçuklu sikkesinin basımını 433/1041-1042 yılı itibari ile kabul etmemizin sebebi Selçukluların resmi kuruluşunun esas alındığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

[639] Ömer Diler, **İslamic Mints (İslam Darp Yerleri)**, 1282; Sadi Kucur, "the Coins of Tughril Beg", **XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid 2003**, s.1599,1606.

3.2. Nîşâbûr'un Sosyal ve Dinî Yapısı

3.2.1. Nîşâbûr'da Yaşayan Etnik Unsurlar

3.2.1.1. Farslar

Nîşâbûr'da yaşayan etnik yapının büyük bir bölümünü Farslar oluşturmaktaydı. MÖ. 250 y. civarında Horasan bölgesi ikiye ayrılmıştır ve Batı Horasan kısmında kalan Nîşâbûr bölgesinde Persler (Partlar) egemendi. Persler Horasan bölgesinde Nîşâbûr'da güç kazanmışdı.[640] Sonrasında Nîşâbûr'a hâkim olan Sâsânîler döneminde de Persler bölgede etkindir.[641] İslâm fetihleri sırasında Nîşâbûr'da yaşayan Farslar, kendi gelenek-göreneklerini ve dinlerini yaşamada bir engelle karşılaşmadı. Böylece isteyen kendi dinîni yaşamaya devam ediyordu; isteyen de İslâmiyetle tanışıyordu. Farsların İslâmiyet'i kabul etmelerindeki süreci Emevîlerin yürüttüğü mevâlî politikası sekteye uğrattı.[642] Farslar mevâlî anlayışından dolayı Müslüman idârecilere güvenmiyordu bu yüzden isyan politikası yürütüyorlardı.[643]

3.2.1.2. Araplar

Nîşâbûr'da Arap yoğunluğu Farslardan sonra gelmektedir. 51/671 yılında yapılan Arap iskânları ile Arap nüfusunda artış yaşandı.[644] Basra ve Kûfe şehirlerinden 50.000 Arap ailesi Horasan'ın Nîşâbûr gibi önemli şehirlerine yerleştirmek için getirildi; ancak Araplar, şehirlere yerleşmek yerine genellikle şehrin dışında inşa ettikleri ikinci bir şehirde (ordugâh şehir) kaldı.[645] Abbâsîler döneminde devam eden göç hareketleri, Tâhirîler döneminde Horasan'ın merkezinin Nîşâbûr'a taşınması ile[646] Arap göçleri hızla Nîşâbûr'a devam etti.[647] Zamanla son bulan mevâli anlayışından

---

[640] Bayur, **Hindistan Tarihi**, s. 63-64.
[641] Usta, **a.g.e.**, s. 448.
[642] İsmail Yiğit, "Mevâlî" , **DİA**, C. XXIX, 424-426; Mevâlî anlayışı için bkz. Adnan Demircan, **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, İstanbul 1996.
[643] Bosworth, **Târîh-i Gazneviyân**, I, 166.
[644] Belâzürî, **Fütuh'l-Büldân**, s. 596
[645] Usta, **a.g.e.**, s. 448.
[646] Hugh Kennedy, **The Early Abbasid Caliphate**, s. 29; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 92; Hasan Kurt, "Tâhirîler", **DİA**, C. XXXIX, 403-404.
[647] (Huzeyme, Huzai, Şeybani, Mudâr kabilesi, Benî Temîm, Benî Sâd, Benî Huzaâ, Benî Mahzûm, Benî Sakîf, Benî Elsem, Benî Rabiâ kabilelerine mensup Araplar ve Nîşâbûr'un Tûs bölgesine Tay ve bazı kabilelerden Araplar gelmiştir) Ya'kûbî, **Kitâbu'l-Büldân**, s. 59.

sonra Nîşâbûr'da yaşayan Araplar, yerli halkla kaynaştılar; yerli halkın kullandığı dil olan Farsçayı öğrendiler ve kendi aralarında bile Farsça konuşuyorlardı.[648]

3.2.1.3. Türkler

Nîşâbûr'da bulunan ilk Türk kavminin Sakalar olduğu sanılmaktadır.[649] Firdevsî'nin **Şehnâme'**sinde bahsedilen İranî ve Turanî kavimlerin mücadelelerinin geçtiği yerler Nîşâbûr ve çevresi olduğu kabul edilmektedir.[650]

Tâhirîler dönemi ve sonrasında Nîşâbûr'un idâre merkez olmasıyla[651] şehir, çeşitli sebeplerden göçler almış ve bu göçlerin içinde Türkler de yer almıştı. Nîşâbûr'da yaşayan Türkler genellikle asker statüsünde görev almaktaydı. Ayrıca bu kişiler arasında çok sayıda imâm ve fakîh de vardı. Nîşâbûr şehrinde Dârü't-Türkân adında bir Türk mahallesinin varlığı, Türk nüfusunun bu bölgedeki göstergesiydi.[652]

Selçuklular döneminde de Horasan ve Nîşâbûr'a yapılan Türkmen göçlerinin rahatsızlık boyutuna ulaşması neticesinde Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'e elçi gönderdi. Halife ile Tuğrul Bey arasında geçen mektuplaşmada Tuğrul Bey toprakların kendi askerlerine yetmediğini belirtti.[653]

439/1047 yılında Türkistan'dan Nîşâbûr'a çok kalabalık bir Türkmen grubu geldi ve o dönem Nîşâbûr'un idarecisi olan İbrahim Yınal ise onları Anadolu'ya doğru gitmeye teşvik etti.[654]

Nîşâbûr ve çevresinde Türkler, Araplar, Farslar egemen olmuş diğer etnik unsurlar[655] ise nüfuz oluşturmayacak şekilde görülmüştür.

---

[648] Uslu, s. 137.
[649] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 12; Firdevsî, II, 7; Ögel, **Türk Kültür Tarihi'ne Giriş**, I, 157-158.
[650] Firdevsî, II, 7 vd.
[651] Hugh Kennedy, **The Early Abbasid Caliphate**, s. 29; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 92; a.mlf. "Tâhirîler", **DİA**, C. XXXIX, 403-404.
[652] Öztürk, **Horasan**, s. 194 (Şehirde el-Türk, Tarhan, Hakan gibi çok sayıda isim kullanılmıştır. Bu da Nîşâbûr'da Türkleri önemli statüde görev aldıklarının kanıtıdır).
[653] Turan, **Selçuklular**, s. 114, 115; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 36; M. Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleriİle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler" **S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 320-321; Merçil, **Selçuklu**, s. 21.
[654] Turan, **Selçuklular**, s. 11; Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", s. 129-130.
[655] Çinliler, Soğdlular, Hintli tüccarlar, Habeşli, Keşmirli ve Rumlar.

3.2.2. Nîşâbûr'da Mevcut Dinî Zümreler

3.2.2.1. Müslümanlar

Horasan bölgesinde yer alan Nîşâbûr şehri, tarih boyunca çeşitli dinlere beşiklik etti. Bu dinlerden biri de İslâmiyet'dir. Nîşâbûr'da İslâmiyet'in ilk yayılışı Nihâvend Savaşı akabinde görüldü. Nihâvend zaferi ile Müslümanlar Nîşâbûr ve Horasan'ın diğer önemli şehirlerine yerleşti ve buraları kendilerine yurt edinerek İslâmiyet'i yaydılar.

Nîşâbûr'un kapıları ilk olarak Hz.Ömer döneminde Müslümanlara açılmış,[656] Hz. Osman dönemindeki fetih hareketleri ile temellenmiştir. Muâviye döneminde ise Basra ve Kûfe'den getirilen 50.000 Arap Müslüman, Nîşâbûr ve Horasan'ın diğer şehirlerine yerleştirilmiş böylece Müslüman nüfusta artış görülmüştür.[657]

Horasan bölgesi ve Nîşâbûr'un İslamlaşma sürecinde en etkili dönem Ömer b. Abdülazîz'in hilafetinde olmuştur. Bunun sebebi Emevî halifeleri döneminde alınan haraç ve cizye vergilerinde düşüş olması, adaletli ve eşit davranmasıdır.[658]

3.2.2.1.1. Nîşâbûr'da Yaygın Olan İslâm Mezhepleri

Nîşâbûr halkının önemli bir kısmı Şâfi'î, Hanefî ve Kerrâmîyye mezheplerine mensuptu. 488-489/1095-1096 tarihinde Şâfi'î ve Hanefîler ile Kerrâmîler arasında büyük olaylar yaşandı ve Kerrâmîlerin güçleri zayıfladı.[659] Hanefîler ve Şâfi'îler arasında mücadele devam etti. Yakut el-Hamevî'nin rivayetine göre Hanefîler ile Şâfi'îler arasında meydana gelen kanlı mücadeleden dolayı iki taraf arasına bir sur çekildi.[660] Makdisî'nin **Ahsenü't-Tekâsîm** eserinde de iki grup arasında şiddetli çekişmeler yaşandığı anlatılmaktadır. Hanefîler ile Şâfi'îler arasında ortaya çıkan bu gerginlik Nîşâbûr'un batı yakasında yer alan Menâşek ve Hîre mahallelerinde hat safhaya ulaştı.[661]

---

[656] Şiblî, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, (çev. Talip Yaşar Alp), I-II, İstanbul 1986, I, 283; Eraslan, **a.g.e.**, s. 276, 281.
[657] Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 11.
[658] (Müslüman olanlardan cizye vergisinin alınmaması vs. gibi) Wellhausen, **a.g.e.**, s. 137; Seyfullah Kara, **Selçuklular'ın Dini Serüveni**, Şema Yayınevi, İstanbul 2006, s. 21.
[659] Özgüdenli, "Nîşâbur" **DİA**, C. XXXIII, s. 150.
[660] Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, C. V, 114.
[661] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 336.

Gazneliler dönemide Nîşâbûr'da Sâi'dîler ve Tebanîler gibi büyük aileler, Hanefîlerin önderleriydi. Bu mezhep, Gazneli Sultan Mahmud ve Sutan Mesud'un himayesinden faydalandı. **Târih-i Beyhakî**'de Sultan Mesud, o mezhepten "hak mezhep" olarak bahseder. Gazneli sultanları genellikle Hanefî aileleri siyasî ve idarî memuriyetlere getirdi. Saltanat himayesi Sünnî medreselerin kuruluşunda da yardımcı oldu. Şâfi'îler ve Hânefîler arasındaki çekişmenin önemli nedeni idârecilerin tavrıydı. Mesela kadıların çoğunluğu Hânefîler arasından seçilirdi. Hârûn er-Reşîd'in Ebû Yusuf'u Kâdı'l-Kudatlık'a ataması en güzel örneklerden biridir.[662] Gazneliler döneminde ve Tuğrul Bey döneminde de Nîşâbûr'da 40 yıl Halifelerin önderliğini, kadı makamında Said Ebu'l-Ala el-Ustuvai yaptı.[663] Selçuklular döneminde de Hanefî-Mâturîdî âlimler önemli rol oynadı. İslâmiyet onların vasıtasıyla öğrenildi ve Selçuklu sultanları da Hanefî mezhebine mensupdu.[664]

Nîşâbûr şehrinde, başlarda büyük ölçüde görülen Hanefî mezhebinin yanında X. yüzyılın başlarından itibaren Şâfi'î mezhebi de yaygınlaşmaya başladı. Şehirde Şâfi'î mezhebine en fazla hizmet eden Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'dir. Nîşâbûr'da Selçuklular döneminin önemli vezirlerinden Nizâmülmülk ile birlikte Şâfi'îler güçlenmeye başladı. Hızla çoğalan Şâfi'îler, Hanefîlerle mezhep mücadelesine girmişlerdi.[665] Şâfi'î mezhebinin ağırlığını hissettirmeye başlamasının en temel sebebi Nizâmiye Medreseleri'ydi. Medreselerde Şâfi'î fıkıh ve itikadı ağırlık verilip, Şâfi'î müderrisler atanmıştı. Nizâmiye Medresesi'nin başmüderrisi olan İmamü'l-Haremeyn'in Şâfi'î mezhebin yayılmasında önemli etkisi vardı.[666] İmâmü'l-Haremeyn'in ölümü şehirde büyük yankı yapmıştır. Rivayetlere göre, onun cenazesi esnasında esnaf dükkânlarını kapatmış, medrese eğitimi alan öğrenciler, sarıklarını çıkartarak bir yıl takmamışlardır. Pek çok kişi yas tutarak, Cüveynî'nin camideki kürsüsü kırmışlar, şehir uzun süren bir mateme sahne olmuştu. Nîşâbûr'da yer alan, İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencileri, şehirde ağıtlar söyleyerek günlerce sokaklarda dolaşmışlardı. Şâfi'îler'in bu matemi, diğer mezhep mensuplarını rahatsız etmişti. İmâmü'l-Haremeyn'in ölümü ile Nîşâbûr şehrinde Şâfi'îlerin etkinliği azalmış oldu.

---

[662] Salim Öğüt, "Ebû Yusuf ", **DİA**, C. X, 260-261.
[663] Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, Ankara 2001, s. 197.
[664] Sönmez Kutlu, **Türkler ve İslâm Tasavvuru**, İSAM Yay., İstanbul 2011, s. 108.
[665] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 149-151; Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 150.
[666] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 151, 152

İmâmü'l-Haremeyn'in yerine gelen İmâm Gazzâlî, Ebû Hanîfe'yi eleştirdiği için Hanefîler tarafından tepki almıştı. Bu sebepten Hanefîler, Sultaniye Medresesi'nde toplanarak Şâfi'îlere karşı yeniden birlik olmuşlardı. Hanefîlerin bu hareketine tepki gösteren Nizâmülmülk,[667] Nizâmiye Medresesi'ne Hanefî bir müderris yer almayacağını bildirmişti. Anlaşıldığı üzere Nîşâbûr şehrinde, Şâfi'îler Nizâmülmülk ve sonrasında güçlenmişlerdi. Nîşâbûr şehrinde Şâfi'îler, Nizâmülmülk ile güçlense de hiç bir zaman Hanefîler kadar kalabalık olamamıştır.

Kerrâmîyye de Nîşâbûr'da faaliyet gösteren mezheplerden biridir.[668] Bu mezhebe yaklaşık 20 bin kişi mensupdur. Nîşâbûr'da bu mezhep, Gazneli Sebüktegîn ve oğlu Mahmûd tarafından desteklenmiştir. Gazneli Sultan Mahmûd, bu mezhebi desteklemeyi bırakınca, mezhep yok olmasa da mensuplarında azalmalar olmuştur.[669] Şehre Selçuklu hâkimiyeti geldikten sonra Sünnî faaliyetler çoğalmış ve Nizâmülmülk'ün Kerrâmîlere karşı sert tutumu da bu mezhebi olumsuz etkilemiştir. Her dönem çatışan Hanefîler ve Şâfi'îler, mevzu Kerrâmîler olunca birlik olmuşlardı. Muharrem 489/Ocak 1096 tarihinde Şâfi'îler'in reisi Ebu'l-Kâsım İbn Ebu'l-Me'alî el-Cüveynî ile Hanefîler'in reisi Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd, Kerrâmîler'e karşı birleşerek, Muhammed Şâd'a bağlı Kerrâmîlere saldırmışlardır. Mağlup edilen Kerrâmîler, Hanefîler ve Şâfi'îler karşısında tutunamamış, reisleri ile birlikte pek çok mensubu öldürülmüştü ve eğitim yuvaları dağıtılmıştı. Böylece büyük darbe alan Kerrâmîler, sadece Nîşâbûr'a bağlı köylerde varlıklarını sürdürebilmişlerdi.[670]

Nîşâbûr'da yaygın olan diğer bir itikadi mezhep Eş'arî'dir. Bu itikadi mezhep, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak gibi meşhur âlimler tarafından desteklenmiştir.[671]

---

667 Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış imâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, (çev. Hikmet Soylu), İstanbul 2001, s. 59-60.

668 (IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Maverâünnehir'de Hanefî mezhebine bağlı olarak ortaya çıkmış, daha sonra ise Mürcie'nin alt kollarından birisi olarak görülmüştür) Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", **DİA**, C. XXV, 294.

669 Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 32; Kutlu, **Kerrâmiyye**, s. 294.

670 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 268-269; İbnü'l-Esîr, C. X, 211; Aydın Sayılı, **Higher Education in Medieval Islam The Madrasa**: **Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese** (çev. Recep Duran), s. 28; Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishapur A Study in Medieval Islamic Social History**, Cambridge 1972, s. 54; Kutlu, "Kerrâmiyye", **DİA**, C. XXV, 294-296.

671 Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 151; Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti**, s. 71-72.

Şi'îliğin bir kolu olan Zeydiyye de Nîşâbûr'da görülen mezheplerdendir.[672] Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nîşâbûrî önemli bir muhaddisdir ve Zeydiyye mezhebine mensupdur. Hamza b. Hibetullah ve onun öğrencileri arasında yaygın olan bu mezhebe, kaç kişi mensup olduğuna dair kesin bilgi mevcut değildir.

Nîşâbûr'da bulunan diğer mezhepler arasında Mürcieler[673], Hâricîler, Mütezilîler, Cehmîler[674], Şiîler, Batınîler bulunmaktaydı. Ayrıca Melametîler ve Fütüvvetehli gibi tasavvufî akımlar da vardı.

3.2.2.2. Hıristiyanlar

Nîşâbûr'da yaşayan Hıristiyanlar milâdî V. yüzyılın ilk yarısından itibaren görülmeye başladı. Hıristiyanların başlıca faaliyetleri VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyılın başlarına rastlamaktaydı.[675]

Nîşâbûr'da Hıristiyanlık hem ticarî faaliyetlerle hem de misyoner çalışmaları ile yayıldı.[676] Nîşâbûrda bulunan Hıristiyanların çoğu genel olarak Nastûrî Mezhebi'ne mensuptu. Sâsânî hükümdarı I. Yezdicerd (399-421) döneminde Hıristiyanların nüfusunda artış oldu. Hıristiyanların büyük çoğunluğu Persiye mahallesinde yaşıyorlardı.[677] Hıristiyan misyonerlere ve mensuplarına gösterilen bu tevazu II. Yezdicerd (438-457) ve oğlu Firûz (457-484) zamanında son buldu. I. Yezdicerd'in aksine azınlık dinlerine özellikle Hristiyanlar'a karşı sert bir politika uygulandı.[678] Daha sonraki dönemlerde de Hıristiyan nüfusunda önemli bir artış olmadı, İslâmiyet sonrası da bu durum değişmedi. Hıristiyan nüfusunun çoğunlukta olduğu bölge Tûs'dur. Nîşâbûr şehrinde bulunan kiliselerin varlığıda, şehirde Hıristiyan halkının varlığının kanıtı niteliğindedir. Ayrıca arkeolojik çalışmalarda Nîşâbûr şehrinde

---

672 Kutlu, **Mürcie**, s. 165 vd.

673 Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, s. 39; a.mlf., "Mürcie Mezhebi Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/I, 168-210.

674 Şerafeddin Gölcük, "Cehm b. Safvân", **DİA,** C. VII, 233-234; a.mlf., "Cehmiyye", **DİA,** C. VII, 234-236.

675 Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (çev. K. Yaşar Kopraman-A. İsmail Aka), Ankara 1975, s. 64.

676 Frye, **The Golden Age of Persia,** s. 137-138.

677 Öztürk, **a.g.e.**, s. 190.

678 Hasan Pîrneyâ, **Târîh-i Bâstân (İran)** , I - III, Tahran, s. 216; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 19.

Hıristiyanlar kişilere ait nesneler bulunmuştur.[679] Şehirdeki Hıristiyanların varlığı hakkında Muhammed b. Münevver'in **Esraru't-Tevhid** adlı eserinde şöyle bir hikaye geçmektedir : " ... *Hasan b. Müeddib bir dervişi imam Ebu'l-Hüseyin'e gönderip şu haberi yolladı: Şeyh görüşmek üzere sana geliyor. Derviş durumu Ebu'l-Hüseyin'e haber verdi. O ise Şeyh'ten nefret ediyordu. Dedi ki: Onun yanımızda işi ne? Onun kiliseye Hıristiyanların yanına gitmesi lazım. Derviş işittiklerini gelip Hasan'a haber verdi ve olup biteni anlattı. Tesadüf bu ya, o gün pazardı ve olup bitenlerden Şeyh'in haberi vardı. Ey Hasan ne haber, diye sordu. Hasan işittiklerini anlattı. Şeyh, şimdi Pir'in dediklerini yerine getirelim, dedi ve kiliseye yöneldi: Bismillahirrahmanirrahim, Pir'in dediği gibi hareket etmek gerekiyor, dedi. Şeyh, yanındakiler ile kiliseye geldiğinde Hıristiyanlar ayin halideydi. Şeyh'i görünce çevresinde toplandılar ve ona bakmaya başladılar. Ne için geldiğini merak etmişlerdi. Kilisenin girişinde bir sofa vardı. İsa ve Meryem'in resimleri burada duvara asılmıştı. Yüzlerini ona dönüyor ve bu suretle secde ediyorlardı. Şeyh, bu suretlere şöyle bir baktı ve : 'Allah'ı bir yana koyup beni ve annemi ilah edinin diye sen mi dedin? Ya isa!' mealindeki ayeti okudu. (Heykellere ve resimlere hitaben) Eğer Muhammed ve Muhammed'in dini hak ise, şu anda hemen Hak Subhanehu ve Tealâ'ya secde ediniz, dedi. Şeyh bu sözleri söyler söylemez duvarda asılı iki resim, yüzleri Kâ'be'ye dönük bir şekilde yere düştü. Bunu gören Hıristiyanlar arasında bir vaveyla koptu. İçlerinden kırk tanesi boynundaki haçı çıkarıp Müslüman oldu..."*

3.2.2.3 Yahudiler

Tarih içinde defalarca sürgüne uğrayan Yahudiler, MÖ VI. yüzyıldan itibaren Horasan bölgesine göç etmişlerdir. Nîşâbûr'da yaşayan Yahudi halkın büyük çoğunluğu bu göçler ile buraya gelmiş[680] ve şehirde diğer dinlere mensup insanlar ile kaynaşarak yaşamışlardı.

İpek yolu kavşağında bulunan Nîşâbûr'a ticaret amacı ile gelen Yahudi tüccarlar da zamanla buraya yerleşerek[681] Müslüman halk ile birlikte uyum içinde

---

679 Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 191; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 102; a.mlf., "Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri", **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, s. 244.

680 Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, **Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri**, (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul 2009, s. 102-103.

681 Frye, **The Golden Age of Persia**, s.137-138.

hayatlarını idam etmişlerdi. Fakat II. Yezdicerd (438-457) ve oğlu Firûz (457-484) dönemimde Hıristiyanlara yapılan zulümler, Yahudiler de yapılmış ve Yahudi mensubu azaltılmıştı. Hayatda kalanlar göç etmek zorunda kalmıştı.[682]

Selçukluların son dönemlerinde Yahudi nüfusu fazla olmamakla birlikte varlığını sürdürmüş mevcut Yahudiler ise ticcaretle uğraşmaktan ziyade Nîşâbûr dağlarında hayatlarını çiftçilik yaparak devam etmekteydiler.[683] Nişabur dağlarında yaşayan bu Yahudiler, Asur kralı Salmanasar (MÖ 1263-MÖ 1233) tarafından buraya ilk sürgünde gönderilen Dan, Zevulun, Aşer ve Naftali kabilelerinin soyundan gelmekteydi.[684] Benjamin, Nîşâbûr ve çevresinde yaşayan Yahudilerin Oğuzlar'la iyi ilişkiler içerisinde olduğunu kaydetmiştir.[685]

3.2.3. Nîşâbûr'da Sosyal Yapı

3.2.3.1. Reisler

Reisler, hem mahallî bir idareci hem de bir şehir veya vilayete geniş yetkiler verilerek Sultan tarafından tayin edilen askerî ve dinî hiyerarşiye karşı sivil hiyerarşiyle ilgili olan bir görevlidir.[686] Reisler bulundukları yerin sadece mahallî bir memuru değil sultan adına hareket ettiği için çok geniş siyasî, idarî, dinî, iktisadî ve malî yetkilere sahipti.[687]

Reisler genel olarak halkın zengin ailelerinden seçilen ve sonrasında yine o aileden seçilmeye devam eden, şehrin asayişinden, merasimlerine kadar pek çok hususundan sorumluydu.[688] Reisler seçilirken yine şehrin zengin aileleri söz sahibiydi.[689]

---

[682] Anatol Safanov, "Bokhara", **The Universal Jewish Encyclopedia**, Newyork 1948, II, 443; Kurt, **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)** , s. 106.
[683] Piyadeoğlu, "Hıristiyan-Yahudi", s. 244.
[684] Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, **a.g.e.**, s. 102-103.
[685] Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, **a.g.e.**, s. 11 (Selçuklu Sultanı Sencer'in Rey'i istila eden Oğuz boylarıyla yaptığı savaşı 20 yıl kadar sonra olayın şahidi bir Yahudiden dinleyerek bu kanıya varmıştır).
[686] Abdülkerim Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", **Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan**, İstanbul 2003, s. 112.
[687] Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 114.
[688] G.M. Kurpalidis, **Büyük Selçuklu Devletinin İdâri, Sosyal ve Ekonomik Tarihi,** İstanbul 2007 s. 116; Zahoder, **a.g.m.**, s. 510; Öztürk, **a.g.e.**, s. 202; Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 116.
[689] Faruk Sümer, "Reis", **DİA**, C. XXXIV, 543.

Reislerin birçoğu Mikâlîler sülalesine mensuptu.[690] Soyları Sâsânîler dönemine dayanan Mikâlîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde önemli şahsiyetler ve kişiler ile bağı olan bir sülaleydi.[691] Mîkâlîler sülalesinden Ebû Ali Hasan b. Muhammed, Gazneliler döneminde hem reislik hem de vezirlik yapmıştı.[692] Bu dönemde Mîkâlîler sülalesi reislik makamını uzun yıllar ellerinde tuttukları ve bu sayede nüfuz ve otoritelerinin daha köklü ve etkin hale geldiği görülmektedir.[693]

Reisler, IV-VI/X-XII yüzyılları arasında bugünkü belediye başkanı veya vali karşılığında kullanılmaktaydı.[694] Reisler sadece sultana karşı sorumluydular. Selçuklular döneminde de reisler bu makama sahip olmak veya bu makamda kalabilmek için Sultanlara büyük miktarda haraç öderlerdi.[695] Reislerin sahip oldukları servetleri dikkat çekicidir. Misal Sultan Berkyaruk, 493/1099-1100 yılında Nîşâbûr'a girdiğinde şehrin reislerini hapsetmiş ve onlardan haraç aldıktan sonra serbest bırakmıştı.[696]

Reisler göreve tayin yolu ile gelirlerdi. Tayinler sultan, vezir, vali, atabeg veya şehre hâkim olan emîr tarafından yapılırdı. Ancak her halükârda sultanın onayı gerekirdi. Bu bağlamda Nizâmülmülk, Ebû Ali Hasan el-Menî'î'yi Nîşâbûr'a reis olarak tayin etti.[697]

Reislerin bazen suçluları tevkif ettiği de görülmüştür. Mesela İmam Gazzâlî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne müderris tayin edilince bazı gruplar onun sünnîlige karşı olduğunu söyleyerek Gazzâlî'nin **Mişkâtü'l-envâr** ve **el-Munkızu mine'd-dalâl** adlı eserlerine tahrifat yaparak Gazzâlî'ye iftira attılar. Bunun bir iftira olduğunu anlayan Horasan reisi de bu eylemi gerçekleştirenleri tutuklattı.[698]

Reisler, yukarıda bahsettiğimiz bütün bu görevlerin dışında kadılar, hâcibler, amîdler vs. gibi elçi olarak gönderilirlerdi. Mesela Tuğrul Bey, Nîşâbûr reisi Ebû Nasr

[690] Zahoder, **a.g.m.**, s. 502-505.
[691] Öztürk, **a.g.e.**, s. 204-208.
[692] Öztürk, **a.g.e.**, s. 209, 210.
[693] Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 120.
[694] Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 112.
[695] Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 116.
[696] Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 115.
[697] Köymen, **Alp Arslan**, s. 215; Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 114 (Aynı zamanda Ebû Ali Hasan el-Menî'î'ye şeyhu'l-İslâm görevide verildi).
[698] Özaydın, "Selçuklularda Reislik Müessesesi", s. 116-117.

Muhammed b. Saîd'i Bağdat'a elçi olarak gönderdi. (Zilhicce 454/Aralık 1964).[699] Selçuklular döneminde şehirde reislik makamında dikkat çeken isim Kadı Saîd olmuştur.[700]

3.2.3.2. Dihkânlar

Dihkânlar[701], toprakları miras veya satın alarak elde ederlerdi. Toprakların bir bölümü dihkânlara tarım yapmaları için devlet tarafından verilirdi. Dihkânlar köy ağası unvanında kullanılmıştır.[702] Dihkânlar, beş sınıftan oluşurdu.[703] Bunlardan her birinin farklı elbiseler giydiği; ancak bu asalet derecelerinden ileri gelmeyip köy dihkanı, şehir dihkanı ve yöre dihkanı gibi memuriyet dereceleri ile ilgiliydi.[704] Dihkân'nın köylerdeki görevi vergi memuru niteliğindeydi.[705] Onların başlıca işleri, halktan topladıkları vergileri âmil ve emîrlere teslim ederek dirlik ve düzenin sağlanmasıdır. Savaş sırasında silâhlı adamları ile emîrleriyle seferlere de katılırlardı. Dihkânlar varlıklı insanlardı. Horasan'daki bir köy dihkanının, Hârûnürreşîd ile askerlerini bir kıtlık yılında halka külfet yüklemeden dört ay beslediği rivayet edilir.

Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün babası İshak da Horasanlı bir dihkandı. Bu husus, dihkânların asalet ve siyasî mevki bakımından büyük önem taşıdıklarını gösterir.[706]

3.2.3.3. Ayyârlar (Evbâş)

Ayyârlar, özellikle VIII-XII. yüzyıllar arasında Horasan bölgesindeki şehirlerde etkili olmuşlardır.[707] Ortaya çıkış gayeleri *"güçsüzlerin koruyucusu,*

---

[699] Köymen, **Alp Arslan**, s. 215.
[700] Beyhakî, s. 600, 601.
[701] IX. yüzyıldan sonra dihkân "köy sahibi, köyün ileri geleni, çiftçi, arazi sahibi" ve "köylü" anlamlarında kullanıldı. Bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren dihkân sadece "köylü" mânasını taşıdı. Faruk Sümer, "Dihkan", **DİA**, C. IX, 289-290.
[702] Uslu, s. 109.
[703] Uslu, s. 110-111.
[704] Faruk Sümer, "Dihkan", **DİA**, C. IX, 289-290.
[705] Zahoder, **a.g.m.**, s. 504-509; Faruk Sümer, "Dihkan", **DİA,** C. IX, 289-290.
[706] Faruk Sümer, "Dihkan", **DİA**, C. IX, 289-290.
[707] Mustafa Şahin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar" **Türk Dünya İncelemeleri Dergisi**, XIII/2, 2013, 305.

cömertlik, dürüstlük, hayırseverlik" olan ayyârlar, zamanla bu özelliklerini yitirmişlerdir.

Ayyârlar, bir reis etrafında toplanırlardı. Başlarda ayyârlarda bir fütüvvet ehlinde bulunması gereken vasıflar aranmıştır.[708] Hükûmet tarafında da onaylanan ayyârlar, protokolde komutanları yer alırdı. Zamanla ayyârların içlerinden sivrilerek önemli mevkilere ulaşanlar da olmuştur. Mesela Saffârîler'in kucusu Ya'kûb b. Leys bunlardan birisidir.[709] Ya'kûb b. Leys, Nîşâbûr'a hâkim olmuş yine ondan sonra yönetimi devralan Amr b. Leys'de Tâhirîleri yıkarak Horasan'ın önemli şehirlerini egemenliği altına almıştır.

Bu dönemde birçok İslâm devleti ayyârların gücünden faydalanmışlardır. Onlardan seferlerde, isyanları bastırmada, ve nüfuz sahibi olma gibi hususlarda istifade etmişlerdir. Devletin güçlü olduğu zamanlarda tehlike arz etmeyen, verilen emir ve görevleri yerine getiren ayyârlar devleti ve yöneticileri zayıf buldukları zamanlarda taşkınlık yapıyorlar, talan ve yağma hareketlerinde bulunuyorlardı. Bu bağlamda ayyârlar, zamanında yardım ettikleri yöneticilere halkın hoşuna gitmeyecek, onlara zora sokacak ve meşru olamayan pek çok isteklerini yaptırabiliyorlardı. Şehirlerin altını üstüne getiriyor, halkın mallarını yağmalıyor, büyük tahribatlar yapıyorlardı.[710] Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda zengin mahalleleri talan ediyorlar, halktan kendilerine zarar vermemek için haraç topluyorlardı.[711] Ayyârlar, genel olarak sağlam otorite olduğu zaman sukunetini koruyordu. Bu topluluk genel olarak isyancı bir gruptu. Mensupları, topraksız, askerden atılmış kimselerden oluşmaktaydı.

X.-XI. ve XII. yüzyıllarda ayyâr ismi ayak takımı anlamına gelmektedir. Hatta hırsız, kâtil, yol kesen anlamında "runud" veya "evbaş" manalarında kullanılmıştır. Ayyârlar, bu dönemde çok sayıda isyanlar çıkarmışlar ve bunlarda büyük güç elde etmişlerdi.[712] 205/821 yılında Nîşâbûr'da Abdurrahman en-Nîşâbûrî isyan etmiş ve

[708] Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 24.
[709] Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yay. İstanbul 2006, s.18.
[710] Mustafa Şahin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar" s. 305-306.
[711] Mustafa Şahin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar" s. 306.
[712] İsmet Kayaoğlu, **İslam Kurumları Tarihi**, Ank. Ünv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1984, s.131.

şehirde büyük bir güç kazanmıştı. Yine Tahirîler döneminde Ya'kub b. Leys ve diğer bazı komutanlarının isyanları da bu nitelikteydi.[713]

Ayyârlar, Nîşâbûr'un iç ve dış sorunlar yaşadığı dönemlerde şehre en fazla zarar veren grupların başında gelmektedir. Mesela Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine ayyârlar, Nîşâbûr'a bağlı Beyhak bölgesini yağmalayarak yakıp yıkmışlardı.[714] Ayyârlarla ilgili İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil** adlı eserinde şu şekilde bahsetmektedir: *"aynı şekilde ayyârlar da Nîşâbûr'u Oğuzlar'dan daha fena yağma ediyor ve onların yaptıklarından daha kötüsünü yapıyorlardı."*[715] Buradan da anlaşıldığı üzere ayyârlar, şehrin en ufak karışıklığını fırsat bilip şehre zarar vermekten geri kalmamışlardı.

Genellikle çapulcu, hırsız, fitne çıkaran olarak bilinen ayyârlar, Selçuklular döneminde sevilmeyen gruplar arasındaydı. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Amîdûlmülk Kündürî'nin boğularak öldürülmesini ve kale kapısına asılmasını emretmişti. Kündûrî ise *"ben ne ayyâr ne de hırsızım ki boğulayım, kılıç benim için daha iyidir. O günahlarımı siler, çünkü kılıç ile öldürülen kimse şehit olur"* demiştir. Bu olaydan anlaşıldığı üzere ayyârlık en alt tabaka olarak kabul görmüştür. [716]

Tuğrul Bey ile Gazneli Mesud arasında geçen hâkimiyet savaşında ayyârlar bu durumu yine fırsat bilmiş, otorite boşluğundan yararlanmışlardı. Bu sebepten ayyârlar, Tuğrul Bey'in emriyle ortadan kaldırıldı.[717] Ayyârlar, bir yapı olarak ortadan kaldırılsa bile, şehrin otorite boşluğunda varlıklarını her daim hissettirmeyi başarmışlardı.

---

[713] Mustafa Şahin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar" s. 306.
[714] İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 274-275; Agacanov, **Selçuklular**, s. 188; Kurpalidis, **Büyük Selçuklu Devletinin İdâri, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, s. 154; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 401; Fr. Taeschner, "Ayyār", **EI2**, C. I, 794; Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", **DİA**, C. IV, 296.
[715] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. XI, 159.
[716] Mustafa Şahin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar" s. 308.
[717] Turan, **Selçuklular**, s. 108; Mustafa Şahin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar" s. 306.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ HAYAT

4.1. Nîşâbûr'da İlmî Hayat

Nîşâbûr, İslâm fetihlerinden sonrra bir ilim merkezi hâline geldi. Nîşâbûr, Harran, Edesa (Urfa), Nizip, Cündişapur önemli ilim merkezleri arasındaydı.[718]

Nîşâbûrdaki ilmî çalışmaların ilk tohumu Tâhirîler zamanında atıldı. Sâmânîler dönemine gelindiğinde Sâmânî yönetiminin sanatı ve sanatçıyı koruması, ilmî çalışmaları desteklemesi, bu dönemde ilmî çalışmaların gelişmesini ve ilerlemesini tetikledi. Böylece Nîşâbûrda ilmî çalışma yapanların sayısı arttı.[719]

Gazneliler dönemine gelindiğinde ise Sâmânîler devrindeki gibi sanat, ilim ve ilmî çalışmalar desteklenmeye devam etti. Selçuklular dönemine gelindiğinde bu durum sürmüş ve daha da gelişerek devam etmişti. Bu dönemde kurulan Nizâmiye Medreseleri ilk sistemli medrese olup ilim alanında önemli hizmetleri bünyesinde barındırdı. Nizâmiye Medreseleri'nde yetişen âlimler, ilmî çalışmalar yaparak ilmin gelişmesine katkı sağladıkları gibi yetiştirdikleri öğrenciler ile de eğitimdeki devamlılığı sağladılar.

Nîşâbûr, XI. yüzyılın başlarından itibaren bir ilim merkezi hâline gelmiş ve burada açılan ilim merkezleri insanların ilgisini çekmişti. Nîşâbûr'da insanların rağbet gösterdiği bu merkezler camiler, mescitler, dükkânlar, hankâhlar ve medreselerdir.

4.2. Cami ve Mescitler

Cami ve mescitler, Nîşâbûr'da İslâm fetihlerinden sonra ilim merkezine dönüştü. Bu mekânlarda âlimler, İslâmî ilimler hakkında çalışmalar yürütmekte ve aynı zamanda dinî dersler de vermekteydi. Cami ve mescitlerde yürütülen bu ilmî

[718] Mehmet Dağ- Hıfzırrahman R. Öymen, **İslâm Eğitim Tarihi**, Ankara 1974, s. 103.
[719] Usta, **a.g.e.**, s. 503; Bu dönemin ilim ve kültürüyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. **a.g.e.**, s. 507 vd.

çalışmalar devlet tarafından destekleniyordu.[720] Cami ve mescitlerde yapılan bu ilmî faaliyetlerde âlimlere yardım eden müstemlîler de yer almaktaydı.[721]

Derslere katılan Nîşâbûr halkından ücret alınmazdı; fakat İbn Habîb en-Nîşâbûrî dışardan gelen varlıklı ailelerin çocuklarından ücret alırdı.[722]

Nîşâbûr'da bazı camiler eğitim alanında o kadar aktif rol almıştı ki aynı bir medrese niteliğinde çalışıyorlardı. Bu nitelikteki camilerin bazıları: Mutarriz Cami, Nîşâbûr Cami, 'Akîl Cami, Meni' Cami'dir.[723]

4.3. Kitap Dükkânları ve Hankâhlar

Kitap dükkânları ve hankâhlar önemli ilim merkezleri hâlindeydi. Nîşâbûr'a bağlı Meşhed'de kitap dükkânları, kitap depoları vardı.[724] Âlimlerin çoğu bu kitapçılara geliyor ve ilmî paylaşımlarda bulunuyordu.[725] Hatta bazıları gecelerini bu dükkânlarda kitap okuyarak geçiriyordu.[726]

Hankâhlar, Nîşâbûr'da yer alan bir diğer önemli ilmî mekânlardır. Ebû Osman el-Hîrî'nin hankâhı ve Şeyh Ebû Said Ebu'l-Hayr hankâhı en önemlileri arasında yer alıyordu.[727] Hankâhlarda hadis, tefsir, fıkıh, kelam, Arapça gibi ilmî dersler okutuluyordu.[728]

4.4. Medreseler

Medreseler en önemli ilim merkezidir. Bu eğitim kurumları birçok öğrenci yetiştirmekle birlikte buralarda önemli âlimler de hocalık yapmıştır. Nîşâbûr'da resmi ilk medrese 1040'ta Tuğrul Bey tarafından kurulduğu rivayet edilse de bu durum tartışmalıdır.[729] Bazı kaynaklarda 1046 yılı verilmiş,[730] bir başka kaynakta ise

---

[720] Mehmet Dağ- Öymen, **İslâm Eğitim Tarihi**, s. 71-77; Öztürk, **a.g.e.**, s. 245.
[721] Usta, **a.g.e.**, s. 509.
[722] Usta, **a.g.e.**, s. 509.
[723] es-Sarîfînî, **el- Müntehâb min Kitabi's-Siyak li Tarih-i Nîsâbûr**, (thk. Halid Haydâr), el-Mektebetü't-Ticariyye, Mekke t.y., s. 38, 63, 73, 80, 121, 154, 155, 168; Öztürk, **a.g.e.**, s. 245.
[724] Dağ- Öymen, **a.g.e.** s. 84.
[725] Dağ- Öymen, **a.g.e.** s. 84, 85.
[726] Öztürk, **a.g.e.**, s. 245 (İmam Gazali, Ebû İbrahim el-Hatib es-Semerkandî, Şeyh Ebî Hasan el-Beyhakî gibi...).
[727] Öztürk, **a.g.e.**, s. 250; Süleyman Uludağ, "Hankâh", **DİA,** C. XVI, 42.
[728] Usta, **a.g.e.**, s. 509; Öztürk, **a.g.e.**, s. 257.
[729] Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2004, s. 41.
[730] Dağ-Öymen, **a.g.e.**, s. 120; Öztürk, **a.g.e.**, s. 235; (Nâsr-ı Hüsrev'in **Sefernâme**'sinde bu tarih verilir.)

Nîşâbûr'da ilk medresenin 960 yılında Ebu'l-Velid Hasan b. Muhammed el-Emevî tarafından inşa edildiği belirtilmiştir.[731]

Nîşâbûr'da Tuğrul Bey döneminden önce birçok medrese vardı. Dârüssünne olarak bilinen Ebûbekir Ahmed b. İshâk es-Sıbgî (öl. 342/954) tarafından kurulan medrese ilk medreseler arasında zikredilmekteydi.[732] Beyhakiyye Medresesi,[733] İbn Furek'in yaptırdığı Medrese-i Hassa'sı, Gazneliler döneminde yaptırılan Hanefî Medresesi, Sultan Mesud tarafından yaptırılan medreseler Selçuklular öncesine aittir.[734] Nizâmiye Medresesi'ne kadar sistemli bir medrese yapısına sahip olmayan Nîşâbûr'da faaliyet gösteren medreselerin birçoğu şahıslara göre kurulmuştur. İmam Yusuf b. Cafer en-Nîşâbûrî[735], Ebû İshak el-İsferâyinî[736], Hasan el-Kureşî el-Ümevî[737], Ebû Ali en-Nîşâbûrî[738], Ebû Sa'd ez-Zâhid[739], Muştî, Ebû Ali Dekkak, Sûrî, Ebû İshak İbrahim es-Simcûrî, Ebû İshak b. Muhammed b. Hamza[740] gibi dönemin ünlü âlimlerinin adına yapılmış medreseler vardı. Bu medreselerde hadis, fıkıh, kalem gibi ilimler öğretilmekteydi. Dinî ilimlerin yanında matematik, kimya, felsefe gibi ilimlerde okutulurdu.[741] IV/X. yüzyılda Nîşâbûr'da Kerrâmîlere ait üç tane medrese vardır.[742] Bu dönemdeki medreseler ileriki dönemlerde kurulacak mezhep endeksli medrese yapılarının örneklerini teşkil etmektedir.

XII. yüzyıl itibariyle medreseler, mezhepler doğrultusunda faaliyet göstermiştir. Nîşâbûr'da Tuğrul Bey zamanında faaliyet gösteren medreseler Sünnî bir bakış çerçevesinde dinî ilimleri öğretmek, yaymak, halkın eğitim seviyesini yükseltmek, eğitimli insan yetiştirmek, devletin çıkarlarını korumak gibi amaçlar doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.[743]

---

[731] Hızlı, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", **UÜİFD,** II/2, Bursa 1987, 275.
[732] Nebi Bozkurt, "Medrese", **DİA**, C. XXVIII, 324.
[733] Sübkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ,** C. IV, 314.
[734] Sübkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ,** C. IV, 314. Dağ-Öymen, **a.g.e.**, s. 121; Erdoğan Merçil, "Nişabur" s. 132.
[735] İbn Funduk el-Beyhâkî, **Târîh-i Beyhak**, s. 104.
[736] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 247; Yavuz, "Ebu İshak İsferâyinî ", **DİA**, C. XXII, 515.
[737] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 248.
[738] Selahaddin Polat,"Ebû Ali en-Nisaburî ", **DİA**, C. X, 92.
[739] Müjdat Uluçam, "İbn Mencûye", **DİA**, C. XX, 177.
[740] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 251 ; Öztürk, **a.g.e.**, s. 247.
[741] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 252.
[742] Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, s. 253.
[743] Dağ-Öymen, **a.g.e.**, s. 118; Akyüz, **a.g.e.**, s. 42; Hızlı, **a.g.e.**, s. 276.

Nîşâbûr şehrinde yer alan Kutbî Medresesi, Ebû Hâtim Muhammed el-Kutbî tarafından yaptırılmış, Kerrâmî mensuplarına aittir. Ramcâr mahallesinde yer alan Habîrî Medresesi de bu mezhepe aittir.[744] Sikketü'l-berîd Medresesi de Sûfîler tarafından kurulmuştur.[745]

Sultan Melikşah döneminde Nîşâbûr'da Ey adında bir medrese yapıldı. Bu medresenin içinde Hatun-ı Mehd-i Irak isminde büyük bir kütüphane vardı. Şehirde Meyân-ı Bazar-ı ve Emîr-i İsfehsâlâr adlı medreselerin varlığı da bilinmektedir.[746] Müştebiyye Medresesi, el-Kaysariyye Medresesi, Serheng Medresesi, Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî/Sandaliyye Medresesi şehirde yer alan medreselerden birkaçıdır. Ayrıca Nîşâbûr'da Ebu'l-Hasan el-Kattân, el-'Amîdiyye, el-Buştî, el-Haddâd, el-Faryâbâdî adlarında medreseler de yer almaktadır.[747] Nîşâbûr'da yer alan Nâsıriyye veya Nâsıhiyye Medresesinde meşhur âlim Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbûrî ders vermişti. Ebû Sehl es-Sülûkî'ye ait olan medrese ise 474/1081-1082 tarihinde faaliyette bulunmuştu.[748] Selçuklular döneminde Nîşâbûr şehrinde 11-18 civarı medrese vardı.[749]

4.4.1. Nizâmiye Medresesi

Nizâmülmülk, Şiîlerin Sünnîleri yok etmek için yaptıkları her türlü faaliyetlerden dolayı Ehl-i Sünnet'i koruyabilmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için Nizâmiye Medreseleri'ni açmaya karar verdi. Bu konuda Sultan Alp Arslan'dan izin alan Nizâmülmülk onun devrinde ve daha sonra Sultan Melikşah zamanında Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Horasan, Mâverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde medreseler kurdu.[750] Fakat biz konumuz itibari ile sadece Nîşâbûr'da bulunan medreseden bahsedeceğiz.

---

[744] Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, s. 253.
[745] Bulliet, **Patricians of Nishapur**, s. 254; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 253.
[746] Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 248; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 251.
[747] Bulliet, **Patricians of Nishapur**, s. 253-254; Gerâylî, **a.g.e.**,s. 251; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 248; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 253.
[748] Bulliet, **Patricians of Nishapur**, s. 253; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 253.
[749] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 250, 251, 252.
[750] Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti**, s. 117; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C. XXXIII, 188.

Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye Medreseleri'nin ilki Nîşâbûr'da açıldı.[751] Nîşâbûr'da yer alan Nizâmiye Medresesi'nin açılış nedeni şu şekilde bildirilir; Sultan Alp Arslan cami önünde kılık kıyafeti pejmürde bir hâlde olan ve Sultan'a saygı göstermeyen birkaç insan gördü. Sultan, veziri Nizâmülmülk'e bu kişileri sordu; Nizâmülmülk bu kişilerin kendilerini dünyevî işlerden soyutlamış ilim ehli kişiler olduğunu söyledi, Sultan'dan onların ilmî çalışmalar yapabilmeleri için bir yer inşa edilmesi hususunda müsaade istedi ve kendi gelirinden de onda bir(1/10) miktarda yardımda bulundu.[752]

Nîşâbûr'daki Nizâmiye Medresesi'nin inşa tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. İlk Nizâmiye Medreseleri'nden biri olan bu medreseyi Nizâmülmülk iyi bir Şafiî ve Eşarî olan İmamü'l-Harameyn, Ebu'l-Meâli Abdülmelik b. Ebû Yakub Yusuf el-Cüveynî gibi Şafiî âlimler için açtığı söylenmekteydi.[753] Cüveynî, Sultan Alp Arslan'ın saltanatının ilk yıllarında kurulan Nîşâbûr Medresesi'nde uzun yıllar dersler verdi.[754] Derslerine 300-400 öğrenci devam etmişti. Cüveynî'den sonraki müderrisler ise Gazzâlî, Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebu Nasr Abdürrahim el-Kuşeyrî ve Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'dir.[755]

Nizâmiye Medresesi devlet tarafından kurulması devletin amacı doğrultusunda faaliyet göstermesi sebebiyle ilk sistemli medrese olarak kabul edilir.[756] Nizâmiye Medresesi'nde bir kütüphane[757] bir de hastane[758] mevcuttu. Ayrıca Nizâmülmülk, medresenin her türlü ihtiyacını karşılamak için vakıflar kurdu. Medresenin yakınına yaptırdığı çarşı ile birlikte arazi, hamam ve dükkânların gelirlerini müderris ve öğrencilere tahsis etti.[759] Nizâmiye Medresesin'de Şafiî/Eşarî itikadını temel almış müderrisler görev alırdı.[760]

---

[751] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 108, 217, 218.
[752] Kazvînî, **a.g.e.**, s. 412; Köymen, **Alp Arslan**, s. 372; Dağ-Öymen, **a.g.e.**, s. 122; Turan, **Selçuklu**, s. 378.
[753] Dağ-Öymen, **a.g.e.**, s. 123.
[754] Yirmi yıldan fazla ders verdiği rivayet edilir.
[755] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C. XXXIII, s. 190.
[756] Dağ-Öymen, **a.g.e.**, s. 122.
[757] Dağ-Öymen, **a.g.e.**, s. 153.
[758] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 218.
[759] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C. XXXIII, s. 189.
[760] Ahmet Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrip ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", **Turkish Studies**, 4/3, s. 1640, 1642.

Nizâmiye Medreseleri dönemin siyasî, ilmî ve dinî alanında etkili olup özellikle Şâfi'î fıkhının gelişmesini sağlamış, hilâf, cedel, usul ve kelam ilimlerini geliştirerek bu konularla ilgili çok sayıda kitap telif edilmiştir.[761]

4.4.2. Nîşâbûr'da Yetişen Önemli Âlimler

4.4.2.1. Hadis Âlimleri

- İbrahim b. Nasr b. Mansur el-Muttavviî es-Sûrinî en-Nîşâbûrî (öl. 213/828): Nîşâbûr'un önemli hadis âlimlerindendir. Hadis alanında vermiş olduğu eserin adı el-Müsned'dir.[762]
- er-Ricaî en-Nîşâbûrî (öl. 415/1024)[763]
- Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nasr b. Ümrân b. Muhammed el-Ensârî en-Nîşâbûri (öl. 511/1117): Önemli bir hadis âlimidir. Nîşâbûr'da Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi'nde çalışarak dersler vermiştir.[764]
- Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nîşâbûrî (öl. 523/1128-1129)[765]
- Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Abdülkerîm b. Hevâzin en-Nîşâbûrî (öl. 521/1127-1128)[766]
- Hibetullah b. el-Kâsım b. 'Atâî b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 524/1130)[767]
- Ebu'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir b. Muhammed eş-Şehâmî en-Nîşâbûrî (öl. 533/1138-1139)[768]
- Ebu Sa'd en-Nîşâbûrî (öl. 433/1041-1042)[769]
- Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed es-Suhtenî en-Nîşâbûrî (öl. 549/1155)[770]

---

761 Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C. XXXIII, s. 191.
762 Sandıkçı, **a.g.e.**, s. 389.
763 es- Sarîfînî, **el- Müntehâb min Kitabi's-Siyak li Tarih-i Nîşâbûr,** s. 21-22
764 Subkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VII, 96-97.
765 İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 255; İbnü'l-Esîr, C. X, 521.
766 Subkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VII, 207.
767 İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 262; İbnü'l-Esîr, C. X, 526.
768 İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 336-337; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 70.
769 es- Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 336
770 İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 99; İbnü'l-Esîr, C. XI, 172.

- Ebu'l-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 447/1055-1056)[771]
- Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî en-Nîşâbûrî (öl. 449/1057): Hadis alanında Akîdetü's-selef adlı çalışması bulunmaktadır.[772]
- Ebu Halef b. Ebi Sad en-Nîşâbûrî (öl. 559/1163-1164)[773]
- el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali b. el- Hüseyin b. Mahmeveyh Ebu Aliyyi'l-Saffar en-Nîşâbûrî[774]
- Ebu'l- Mekarim el-Buharî en-Nîşâbûrî[775]

4.4.2.2. Fıkıh Âlimleri

- Ebû Ca'fer İsmail b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 501/1108)[776]
- el-Hâkim en-Nîşâbûrî (öl. 404/1014): Nîşâbûrda kadılık yapan bu âlim aynı zamanda önemli bir fakîhdi. Şâfiî Mezhebine mensuptu ve bu alanda *Fedâilü'l-İmâm'üş-Şâfiî* isimli bir de kitabı vardı.[777]
- Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 468/1076):Fakih, muhaddis ve tefsir alanında önemli isimlerinden birisidir.[778]
- Ebû Nasr en-Nîşâbûrî (öl. 491/1097-1098)[779]
- Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbûrî (öl. 530/1136)[780]
- Ebû Abdullah el-Furavi en-Nîşâbûrî (öl. 530/1135-1136)[781]
- Ebû Sa'd İsmail b. Ahmed b. Abdülmelik b. Ali en-Nîşâbûrî (öl. 532/1138)[782]
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Hâfız Ebû Sâlih Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 547/1152-1153)[783]

---

[771] es- Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 464.
[772] Subkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. IV, 271.
[773] Subkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ,** C. VII, 158.
[774] es- Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 207.
[775] es- Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 244.
[776] İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 110.
[777] Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", **DİA**, C. XV, 190-191.
[778] Subkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. V, 240-241.
[779] es- Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 316, 317.
[780] İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 218-219.
[781] Subki, VI 166- 170.
[782] İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 330-331.
[783] Subkî, **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VI, 95.

- Ebû Tâlib Muhammed b. Abdurrahman el-Kencerûdî en-Nîşâbûrî (öl. 548/1153)[784]
- Ebû Sa‘d Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî (öl. 548/1153)[785]
- Ebu’l-Me‘ali Kudbuddin en-Nîşâbûrî (öl. 578/1182-1183)[786]

4.4.2.3. Tefsir ve Kıraat Âlimleri

- Ebu İshak es-Sa’lebi Ahmed b. Muhammed b. İbrahim en- Nîşâbûrî (öl. 1035-1036)[787]
- Ali b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 484/1091-1092)[788]

4.4.2.4. Kelâm Âlimleri

- Ebu’l-Kâsım Ali b. İsmail en-Nîşâbûrî

4.4.2.5. Tarih, Dil ve Edebiyat Âlimleri

- Müslim b. el-Haccâc b. Müslim b. Verd b. Kûşâz el-Kuşeyrî en-Nîşâbûrî (öl. 261/875) aslında önemli bir hadis âlimi olan Müslim, tarih alanında da önemli çalışmaları vardır. Bu alanda önemli eseri **Kitabu’t-Târîh**’tir.[789]
- Abdulhamid b. Mesud el-Ravhani Ebu’l-Fadl el-Üstaz el-Vaiz en-Nîşâbûrî (öl. 1103-1104)[790]
- Ebu’l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 518/1124):Edebiyat alanında nahiv ve lugat âlimidir.
- Muizzî Nîşâbûrî (öl. 522/1128)[791]
- El-Hafız Ebu’l-Hasan el-Farisi en-Nîşâbûrî (öl. 529/1134-1135)
- Ebû Mansûr es-Sealibi Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail en-Nisaburi (öl. 533/1038-1039)
- El-Meydanî en-Nîşâbûrî (öl. 539/1144)[792]
- Ebû Ali el-Hasan b. el-Muzaffer en-Nîşâbûrî (öl. 442/1051)

---

[784] Subkî, **Tabakātü’ş-Şâfi‘îyyeti’l-kübrâ**, C. VI, 124.
[785] Subkî, **Tabakātü’ş-Şâfi‘îyyeti’l-kübrâ**, C. VII, 25-26.
[786] Subkî, **Tabakātü’ş-Şâfi‘îyyeti’l-kübrâ**, C. VII, 297, 298.
[787] Subkî, **Tabakātü’ş-Şâfi‘îyyeti’l-kübrâ**, C. IV, 58.
[788] İbnü’l-Cevzî, C. XVI, s. 296.
[789] İbnü’n-Nedim, **el-Fihrist**, (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1350, s. 322.
[790] es- Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 377.
[791] Öztürk, **a.g.e.**, s. 258.
[792] Öztürk, **a.g.e.**, s. 258.

- Ebu'l-Hasan Ali b. Sehl b. el-Abbas b. Sehl en-Nîşâbûrî (öl. 491/1098):Edebiyat alanında edip ve şair bir âlimdir.
- Ali b. Ahmed el-Seyfî en-Nîşâbûrî: Edebiyat alanında önemli bir âlimdir.
- Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İsa el- Huzai el- Edip en- Nîşâbûrî[793]

4.4.2.6. Felsefe, Astronomi ve Matematik Âlimleri

- Ebu'l-Fetih Ömer b. İbrahim el-Hayyâmi en-Nişaburî (öl. 517/1123)[794]
- Ebu'l-Kâsım Abdurahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî (öl. 460/1067-1068'ten sonra):Tıp alanında âlimdir.

4.4.2.7. Diğer İlim Dallarında Meşhur Âlimler

- Ebu Sa'd el-Kenceruzi Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 454/1061-1062)
- Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (öl. 489/1096)[795]

4.4.2.8. Horasan Bölgesinde Selçuklular Dönemine Ait Nîşâbûrî Nisbeli Muhaddisler

- Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 444/1052-1053)
- Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. el-Hasan b. Abdullah en-Nîşâbûrî (öl. 445/1053-1054)
- Ebu'l-Fütûh Abdullah b. Ali b. Sehl en-Nîşâbûrî (öl. 490/1097 öncesi)
- Ebû Harb Muhammeb b. el-Fazl b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl.509/1115-1116 sonrası)
- Ebû Abdullah Nâsr b. Ahmed b. Abdürrahîm en-Nîşâbûrî (öl. 509/1115-1116)
- Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Endîşe en-Nîşâbûrî (öl. 509/1115-1116)
- Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 510/1116-1117)
- Ebu'l-Hasan Ali b. Mahmûd b. Muhammed en-Nâsr en-Nîşâbûrî (öl. 510/1116-1117)
- Ebû Bekr el-Hasan b. Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 510/1116-1117)

---

[793] es- Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 300.
[794] Öztürk, **a.g.e.**, s. 263-267.
[795] Sem'ânî, **el-Ensâb**, (edt. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut 1980, C. VII, 139-140.

- Ebu'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed b. el-'Adîl en-Nîşâbûrî (öl. 510/1116-1117)
- Ebû Said Abdülmelik b. Ahmed b. b. Muhammed en-Nîşâbûri (öl. 512/1118-1119)
- Ebû Sa'îd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 514/1120-1121)
- Ebû Sa'd el-Hasan b. Muhammed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 515/1121-22)
- Ebû Nasr Ali b. Mes'ûd b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 516/1122-1123)
- Ebu'l-Hasan Zarif b. Muhammed b. Abdülaziz en-Nîşâbûrî (öl. 517/1123-1124)
- Ebu'l-Hasan Ali b. Osman el-Fevakhî en-Nîşâbûrî (öl. 518/1124)
- Ebû Nasr Abdurrahman b. Ahmed b. Sehl en-Nîşâbûrî (öl. 518/1124)
- Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî (öl. 520/1126)
- Ebû Bekr Yahya b. Abdürrahim b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 522/1128)
- Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahîm b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 520/1126)
- Ebû Sa'd Hibetullah b. el-Kâsım b. 'Atâî en-Nîşâbûrî (öl. 524/1129-1130)
- Ebu'l-Fazl Vehbullah b. 'Ubeydullah b. Abdullah en-Nîşâbûrî (öl. 524/1129-1130)
- Lâtife bint Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 528/1133-1134 sonrası)
- Ebu'l-Hasan Abdülgaffar b. İsmail b. Abdülgaffar en-Nîşâbûrî (öl. 529/1134-1135)
- Ebû İshak Muhammed b. Sa'îd b. Abdullah en-Nîşâbûrî (öl. 530/1135-1136 sonrası)
- Ebû Sa'îd Muhammed b. İbrahim b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 530/1135-1136)
- Ebû Muhammed 'Abdek b. Ali b. 'Abdek en-Nîşâbûrî (öl. 530/1135-1136)
- Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali en-Nîşâbûrî (öl. 530/1135-1136)
- Ümmü'l-Gaffâr Dürdâne bint Ebû Abdullah İsmail b. Abdülgaffar en-Nîşâbûrî (öl. 530/1135-1136)
- Ebu'l-ala Sa'âd b. el-Hasan b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 531/1136-1137)

- Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan Vekîl Ebû Ali en-Nîşâbûrî (öl. 532/1137-1138)
- Ebû Bekr Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah en-Nîşâbûrî (öl. 533/1138-1139)
- Ebû Abdurrahman Muhammed b. İsmail Ömer en-Nîşâbûrî (öl. 533/1138-1139)
- Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 533/1138-1139)
- Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ebu'l-Hasan b. Ebû Sehl en-Nîşâbûrî (öl. 534/1139-1140)
- Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî (öl. 534/1139-1140)
- Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Muhammed en-Nîşâbûrî(öl. 534/1139-40)
- Ebu'l-Me'âlî Ali b. Osman b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî (öl. 534/1139-1140)
- Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Abdurrahman b. Ebu'l-Kâsım en-Nîşâbûrî (öl.535/1140-1141)
- Ebu'l-Fütûh Abdülvahab b. el-Şâh b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 535/1140-1141)
- Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülaziz b. Abdülvehhâb en-Nîşâbûrî (öl.536/1141-1142)
- Ebu'l-Berekât Fazlullah b. Ahmed b. Ali en-Nîşâbûrî (öl. 536/1141-1142)
- Ümmü'l-Kerâm Şerife bint Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl en-Nîşâbûrî (öl.536/1141-1142)
- Ebu'l-ala Sa'âd b. Abdülvahab b. Abdüssamed en-Nîşâbûrî (öl. 536/1141-1142)
- Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyin b. El-Ömer en-Nîşâbûrî (öl. 536/1141-1142)
- Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed b. Mansûr en-Nîşâbûrî (öl. 537/1142-1143)
- Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 537/1142-1143)
- Ebu'l-Kâsım Ömer b. Osman b. Ebu'l-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 537/1142-1143 sonrası)
- Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ebû Ali en-Nîşâbûrî (öl. 538/1143-1144)
- Ebû Amr Osman b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 538/1143-1144)

- Ebu’l-Feth Ali b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 539/1144-1145)
- Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hamevîyye en-Nîşâbûrî (öl. 539/1144-1145)
- Ebu’l-Me’âlî Mahmûd b. Muhammed b. Mahmûd en-Nîşâbûrî (öl. 539/1144-1145)
- Ebu’l-Me’âlî Muhammed b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 539/1144-1145)
- Ebû Bekr Ubeydullah b. Câmi‘ b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 539/1144-1145)
- Ebû Muhammed Mahmûd b. Ebû Mansûr es-Seyyârî en-Nîşâbûrî (öl. 540/1145)
- Ebû Bekr Abdullah b. Ali b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 540/1145)
- Ebû Bekr Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî (öl. 540/1145)
- Ebû Sa’îd Mes’ûd b. Ebû Sa‘d Muhammed b. Sehl en-Nîşâbûrî (öl. 540/1145)
- Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 541/1146-1147)
- Ebu’l-Kâsım Mes‘ûd b. Ahmed b. Ebu’l-Kâsım en-Nîşâbûrî (öl. 541/1146-1147)
- Ebu’l-Me‘âlî Abdullah b. Muhammed b. Sehl en-Nîşâbûrî (öl. 542/1147-1148)
- Ebû Ya’le Abdülcâmi‘ b. İsmail b. Ebû’s-sa‘d en-Nîşâbûrî (öl. 542/1147-1148)
- Ebu’l-Feth el-Fazl b. Zâhir b. Tâhir en-Nîşâbûrî (öl. 542/1147-1148)
- Ebu’l-Kâsım Yahya b. el-Mu‘tez b. Es‘ad en-Nîşâbûrî (öl. 542/1147-1148)
- Ebu’l-Kasım Muhamşâd b. Muhammed b. Muhamşâd en-Nîşâbûrî (öl. 542/1147-1148)
- Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)
- Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebû Abdullah en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)
- Ebu’l-Kâsım Ömer b. İsmail b. Abdullah en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)
- Ebû Muhammed Abdülaziz b. Muhammed b. el-Hüseyin en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)
- Ebû Sa’d Muhammed b. Emîrek b. İbrahim en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)

- Ebû Abdullah Muhammed b. Sa‘d b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)
- Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Ali en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)
- Ebû Muhammed Hibetullah b. Sehl b. Ömer en-Nîşâbûrî (öl. 443/1051-1052)
- Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülhamid en-Nîşâbûrî (öl. 543/1148-1149)
- Ebû Sa’îd Muhammed b. Muhammed b. Halîfe en-Nîşâbûrî (öl. 544/1149-1150)
- Melike bint Ebu’l-Hasan b. Ebû Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 544/1149-1150)
- Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali en-Nîşâbûrî (öl. 544/1149-1150)
- Ebû Fazl Abdüssamed b. Ali b. Ebû Bekr en-Nîşâbûrî (öl. 544/1149-1150
- Ebû Bekr Osman b. İsmail b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 545/1150-1151)
- Ebû Ömer Muhammed b. Ali b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 545/1150-1151)
- Ebû Nasr Fazlullah b. Vehbullah b. Ubeydullah en-Nîşâbûrî (öl. 546/1151-1152)
- Ebû Said Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ebû Sa‘îd en-Nîşâbûrî (öl. 546/1151-1152)
- Ebû Nasr Muhammed b. Mansûr b. Abdürrahim en-Nîşâbûr (öl. 547/1152-1153)
- Ümmü’l-Halef Sa’îde bint Ebu’l-Kâsım Zahir b. Tâhir en-Nîşâbûrî (öl.547/1152-1153)
- Ebu’l-Feth Abdurrezzâk b. Mes‘ûd b. Ali en-Nîşâbûrî (öl. 547/1152-1153)
- Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 548/1153-1154)
- Ebû Sa’d Sa’îd b. el-Hüseyin b. İsmail en-Nîşâbûrî (öl.548/1153-1154)
- Ebû Nasr Mansûr b. Muhammed b. Ebû Nasr Bâharz en-Nîşâbûrî (öl. 549/1154-1155)
- Ebû Bekr Mes’ûd b. Ahmed b. Nasrullah en-Nîşâbûrî (öl. 549/1154-1155)
- Aişe bint Ahmed b. Mansûr en-Nîşâbûrî Nîşâbûr (öl. 549/1154-1155)
- Ebû Sa’d Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî (öl. 549/1154-1155)
- Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. ‘Akîk en-Nîşâbûrî (öl. 549/1154-1155)
- Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali b. Hârûn en-Nîşâbûrî (öl. 549/1154-1155)

- Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (öl. 549/1154-1155)
- Ebu'l-Berekât Abdullah b. Muhammed b. el-Fazl en-Nîşâbûrî (öl. 549/1154-1155)
- Ebû Salih Abdülmelik b. Abdülvahid b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî (öl. 550/1155)
- Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Muhammed b. Ahmed Kadî-i Nîşâbûrî (öl. 552/1157-1158)
- Ebu'l-Feth Nâsr b. Selmân b. Mes'ûd en-Nîşâbûrî (öl. 552/1157-1158)
- Ebu'l-Fütûh Abdülvahab b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 554/1159)
- Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 555/1060)
- Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 556/1160-1161)
- Ebû Bekr Abdülhamid b. Sehl b. Muhammed en-Nîşâbûrî (öl. 556/1160-1161)
- Ebu'l-Me'alî Abdülkerim b. Ubeydullah b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî (öl.556/1160-1161)
- Ebu'l-Berekât Abdüssamed b. Abdullah b. Ebu'l-Hasan en-Nîşâbûrî (öl. 557/1161-1162)
- Ebû Sa'd Abdülvahab b. el-Hasan b. Abdullah en-Nîşâbûrî (öl. 559/1163-1164)
- Ebû Bekr 'Atîk b. Abdülaziz b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî (öl. 560/1164-1165)
- Ebu'l-Fütûh el-Hasan b. Muhammed b. Ömer en-Nîşâbûrî
- Hatice bint Ebû Sa'îd İsmail b. Ömer en-Nîşâbûrî
- Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Gazâl en-Nîşâbûrî
- Ebû Sa'd Ömer b. Ali b. Sehl en-Nîşâbûrî
- Ebû Sehl Muhammed b. Sa'îd b. Hibetullah en-Nîşâbûrî
- Ebû Bekr Muhammed b. el-Abbâs b. Muhammed en-Nîşâbûrî
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdülaziz b. Ali en-Nîşâbûrî
- Ebû Bekr Muhammed b. Ya'kûb el-Hasan en-Nîşâbûrî
- Ebu'l-Hasan Müsafir b. Muhammed b. Ali en-Nîşâbûrî
- Ebû Sa'îd Mes'ûd b. Ebû Sa'd b. Abdullah en-Nîşâbûrî

- Ebû Sa’d el-Rabi‘ b. Ebû Sa‘d en-Nîşâbûrî
- Ümmü’l-Rahman Sâre bint Ebû Nasr Abdullah b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî
- Ümmü’n-nas Sitteyk Vekîl Sittî bint Ebu’l-Hasan Abdülgaffar en-Nîşâbûrî
- Ebû Muhammed Sa’îd b. Ahmed b. Osman en-Nîşâbûrî
- Ebû Sa’d Sa’îd b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî
- Ebû Muhammed Sa’îd b. Ali b. Ahmed en-Nîşâbûrî
- Ebu’l-Kasım Sa’îd b. Ali b. Muhammed en-Nîşâbûrî
- Ebû Muhammed Sehl b. el-Hüseyin b. Sehl en-Nîşâbûrî
- Ebû Bekr Zâhik b. el-Hüseyin b. Şazî en-Nîşâbûrî
- Ebû Sa’d Abdurrezzâk b. Ebû Sa‘îd b. İsmail en-Nîşâbûrî
- Ebu’l-Hasan Gümüştegîn b. Abdullah er-Reşîd en-Nîşâbûrî
- Ebu’l-Feth Ubeydullah b. Abdülkerim b. Hevâzin en-Nîşâbûrî[796]

[796] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 361-382; daha geniş bilgi için bkz. es-Sem‘ânî**, el-Müntehab min mu‘cemi şüyûhi’l-İmâm el-Hafız Ebî Sa‘d Abdilkerîm İbn Muhammed b. Mansûr es-Sem‘ânî et-Temîmî**, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1996, I-IV.

BEŞİNCİ BÖLÜM

NÎŞÂBÛR'UN MİMARÎ ÖZELLİKLERİ

Nîşâbûr şehrinde inşa edilen surlar ile iç kale arasındaki hendek[797] ve şehrin dışından içine, içinden dışına doğru açılan kapılar, şehir mimarisinin fizikî yapısını teşkil etmekteydi.

Şehrin merkezinde ve dış mahallelerde camiler, darü'l-imareler, meydanlar, çarşılar, pazar yerleri, mahalleler ve mezarlıklar vardı. Bütün bu eserler şehrin mimarî dokusunu oluşturmaktaydı.

5.1. Camiler

Nîşâbûr ilk olarak Abdullah b. Âmir zamanında cami ile tanışmıştı.[798] Bu cami mevcut ateşgedenin yerine yapılmıştı. Yapılan bu caminin minaresi yoktu. Emevîler döneminde Ebû Müslim Horasanî tarafından minaresi inşa edildi.[799]

Daha sonraki dönemlerde de hızla şehrin Müslümanlaşmasına paralel cami yapımı devam etmiş; şehrin gelişmesiyle oluşan dış mahallelerde de cami yapımı başlamıştı.[800]

Nîşâbûr'un en büyük ve görkemli camisi Büyük Cami,[801] en meşhuru ise sur içine inşa edilmiş Mescid-i Cami'ydi.[802] Bu cami, VII. yüzyıl yarısında Ebû Müslim Horasanî tarafından tadilat yapılmış ve yeni bölümler eklenmiş, IX. yüzyılda Amr b. Leys tarafından genişletilmiş ve yeni dekarasyonlar yapılmıştı.[803]

Nîşâbûr'da bulunan camiler ibadethane dışından eğitim yuvaları olarak da kullanılmaktaydı. Mutarriz Cami[804], Nîşâbûr Cami ve XI. yüzyıl sonrası Meni' Cami[805] bu amaçla kullanılan camilerden bazılarıdır.[806]

---

[797] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 316.
[798] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 141-142.
[799] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 141; Uslu, s. 147; İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 116.
[800] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 143.
[801] Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 316; en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 141; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 242.
[802] İstahrî, **a.g.e.**, s. 254; Usta, **a.g.e.**, s. 441.
[803] Öztürk, **a.g.e.**, s. 139; Uslu, s. 148 (11 kapısı olan üç tane revak ve tam ortasına da kümbed yapılmış, sütunlarda da renkli mermer kullanılmıştır).
[804] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 200.
[805] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 200.
[806] Öztürk, **a.g.e.**, s. 245; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 200.

Nîşâbûr'da yer alan diğer camiler;

- Mescid-i Rûy-i Kûh[807]
- Mescid-i Bâb-ı Ma'mer[808]
- Mescid-i Serâ-i Ma'âr[809]
- Mescid-i İmam Yahyâ[810]
- Mescid-i İbn Harb[811]
- Mescid-i Eyyub b. Hasan [812]
- Mescid-i Cemş[813]
- Mescid-i Havz-ı Keselân[814]
- Mescid-i Dîz[815]
- Mescid-i Habbâz[816]
- Mescid-i Bâb-i Ma'kul[817]
- Mescid-i Hams[818]
- Mescid-i Mukrii[819]
- Mescid-i Hani'l- Feres[820]
- Mescid-i Sarrâfin (Mescid-i İsbahanî)[821]
- Mescid-i Ebî Abdurrahman es-Sülemi[822]
- Mescid-i 'Akîl[823]
- 'Akîk Cami[824]

---

[807] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 143.
[808] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143.
[809] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143.
[810] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143.
[811] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143.
[812] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143.
[813] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143.
[814] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143.
[815] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 123, 143; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 244.
[816] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 43; Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 200.
[817] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s.122, 123; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 244,245.
[818] Gerâylî, **a.g.e.**, s. 244, 245.
[819] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 73.
[820] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 39.
[821] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 168.
[822] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 101.
[823] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 200.
[824] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 201.

- Ebû Muhammed el- Cüveynî Mescidi[825]
- Nûkâni Mescidi[826]
- Zemcâr Mescidi[827]
- Mescid-i Ebi'l-Müsellem[828]
- Mescid-i Ma'kil[829]
- Mutavvaiî Mescidi [830]
- Hâkim Mescidi[831]

5.2. Dâru'l-İmâre, Saray ve Köşkler

Nîşâbûr'a dâru'l-imâre ilk olarak Abdullah b. Tâhir zamanında inşa edilmişti.[832]

Abdullah b. Tâhir, Nîşâbûr'a geldiğinde Şâdyâh (Şaziyâh) adındaki yere bir saray yaptırmış, saray hem idare hem de yaşadıkları alan olmuştu.[833] Ayrıca bu sarayın etrafına güvenlik sebebiyle askerlerini de yerleştirmişti.[834] Böylece sarayın etrafı gelişmişti.

Gazneliler zamanında da Şâdyâh bölgesine saray inşa edildi. Bu saray Sultan Mahmud ve oğlu Mesud tarafından kullanıldı. 1038 yılında Tuğrul Bey de bu sarayı kullandı.[835]

Yine Şâdyâh bölgesinde Sultan Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ve eşi Terken Hatun'a ait saraylar inşa edilmişti.[836]

---

[825] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 424; Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 201.
[826] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 144.
[827] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 201.
[828] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 200.
[829] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 200.
[830] Piyadeoğlu, **Horasan,** s. 201.
[831] Piyadeoğlu, **Horasan,** 201.
[832] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 129.
[833] Strange, **a.g.e.**, s. 384; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 64; Kurt, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları**, s. 206.
[834] Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, III, 347.
[835] Beyhakî, s. 603.
[836] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 204.

Muhammedâbâd mahallesinde Şâdyâh köyünde Beyhakî'nin hocasının da bir sarayı vardı.[837]

5.3. Meydanlar

Nîşâbûr şehrinde var olan meydanlar toplumun sosyal hayatı açısından önemliydi. Camileri, pazar yerleri, çarşıları açısından ticaretin ve sosyal hayatın can damarıydı. Şehrin ana yollarının birleştiği nokta da Meydan-ı Muasker adında büyük bir meydan yer almaktaydı. Bu meydan, aynı zamanda bazar-ı Nîşâbûr, bazar-ı şehr-i Nîşâbûr, çeharsuy-ı Nîşâbûr gibi isimler ile de bilinmekteydi.[838] Bu meydanda çeşitli ürünlerin satıldığı dükkânlar ve büyük bir cami (Mescid-i Cami) yer almaktaydı.[839]

Nîşâbûr da bulunan diğer bir meydan Hüseynîyyin'dir. Bu meydanda daha çok idare meydanı gibi içerisinde resmi binalar yer almaktaydı.

Şehrin ilk meydanı Telâcid meydanıdır. Diğerleri ise Hânî meydanı ve Ziyâd meydanıdır. [840]

5.4. Çarşılar ve Pazar Yerleri

Nîşâbûr'da çarşılar şehristanın dışında, rabazda yer almaktaydı. Çarşılar genişce bir meydanda dört köşeli, kare şeklinde olup içerisinde hem imalâthaneler hem de ticarethaneleri vardı.[841] Bu çarşılarda akla gelebilecek her türlü ürün üretilip satılırdı.[842] Çarşılar ve pazaryerleri Nîşâbûr şehrinin ticaret merkeziydi.

Çarşıların isimleri genel olarak yapılan iş ile orantılı olarak verilmişti. Semer ticareti yapan çarşıya sarraçlar çarşısı[843], demirciler çarşısı[844], tellallar çarşısı (Sûk el-Munâdilîn), hasırcılar çarşısı, iplikçiler çarşısı, deri dikici ayakkabıcılar çarşısı gibi

[837] Beyhakî, s. 669.
[838] Muhammed bin Münevver, **a.g.e.**, s. 103; Merçil, "Nişabur", s. 131.
[839] Muhammed bin Münevver, **a.g.e.**, s. 88.
[840] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 144.
[841] Muhammed b. Münevver, **a.g.e.**, s. 88.
[842] Honigman, "Nişapur", **İA,** IX, s. 303.
[843] Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 120 (Tuğrul bey bu çarşıya bir medrese inşa ettirmiştir).
[844] Muhammed bin Münevver, **a.g.e.**, s. 126 (Demircilerin dışında kasaplarda yer alır).

mesleğe yönelik sınıflanmışlardı.[845] Bazar-ı Attaran-ı Nîşâbûr, attarların oluşturduğu bir pazar olup burada koku ve esanslar satılırdı.[846]

Bazı çarşılar ise sosyal unsura göre isimlenmiştir. Mesela Kerrâmîler çarşısı, el-Murabba el-Kirmânîyye kabilesine mensup bir çarşıydı.[847]

5.5. Mahalleler

Nîşâbûr şehri feth edildiğinde şehir dışına saraylar ve bu sarayların etrafına kamu binaları, askeri binalar inşa edildi ve burası git gide yerleşim alanı hâlini aldı. Bu şekilde yeni yeni mahalleler ortaya çıktı.[848]

Nîşâbûr'da yer alan mahallelerde genellikle planlı sıralı evler, geniş yollar, meydanlar ve kare şeklinde dükkânlar yer almaktaydı. Nîşâbûr'da 47 mahalle, mahallelere bağlı 300'den fazla sokak yer almaktaydı.[849]

Nîşâbûr'da bazı mahalleler aynı statüye sahip insanları barındırmaktaydı. Nasrâbâd, Dîz, Bağ-ı Raziyan, Cûr'u Süflâ, Ser-i Kuy (Serkûy), Sencidsitâne mahallelerinde âlimler ve tüccarlar oturmaktaydı.[850]

Şâdyâh mahallesi önemli mahalleler arasında yer almaktaydı. Bu mahalleye Abdullah b. Tâhir zamanında bir saray inşa etmesi ve sonraki dönemlerde güzel bahçeler ile bezenmesi, Amr b. Leys, Sultan Mesud ve Tuğrul Bey'in bu mahallede oturması bu mahallenin önemini arttırmıştı. 1232 yılında Nîşâbûr şehri bu mahalleye taşınarak etrafı surlar ile çevrilmişti.[851]

Ser-i Pol (Köprübaşı),[852] Celâbâd mahallesi,[853] Telâcird mahallesi,[854] Hafsâbâd mahallesi, Hamzakâbâd mahallesi, Muhammedâbâd mahallesi, Fuz mahallesi, Hîre

---

[845] İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 432; Merçil, "Nişabur", s. 131.
[846] Erdoğan Merçil, Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nîşâbûr**, Selçuklular-Makaleler**, s. 280.
[847] Muhammed bin Münevver, **a.g.e.**, s. 94.
[848] (Şâdyâh, Muhammedâbâd mahalleleri bu şekilde oluşmuştur) İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 123.
[849] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122; Frye, The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur, **Zeki Velîdî Togan Armağanı**, İstanbul 1955, s. 413; Gerâylî, **a.g.e.**, s. 230.
[850] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122-123; Yâkut el-Hamevî, VI, 287; Erdoğan Merçil, "Nişabur", s.133.
[851] Öztürk, **a.g.e.**, s. 137, 140, 177.
[852] Uslu, s. 29.
[853] Şâziyâh mahallesine bitişiktir.
[854] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122.

mahallesi,[855] Suhûr mahallesi,[856] Bûyâbâd mahallesi, Mülkâbâd mahallesi,[857] Dîz mahallesi,[858] Bab-ı Muammer mahallesi, Derdost mahallesi,[859] Derbağı, Ziyâd b. Abdurrahman mahallesi,[860] Meydan-ı Hüseyin mahallesi, Bagek (Bâgak) mahallesi,[861] Remcar (Zimcâr/Zemcâr) mahallesi,[862] Aden-i Kuyan mahallesi[863] Nîşâbûr'un önemli mahallelerindendi.

Nîşâbûr'un batısında Servâke ve Kirmânîyân mahalleleri yer almaktaydı.[864] Ayrıca Semicerd (Semîcird), el-Rıtıya, Cûlâhkân ve Cûr-u Ulyâ mahalleleri ise verimli topraklara sahip olup bahçeleri ile ünlüydü. Dîz gibi mahalleler ise göçle gelen halk tarafından oluşturulmuştu.

Nîşâbûr'da yer alan diğer mahallelerin adları şunlardır;

Zeyk (Zîk) mahallesi, Menâşek-i 'ulyâ ve süflâ mahalleleri, Nemdâbâd (Nimdâbâd) mahallesi, Ebu'l-Esved Kapısı mahallesi, Kibâb mahallesi, Bağ Kapısı mahallesi, Akil Kapısı (Asker Kapısı) mahallesi, Urve Kapısı mahallesi, Harb mahallesi, Muaz Kapısı mahallesi, Bidestân mahallesi, Murte'a mahallesi, Serpûl mahallesi, Dizdân mahallesi, Ma'mer Kapısı mahallesi, Melâcird Bağı Kapısı mahallesi, Rilgâyâ mahallesi, Sencîd mahallesi, Sitâne Mescidi mahallesi, Râzyân Bağı mahallesi (İlim ve ticaret ile uğraşan kişiler ikamet eder).[865]

5.6. Mezarlıklar

Nîşâbûr'da yer alan mezarlıklar genellikle şehrin dışındaydı. Mezarlıklar genellikle bulunduğu mevkinin adıyla anılmaktaydı.

---

[855] Sem'ânî, IV, s. 288 (Hîre çarşısı burada yer almakta olup Nîşâbûr'un en büyük çarşısı ve kapalı bir çarşıdır) Muhammed bin Münevver, s. 229.
[856] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 303.
[857] es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 26, 86.
[858] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122-123.
[859] Es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 182.
[860] Es-Sarîfînî, **a.g.e.**, s. 434.
[861] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122-123.
[862] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122-123.
[863] Muhammed bin Münevver, **a.g.e.**, s. 101, 132.
[864] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122-124.
[865] en-Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 122-124; Frye, **The Tarixi Nişapur**, s. 413-415.

Şehirde bulunan mezarlıkların isimleri şunlardı; Hîre mezarlığı, Telâcird mezarlığı, Ser meydan mezarlığı, Şâhnebr mezarlığı, Dîz mahallesi mezarlığı, Ma'mer kapısı mezarlığı, Urvetül-Hüseyin mezarlığı, Celâbâd mezarlığıdır.[866]

Ayrıca Abdullah b. Tâhir'in ve onun evlâd ve yakınlarının defnedildiği mezarlıkta Nîşâbûr'da yer almaktaydı.

Bütün bu mezarlıklara dönemin önemli devlet adamları, tüccarları, âlimleri defnedilmiştir. Şehirde Ömer Hayyam'ın anıt mezarı, İmamzade Mahruk türbesi, Feridüddin Attar türbesi yer almaktadır.

5.7. Park ve Bahçeler

Nîşâbûr'da insanların eğlenmeleri ve güzel vakit geçirmeleri için inşâ edilmiş olan park ve bahçeler şehrin sosyal hayatı için önemli yer tutmaktaydı. İslâm devletlerinde ilk olarak bu yerler Emevîlerin son dönemlerinde başlamış, Abbâsîler ve sonraki dönemlerde bu gibi yerlerin yapımı yaygınlaşmıştır.[867] İlk dönem İslâm devletlerinde park ve bahçeler sadece saray avlularından ibaretti.

Nîşâbûr'da park ve bahçeler Şâdyâh, Muhammedâbâd, Büştekân gibi yerlerde kurulmuştur. Bu yerler sadece idârecilerin, asilzâdelerin, ulemâ ve tüccar gibi seçkin kişilerin gidebildiği yerlerdir. Şâdyâh, Abdullah b. Tâhir'in burayı kendisine mesken tutmasından sonra rağbet görmüştü. Özellikle devlet adamları burayı tercih etmekteydi. Muhammedâbâd ise asilzâdeler tarafından tercih edilirdi. Büştekân da Amr b. Leys'in buraya yaptırmış olduğu üzüm bahçeleri ile ünlenmişti. Bütün bu yerlere sadece belirli bir grup ve zümre gidebiliyordu.[868]

Umûmî dinlenme yerleri, halkın güzel vakit geçirdiği yerler ise genel olarak cami avluları, halkın kendi bahçelerinden oluşmaktaydı.

---

[866] en- Nîsâbûrî, **Târîh-i Nîşâbûr**, s. 144-146.

[867] Can, **İslâm Şehirlerinin H. I - III. (M. VII - IX.) Yüzyılda Fiziki Yapısı**, (Doktora Tezi), Ankara, 1991, s. 97; Can, **İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, TDV, Ankara 1995.

[868] İsmail Pırlanta, **a.g.e.,** s. 137-138.

SONUÇ

Nîşâbûr, tarih boyunca Horasan bölgesinin önemli yerleşim merkezleri arasında yer almıştır. Şehir, Nîsâbûr (Neyâbûr), Neyşâpûr, Bîşâbûr bazen de Nishabur şeklinde isimlendirilmiş ve her dâim bağlı bulunduğu devletlerin önemli bir coğrafî bölgesi olmuştur. Şehir, İslâmiyet ile tanışmasıyla birlikte yeni bir hüviyet kazanmış Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Selçuklular gibi önemli devletlerin hâkimiyeti altındayken kimi zaman devletin başkenti, kimi zaman da bölgeye hâkim olan devlete bağlı bir şehir olarak mütemadiyen ehemmiyetini muhafaza etmiştir.

Horasan bölgesinde insan yaşamı için en uygun bölgelerinden biri olan şehir, tarih boyunca hanedan çatışmaları, isyanlar, hâkimiyet mücadeleleri gibi pek çok siyasî olaya maruz kalmıştır. Bu bağlamda Emevîler, Abbâsîler, Tâhîrîler, Saffârîler, Sâmânîler gibi devletlerin hâkimiyet mücadelesine giriştikleri Nîşâbûr şehri, Selçukluların da Horasan bölgesine gelişiyle birlikte önemli bir hedef olmuştur. Gazneliler ile yapılan çetin mücadelelerin akabinde şehre hâkim olmayı başaran Selçuklular, burayı başkent yaparak bölgenin gelişmesine ve bayındır bir hâl almasına katkıda bulunmuşlardır. Şehir Selçukluların ilk başkenti olması sebebiyle Selçuklu tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Tuğrul Bey döneminde Selçuklu başkenti olan Nîşâbûr şehri, askerî, idarî, ilmî, mimarî alanlarda gelişerek Horasan bölgesinin merkezi konumuna gelmiştir. Yine Tuğrul Bey döneminde başkentlik pâyesini kaybeden şehir, zamanla isyanlara, kıtlığa, mezhep çatışmalarına, iktidar mücadelelerine de ev sahipliği yapmıştır.

Nîşâbûr, Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan tarihî İpek Yolu ile Uzakdoğu'yu Batı'ya bağlayan târihî Baharat Yolu kavşağında bulunması sebebiyle bir ticaret merkezi konumunda idi. Bu sebeple şehir İranlılar, Türkler, Çinliler, Bulgarlar, Hârizmliler, Soğdlular ve Hindlilerden oluşan pek çok tüccarın uğrak noktası olmuş ve bölgede birçok han, kervansaray, çarşı ve pazar

yerleri inşâ edilmiştir. Bu durum da Horasan bölgesinde ticaretin kalbinin attığı yerin Nîşâbûr olmasına sebep olmuştur.

Bölgeye hâkim olan devletlerin sanatı ve sanatçıyı koruması, ilmî faaliyetleri desteklemesi şehrin ilim ve kültür alanında büyük bir merkez olmasına da vesile olmuştur. Beyhakî, Nizamülmülk, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ömer Hayyam ve Gazzalî gibi önemli âlimler şehirde ilmî çalışmalarda bulunmuşlardır. Bir ilim merkezine dönüşen şehirde Selçukluların en önemli eğitim merkezlerinden biri olan Nizâmiye Medreseleri'nin ilki açılmış, dönemin önemli ilim adamlarının yetiştirildiği bu medrese Selçuklular döneminde ilk sistemli medrese olma özelliği de taşımaktadır. Bu durum Nîşâbûr şehrinde ilime ne derece değer verildiğinin açıkça bir göstergesidir.

Şehir mimarî açıdan değerlendirildiğinde ise, camileri, dâru'l-imâreleri, sarayları, meydanları, çarşıları, pazar yerleri, park ve bahçeleri ile bayındır ve gelişmiş bir bölgedir. Kentte, ilk olarak Abdullah b. Âmir zamanında cami inşâ edilmiş ve bu camiye Ebû Müslim Horasanî tarafından minare eklenmiştir. İlk dâru'l-imâre ise Abdullah b. Tâhir zamanında inşa edilmiştir. Bazar-ı Nîşâbûr, bazar-ı şehr-i Nîşâbûr, çeharsuy-ı Nîşâbûr gibi isimlerle bilinen şehrin ana yollarının birleştiği nokta da bulunan Meydan-ı Muasker ise şehrin en önemli meydanıdır. Hem imalâthane hem de ticarethane olan çarşılar ise şehrin ticaret merkezi konumundadır. Bununla birlikte, şehirde Ömer Hayyam'ın anıt mezarı, İmamzade Mahruk türbesi, Ferüddittin Attar türbesi yer almaktadır.

Şehir gerek jeopolitik konumu, gerekse iklim özellikleri bakımından her zaman Horasan bölgesinin dikkat çeken merkezlerinden birisi olmuştur. Horasan'ın en elverişli iklimine sahip olması sebebiyle Nîşâbûr'daki verimli toprakları geniştir ve bu durum da mahsul ürünlerindeki çeşitliliğe vesile olmuştur. Şehirde eş-Şâmât, Râvend, Mâzül, Büştefrûş gibi verimli toprakların bulunması ve şehre hâkim olan idarecilerin tarımı desteklemesi, çiftçilerin haklarını koruması, bölgede yapılan tarım ve hayvancılığı artırmıştır.

Horasan bölgesine yapılan Oğuz istilâsından Nîşâbûr da payına düşeni almıştır. Şehre giren Oğuzlar, her yeri kırıp geçirmişler, önlerine çıkan halkı katletmişler ve birçok önemli âlim de bu olayda şehit edilmiştir. Kütüphaneleri yakarak binlerce eserin telef olmasına sebep olan Oğuzlar, burada bulunan ilim mecmualarını da yok etmişlerdir. Oğuz istilasının akabinde Nîşâbûr'da görülen mezhep çatışmalarıyla kalan mimarî eserler harap olmuş ve bu felaketin ardında da şehirde kıtlık, veba salgını gibi sebeplerden birçok insan hayatını kaybetmiştir. Nîşâbûr şehri Oğuz istilası ile büyük bir darbe almış ve bir zamanlar Selçuklu devletinin başkenti olan bu şehrin eski hâlinden eser kalmamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin sona ermesi ise Nîşâbûr için büyük bir yıkım olmuştur. Çünkü şehir, Selçuklular zamanında kazandığı öneme bir daha asla kavuşamayacaktır. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra ise Oğuzlar yaklaşık on yıl boyunca bölgede yağma ve tahribatta bulunmuşlardır.

Şehrin kuruluşundan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar bahsettiğimiz tezimizde bilhassa Selçuklular dönemindeki sürece ağırlık vererek şehrin kuruluşu, ilk yerleşimcileri, şehre verilen isimler, şehrin coğrafî ve fizikî özellikleri, şehrin Müslümanlar tarafından fethi, şehre hâkim olan devletler, şehrin ekonomik, sosyal, dinî, ilmî ve mimarî durumu hususlarında hazırladığımız tezimizin şehir tarihi çalışmalarına katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

ABU'L-FARAC, Gregory: **Abu'l-Farac Tarihi,** (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987, I-II.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç: **Oğuzlar**, (çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002.

Selçuklular, (çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

AĞARI, Murat: "Ya'kûbî", **DİA**, C. XLIII, 287-288.

AHMED b. MAHMÛD: **Selçuknâme I-II**, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977.

AKA, İsmail: "Mîrhând", **DİA**, C. XXX, 156-157.

AKBAŞ, Murat: **XI. ve XII. Yüzyıllarında Nişabur, (**Selçuk Üniversitesi-Basılmamış Yüksel Lisans Tezi), Konya 2011.

AKSU, Ali: **Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

AKYÜZ, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2004.

ALPTEKİN, Coşkun: "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sy: 3, Ankara 1971, s. 435-591.

"Selçuklular", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. VII, Çağ Yay., İstanbul 1986, s. 181 vd.

ANATOL, Safanov: "Bokhara", **The Universal Jewish Encyclopedia**, Newyork 1948, II.

ANONİM: **Hudud al-'Alam (The Regions of The World)** (çev. V. Minorsky), London 1937.

ARENDONK, C. V.: "İbn Havkal", **İA**, C. V/2, 747.

ARIK, Durmuş: **Buhara Yahudileri**, Ankara 2005.

ARTUK, İbrahim-Cevriye ARTUK: **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu**, I, İstanbul 1970.

ARTUK, İbrahim: "Sikke", **İA**, C. X, 623.

AVCI, Casim: "Yâkût el-Hamevî", **DİA**, C. XLIII, 288-291.

AYAN, Ergin: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı**, İstanbul 2007.

AYBAKAN, Bilal: "Tâceddin Sübkî", **DİA**, C. XXXVIII, 11-13.

AYCAN, İrfan: **Muâviye b. Ebû Süfyân**, Ankara 1990.

"Muâviye b. Ebû Süfyân", **DİA**, C. XXX, 332-334

BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir: **Mezhepler Arasındaki Farklar**, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), TDV. Yay., Ankara 2005.

BAKIR, Abdulhalik: **Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara 2005.

"Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", **Belleten**, sy: 241, Ankara 2000, s. 749-826.

BARTHOLD, W.: **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (çev. K. Yaşar Kopraman-A. İsmail Aka), Ankara 1975.

Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.

"Saffârîler Tarihi Hakkında", (çev. M. A. Köymen), **Belleten**, C. XXVI, Ankara, 1943, 334-339.

"Ahmed b. Sehl", **İA**, C. I, 173.

"Ebu Ali b. Muhtâc", **İA**, C. I, 169.

"Alp Tegin", **İA**, C. I, 386.

"Beyhaki", **İA**, C. II, 582-84.

"I. Nuh", **The Encyclopaedia of Islam Supplement**, VIII, 110.

BAŞARAN, Selman: "Darphâne", **DİA**, C. VIII, 501.

BAYUR, Yusuf Hikmet: **Hindistan Tarihi**, I-III, Ankara 1986.

BECKER, C. H.: "Belazürî", **İA**, C. II, 467-468.

BELAZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir: **Fütûhu'l-büldân**, (çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin **Tarih-i Beyhakî**, (nşr. Saîd Nefîsî), I-III, Tahran, 1326 hş.

Tarih-i Beyhakî, (nşr., Ali Ekber Feyyaz), Meşhed 1350 hş.

BLACHERE, R.: "Yakût Rumî", **İA**, C. XIII, 357-58.

BOSWORTH, C. E.: **Târîh-i Gazneviyân**, (çev. Hasan Anûşe), I, Tahran 1362 hş.

"The Tahirids and Saffarids", **The Cambridge History of Iran**, (ed. R. N. Frye), IV, Cambridge, 1975, 123-124.

"The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times", **Iran**, XIX, London 1981, s. 1-20.

"Alptigin", **Encyclopaedia of Islam**, I, 898.

"Mahmud b. Sebüktegin", **The Encyclopaedia of Islam Supplement,** VI, 65.

BOZKURT, Nahide: "Hârûnürreşîd", **DİA**, C. XVI, 260.

BOZKURT, Nebi: "Medrese", **DİA**, C. XXVIII, 324.

BROCKELMAN, C.: "Yâkûbî", **İA**, C. XIII, 351-352.

BULLIET, Richard W.: **The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History**, Cambridge 1972.

BÜNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed: **Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-'usra**: **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (çev. Kıvameddin Burslan), TTK, İstanbul 1943.

BUNIYATOV, Ziya Musa: "Çagâniyân", **DİA**, C. VIII, 166-167.

BÜCHNER, V. F.: "Türbet-i Şeyh Cam", **İA**, C. XII/2, s.140

CAN, Yılmaz: **İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, TDV Yay., Ankara 1995.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik: **Târîh-i Cihângüşâ**, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., C. II, TTK, Ankara 2013.

CÛZCÂNÎ: **Tabakāt-ı Nâsırî: Selçuklular**, (çev. Erkan Göksu), Taşhan Kitap Yay., Tokat 2011.

ÇELEBİ, Ahmet : "Abbâsîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. III, Çağ Yay., İstanbul 1986, 30-33.

ÇETİN, Osman: "Horasan", **DİA**, C. XVIII, 234.

DAĞ, Mehmet/ÖYME, Hıfzırrahman R.: **İslâm Eğitim Tarihi**, MEB, Ankara 1974.

DEMİRCAN, Adnan: **İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi**, İstanbul 1996.

DİLER, Ömer: **İslamic Mints (İslam Darp Yerleri),** II, Spink, İstanbul 2009.

ECER, A. Vehbi: **İslâm Tarihi Dersleri II (Dört Halife Dönemi)**, Kayseri 1995.

EFENDİOĞLU, Mehmet: "Sem'ânî, Muhammed b. Mansûr", **DİA**, C. XXXVI, 464-465.

ERASLAN, Sadık: **Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)**, Ankara 1999.

ESİN, Emel: "Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış", **Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi**, II, Ankara 1977, 237-292.

FAYDA, Mustafa: "Belâzürî", **DİA**, C. V, 392-393.

"Taberî", **DİA**, C. XXXIX, 314-318.

FİRDEVSÎ, Ebu'l-Kasım: **Şehnâme**, I-IV, (çev. Necati Lugal), İstanbul 1955.

FRYE, Richard N: "The City Chronicles of Central Asia and Khorasan, The Tarixi Nişapur", **Zeki Velîdî Togan Armağanı**, İstanbul 1955, s. 405-420.

FRYE, Richard N: **The Golden Age of Persia**, London 1988.

"Sâmânîler" **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C.VII, Çağ Yay., İstanbul 1986, 74 vd.

GERÂYLÎ, Ferîdûn: **Nîşâbûr, Şehr-i Fîrûze**, 1415 hş.

GERDÎZÎ, Ebû Sa'îd Abdülhay b. Dahhâk: **Târîh-i Gerdîzî**, Tahran 1327.

GIBB, H. A. R: **Orta Asya'da Arap Fütuhatı**, (çev. M. Hakkı), İstanbul 1930.

GOLDEN, Peter B: **Türk Halkları Tarihine Giriş, (**çev. Osman Karatay), Ankara 2002.

GÖLCÜK, Şerafeddin: "Cehm b. Safvân", **DİA**, C. VII, 233-234.

"Cehmiyye", **DİA**, C. VII, 234-236.

GÖKSU, Erkan: **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yay., İstanbul 2008.

GÜNER, Ahmet: "Muizzüddevle", **DİA**, C. XXXI, 99.

"Rüknüddevle", **DİA**, C. XXXV, 285.

HAIG,T.W.: "Sebzvar (Sebzevar)", **İA**, C. X, 299-300.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ : **Târîh-i Güzîde**, (Abdulhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr), Tahran, 1364 hş.

The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub, (ed. G. Le Strange), (E-J. Brill-Luzac and Co.), Leyden 1915.

HAMEVÎ, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah: **Mu'cemü'l-Büldân**, I-VI, Beyrut t.y.

HARTMANN, R.: "Cüveyn", **İA**, C. III, 248.

HASHMI, Yusuf Abbas: **Successors of Mahmūd of Ghazna, In Political, Cultural and Administrative Perspective**, Karachi 1988.

HEYD, W.: **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, (çev. Enver Ziya Karal), Ankara 2000.

HIZLI, Mefail: "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", **UÜİFD**, II/2, Bursa 1987, 273-281.

HİZMETLİ, Sabri: "Karmatîler", **DİA**, C. XIV, 510-514.

HOCANIYAZOV, T.: **Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu),** Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad 1979.

HONIGMANN, E.-C.E. Bosworth: "Nishapur", **Encyclopaedia of Islam**, C. VIII, 62-63.

HONIGMANN, Ernst: "Nişapur", **İA**, C. IX, 302-304.

HUNKAN, Ömer Soner: **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, İstanbul 2007.

HÜSEYNÎ, Sadreddîn: **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye (Zübdetü't-tevârih)**, (çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 1999.

İBN FUNDUK el-Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin: **Târîh-i Beyhak**, (tsh. Ahmed Behmenyâr), (nşr. M. B. Abdülvehhâb Kazvinî), Tahran 1361 hş.

İBN HAVKAL: **Kitâbu sûreti'l-arz**, (edt. M. J. De Goeje-E. J. Brill), Leyden 1938.

İBN HURDÂZBİH: **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik,** (çev. Murat Ağarı), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2008.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer: **el-Bidâye ve'n-nihâye**, (çev. Mehmet Keskin) **Büyük İslâm Târihi**, Çağrı Yay., İstanbul 1994, I-XVI.

İBNÜ'L-ADÎM: **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb** (çev. Ali Sevim), **Seçmeler**, TTK, Ankara 1989.

İBNÜ'L-CEVZÎ: **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, (nşr. M. Abdülkadir Ata), I-XVIII, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan: **el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb**, I-III, Beyrut 1980.

el-Kâmil fi't-târîh, (çev. M. Beşir Eryarsoy), **İslâm Tarihi**, C. II, IV, İstanbul, Bahar Yayınları, 1985.

el-Kâmil fi't-târîh, (çev. Yunus Apaydın), **İslâm Tarihi**, C. V, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.

el-Kâmil fi't-târîh, (çev. Ahmed Ağırakça), **İslâm Tarihi**, C. I, III, VII, VIII, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.

el-Kâmil fi't-târîh, (çev. Abdullah Köşe), **İslâm Tarihi**, C. VI, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.

el-Kâmil fi't-târîh, (çev. Abdülkerim Özaydın), **İslâm Tarihi**, C. IX, X, XI, XII, İstanbul, Bahar Yayınları, 1987.

İBNÜ'N-NEDÎM, Muhammed b. İshak: **el-Fihrist**, (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1350 hş.

İSFAHÂNÎ, Hamza b. el-Hasan: **Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ**, Beyrut, ty.

İSTAHRÎ, Ebu İshâk el-Fârisî**:** **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik**, (tahk. M.J. De Goeje), Leyden 1927.

KAFESOĞLU, İbrahim: **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara, 2000.

Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

"Alp Arslan", **DİA**, C. II, 526.

"Selçuklular", **İA**, C. X, 361.

KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali: **Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ**, I-XV, Beyrut 1987.

KANDEMİR, M. Yaşar: "Hâkim en-Nîsâbûrî ", **DİA**, C. XV, 190-191.

KARA, Seyfullah: **Selçuklular'ın Dini Serüveni**, Şema Yayınevi, İstanbul 2006.

Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İz Yay., İstanbul 2009.

KAZVÎNÎ, Zekeriya b. Muhammed: **Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd**, (edt. Ferdinand Wüstenfeld), Göttingen 1848.

KAYAOĞLU, İsmet : **İslam Kurumları Tarihi**, Ank. Ünv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1984

KENNEDY, Hugh: **The Early Abbasid Caliphate**, London 1981.

KILAVUZ, Saim: "Ali er-Rıza ", **DİA**, C. II, 436.

KİTAPÇI, Zekeriya: **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, I-II, Konya 1994.

KÖYMEN, M. Altay: **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963.

Tuğrul Bey ve Zamanı, MEB, İstanbul 1976.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı, III, TTK, Ankara 1989.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. V: İkinci İmparatorluk Devri, TTK, Ankara 1991.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. I: Kuruluş Devri, TKK, Ankara, 2011.

KRAUS, P.: "Râvendî", **İA**, C. IX, 639.

KUCUR, Süleyman Sadi: "A Study on the Coins of Tughril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", **XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid 2003**, Madrid 2005, s. 1599-1608.

KURPALİDİS, G.M: **Büyük Selçuklu Devletinin İdâri, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, (çev. İlyas Kamalov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

KURT, Hasan: **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)** , Fecir Yay., Ankara, 1998.

Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları, Araştırma Yay., Ankara 2002.

"Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İç Mücâdeleler (64-85/683-704)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XLII, sy:1, Ankara 2001, s. 273-304.

"Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. XLV, sy:1, Ankara, 2004, s.1-13.

"Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, C. XXXIX, 399-400.

"Tâhirîler", **DİA**, C. XXXIX, 403-404.

KURTULUŞ, Rıza: "Hûdü'l-Âlem", **DİA**, C. XVIII, 304.

KUTLU, Sönmez: **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yay., Ankara 2002.

Türkler ve İslâm Tasavvuru, İSAM Yay., İstanbul 2011.

"Mürcie Mezhebi Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002/I, s. 168-210.

"Kerrâmiyye", **DİA**, C. XXV, 294.

KUTLUAY, Yaşar: **İslâm ve Yahudi Mezhepleri**, İstanbul 2001.

LOMBARD, Maurice: **İlk Zafer Yıllarında İslâm**, (çev. Nezih Uzel), Pınar Yay., İstanbul 1983.

MAKDİSÎ: **Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, (thk. M. J. De Geoje), Leyden 1967.

Ahsenü't-Tekâsîm, (çev. D. Ahsen Batur) **İslâm Coğrafyası**, Selenge Yay., İstanbul 2015.

MEHDÎ MUHAKKIK: "Hâk-i Nişabur", **Yağma**, sy: 240, 1347 hş.

MELİKÜ'Ş-ŞUARÂ BAHÂR: **Tarih-i Sistân**, Tahran ty.

MERÇİL, Erdoğan - SEVİM, Ali: **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, TTK, Ankara 1995.

MERÇİL, Erdoğan:

Gazneliler Devleti Tarihi, TTK, Ankara 2007.

Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, TTK, Ankara 2007.

Büyük Selçuklu Devleti, Ankara 2008.

Selçuklular (Makaleler), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

"Simcûrîler I-Simcûr ed-Devâtî", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy:32, İstanbul 1979, s. 71-72.

"Simcûrîler III-Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy:33, İstanbul 1982, s. 122.

"Simcûrîler IV-Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Simcûrî", **Belleten**, Sa: 195, Ankara 1985, s. 557.

"Simcûrîler V-Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-Hasan Simcûrî", **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul, 1983/1987, s. 124-125.

"Saffârîler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** V, Çağ Yay., İstanbul 1987, 439.

"Karategin Ailesi", **Türk Kültürü Araştırmaları**, **Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan,** C. XXV, 1. sayı, Ankara 1987, s. 3.

"Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara 1995, s. 397.

"Muhtâcoğulları", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995, s. 68-86.

"Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu üzerinde Bir Şehir: Nîşâbûr", **Dünden Bugüne İpek Yolu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 130.

"Alp Tekin", **DİA**, C. II, 525.

"Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **Türkler**, C. IV, 601.

"Veşmgir b. Ziyar ", **İA**, XIII, 304.

"Gazneliler ", **DİA**, C. XIII, 480.

"Mahmûd-ı Gaznevî", **DİA**, C. XXVII, 362.

"Sekçuknâme", **DİA**, C. XXXVI, 397.

MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'la : **Selçuklular Tarihi** (çev. Ali Genceli), Ankara 1966.

MÎRHÂND, Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşah: **Ravzâtü's-Safâ**, Tahran 1339 hş.; **Gazneliler, Ravzâtü's-Safâ, Mülûk-i Gazneviyye**, (çev. Erkan Göksu), Kronik Kitap, İstanbul 2017.

MUHAMMED B. MÜNEVVER: **Esraru't-Tevhid Fi Makamatı'ş-Şeyh Ebî Said**, (çev. Süleyman Uludağ), **Tevhid'in Sırları**, İstanbul 2004.

MÜNECCİMBAŞI: **Câmi'u'd-düvel**, (çev. Ali Öngül) **Selçuklular Tarihi**, C. I, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

NÂSIR-I HÜSREV: **Sefernâme**, (çev. Abdulvahab Tarzi), MEB, İstanbul 1950.

NAZIM, Muhammed: "Makan b. Kaki ", **İA**, C. VII, 202.

The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge, 1931.

NECEF, Ekber N.: **Karahanlılar**, Selenge Yay., İstanbul 2005.

NERŞAHÎ **Târîh-u Buhârâ, (İnceleme ve Tercüme)**, Abdullah Duman, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013.

NÎSABÛRÎ, Ebû Abdullah el-Hâkim: **Târîh-i Nîşâbûr**, (telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Halife), Tahran t.y.

Selçuknâme, (nşr. A. H. Morton), Berlin 2004.

NÎŞÂBÛRÎ, Zâhîrüddîn — **Çehâr makāle**, (nşr. Muhammed Kazvînî), Tahran 1331 hş.

NİZÂMÎ, ‘Arûzî Semerkandî:

NİZÂMÜLMÜLK: **Siyasetnâme**, (haz. Mehmet Altay Köymen), TTK, Ankara, 1999.

OCAK, Ahmet: **Selçukluların Dinî Siyaseti**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002

“Selçuklu Medreselerinin Mağrip ve Endülüs Üzerindeki Etkileri”, I, **Turkish Studies**, 2009, 4/3, s. 1640-1642.

ÖGEL, Bahaeddin: **Türk Kültür Tarihi’ne Giriş**, I-V, Ankara 1978.

ÖĞÜT, Salim: “Ebû Yusuf ”, **DİA**, C. X, 260-261.

ÖNGÜL, Ali : **Selçuklular Tarihi**, I, Manisa 2007.

“Tekiş b. Alparslan”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy: 36, İstanbul 2000, s. 322-331.

ÖZAYDIN, Abdülkerim: **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, TTK, Ankara 1990.

Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İstanbul 2001.

"Selçuklularda Reislik Müessesesi", **Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan**, İstanbul 2003, s. 112-130.

"Abdülmelik b. Nûh b. Mansûr", **DİA**, C. I, 271.

"Bündârî", **DİA**, C. VI, s. 489-490.

"Esed b. Abdullâh el-Kasrî", **DİA**, C. XI, 365.

"Gürhan", **DİA**, C. XIV, 323.

"Hamdullah el-Müstevfî", **DİA**, C. XV, 454-455.

"İbn Kesîr", **DİA**, C. XX, 131-132.

"İbnü'l Esir", **DİA**, C. XXI, 26-27.

"el-Kâmil", **DİA**, C. XXIV, 281-283.

"Kündürî", **DİA**, C. XXVI, 554.

"Melikşah", **DİA**, C. XXIX, 54.

"Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C. XXXIII, 188.

"Nizâmülmülk", **DİA**, C. XXXIII, 194.

"Râvendî", **DİA,** C. XXXIV, 471-472.

"Selçuk Bey", **DİA**, C. XXXVI, 364-65.

"Sencer", **DİA**, C. XXXVI, 510.

ÖZCAN, Abdülkadir: "Ayyâr", **DİA**, C. IV, 296.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: **Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)** , İSAM Yay., İstanbul, 2013.

"Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, 149.

ÖZTÜRK, Mürsel: **Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

PALABIYIK, Hanefi: **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler: Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yay., Ankara 2002.

PEACOCK, A.C.S.: **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu-Yeni Bir Yorum**, (çev. Zeynep Rona), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2017.

PIRLANTA, İsmail: **Orta Çağ'ın İncisi Nişabur**, Hikmet Yayınevi, İstanbul 2013.

"Büyük Selçuklular Döneminde Tarım ve Hayvancılık", **Turkish Studies**, vol. 9/4, Ankara 2014, s. 992.

PÎRNEYÂ, Hasan: **Târîh-i Bâstân (İran)** , I - III, Tahran t.y.

PİYADEOĞLU, Cihan: **Güneş Ülkesi Horasan**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.

Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi, Timaş Yay., İstanbul, 2014.

Sultan Alp Arslan-Fethin Babası, Kronik Kitap, İstanbul 2016.

"Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri", **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, s. 243-250.

"Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", **Türkiyat Mecmuası**, C. 23/Güz, İstanbul 2013, s. 117-143.

"Sultan Sencer'in Kürdistân Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", **USAD**, sy:6, 2017, s. 1-12.

POLAT, Selahaddin: "Ebû Ali en-Nisaburî", **DİA**, C. X, s. 92.

RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman: **Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr,** (çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1957.

REŞÎDÜDDÎN FAZLULLAH-I HEMEDÂNÎ : **Cami'u't-tevârîh**, (nşr. Ahmed Ateş), C. II, 5. Cüz, TTK, Ankara 1999.

Cami'u't-tevârîh, (çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), **Selçuklu Devleti**, İstanbul 2010.

SAHİLLİOĞLU, Halil: "Dirhem", **DİA**, C. IX, 369-370.

SANDIKÇI, Kemal: **İlk Üç Asır'da İslâm Coğrafyasında Hadis**, DİB. Yay., Ankara 1991.

SARÎFÎNÎ, Takiyyuddin Ebu İshak İbrahim b. Muhammed: **el- Müntehâb min Kitabi's-Siyak li Tarih-i Nîsâbûr**, (thk. Halid Haydâr), el-Mektebetü't- Ticariyye, Mekke t.y.

SAYILI, Aydın: **Higher Education in Medieval Islam the Madrasa (Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese),** (çev. Recep Duran), y.y., t.y.

SCHACT, Joseph: "Sübkî", **İA**, C. XI, 82.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr: **el-Ensâb**, (edt. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut 1980, II-IX.

el-Müntehab min Mu'cemi Şüyûhi'l-İmâm el-Hafız Ebî Sa'd Abdilkerîm İbn Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî

et-Temîmî, (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir), Riyad 1996, I-IV.

SEVİM, Ali: "Çağrı Bey", **DİA**, C. VIII, 185.

"İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", **Belleten**, sy: 255, Ankara 2005, s. 522.

"Sıbt İbnü'l-Cevzî", **DİA**, C. XXXVII, 87-88.

SIBT İBNÜ'l-CEVZÎ **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-a'yân**, (çev. Ali Sevim), TTK Ankara 2011.

SPULER, B.: "Bakharz", **The Encyclopaedia of Islam**, I, 952.

STRANGE, Guy Le: **The Lands of the Eastern Chaliphate**, London 1968.

SÜBKÎ, Tacü'd-din Ebi Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdi'l-Kafi: **Tabakātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, (edt. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), C. IV-VII, Kahire, 1968.

SÜMER, Faruk: **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teskilatı-Destanları**, İstanbul 1992.

"Arslan Argun" **DİA**, C. III, 399-400.

"Dihkan", **DİA**, C. IX, 289-290.

"Reis", **DİA**, C. XXXIV, 543.

"Selçuklular", **DİA**, C. XXXVI, 365-371.

"Tuğrul Bey", **DİA**, C. XLI, 346.

ŞAHİN, Mustafa: "Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar" **Türk Dünya İncelemeleri Dergisi**, XIII/2, 2013, 303-311.

ŞEŞEN, Ramazan: **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yay., İstanbul 1998.

"İbn Havkal", **DİA**, C. XX, 34-35.

ŞİBLÎ, Mevlânâ: **İslâm Tarihi-Asr-ı Saadet**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), VII, İstanbul 1928.

Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, (çev. Talip Yaşar Alp), I-II, İstanbul 1986.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr: **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (çev. Ahmet Temir-Zakir Kadiri Ugan), C. IV, MEB, İstanbul 1991.

TACKERÎMÎ, Celal: **Saffârîler Tarihi**, DTCF, Ortaçağ Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1971.

TAESCHNER, Fr.: "Ayyār", **EI2**, C. I, 794

TOGAN, Zeki Velidi: **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.

TOLMACHEVA, Marina A. : "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", **DİA**, C. XXVII, 431-432.

TURAN Osman: **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

Selçuklular ve İslâmiyet, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

ULUÇAM, Müjdat: "İbn Mencûye", **DİA**, C. XX, 177.

ULUDAĞ, Süleyman: "Hankâh", **DİA**, C. XVI, 42.

USLU, Recep: **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.

USTA, Aydın: **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Tarihi)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

"Sâmânîler", **DİA**, C. XXXVI, 65.

VAROL, M. Bahâüddin: "İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesi'nin Yeri ve Önemi", **Selçuk Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi,** sy:18, Konya, Güz 2004, s. 118-119.

WELLHAUSEN, Julius: **Arap Devleti ve Sukutu**, (çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

WITTMAYER, Baron Salo: **A Social and Religious History of the Jews**, Newyork 1957.

YAVUZ, Yusuf Şevki- AVCI, Casim: "İbnü'l-Cevzî", **DİA**, C.XX, 543-549.

YAVUZ Salih Sabri: "Ebu İshak İsferâyinî ", **DİA**, C. XXII, 515.

YA'KÛBÎ: **Kitâbu'l-Büldân,** (çev. Murat Ağarı), **Ülkeler Kitabı,** Ay Işığı Kitapları, İstanbul 2002.

YAKUBOVSKY, A.: "Merv al-Şahcan", **İA,** C. VII, 773.

YAZICI, Nesimi: **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009.

YAZICI, Tahsin: "Muhammed b. Hüseyin Beyhakî", **DİA**, C. VI, 63-64.

YILDIZ, Hakkı Dursun: **İslâmiyet ve Türkler,** Çağrı Yay., İstanbul 1980.

"Ebû Müslim-i Horasanî ", **DİA,** C. X, 198.

YİĞİT, İsmail: "Mevâlî", **DİA**, C. XXIX, 424-426.

YUSUF, S. M.: **Studies in Islamic History and Culture**, Delhi 1992.

ZAHODER, B.: "Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", (çev. İsmail Kaynak), **Belleten**, XIX, TTK, Ankara 1955, 499-505.

ZERRİNKÛB, Hüseyin: **Medreseden Kaçış imâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, (çev. Hikmet Soylu), İstanbul 2001.

ZETTERSTEEN, K.V.: "Abdullah b. Tâhir", **İA**, C. I, 43.

"Nasr b. Ahmed", **İA**, C. IX, 105.

"I. Nûh", **İA**, C. IX, 346.

EKLER

EK I : 434/1042-1043 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK II : 434/1042-1043 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK III : 435/1043-1044 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK IV : 436/1044-1045 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK V : 436/1044-1045 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK VI : 437/1045-1046 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK VII : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK VIII : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK IX : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK X : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XI : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XII : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XIII : 439/1048-1049 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XIV : 439/1048-1049 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XV : 439/1047-1048 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XVI : 440/1048-1049 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XVII : 441/1049-1050 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XVIII : 444/1052-1053 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XIX : 448/1056-1057 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XX : 448/1056-1057 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XXI : 448/1056-1057 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XXII : 449/1057-1058 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XXIII : 452/1060-1061 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.

EK XXIV : 465/1072 yılında Nîşâbûr'da Alp Arslan adına basılmış sikkeler.

EK XXV : 471/1078-1079 yılında Nîşâbûr'da Melikşah adına basılmış sikkeler.

EK XXVI : 480/1087-1088 yılında Nîşâbûr'da Sultan Melikşah adına basılmış sikkeler.

EK XXVII : 484/1091-1092 yılında Nîşâbûr'da Sultan Melikşah adına basılmış sikkeler.

EK XXVIII : Nîşâbûr'da Sultan Melikşah adına basılmış sikkeler.
EK XXIX : 485/1092-1093 yılında Nîşâbûr'da Sultan Berkyaruk adına basılmış sikkeler.
EK XXX : 486/1093-1094 yılında Nîşâbûr'da Arslan Argun adına basılmış sikkeler.
EK XXXI : 488/1095 yılında Nîşâbûr'da Sultan Arslan Argun adına basılmış sikkeler.
EK XXXII : 489/1095-1096 yılında Nîşâbûr'da Sultan Arslan Argun adına basılmış sikkeler.
EK XXXIII : 490/1097-1098 yılında Nîşâbûr'da Berkyaruk adına basılmış sikkeler.
EK XXXIV : Nîşâbûr'da dört Büyük Selçuklu Sultanı adına basılmış sikkeler.
EK XXXV : Nîşâbûr'da Melikşah adına basılmış sikkeler.
EK XXXVI : Nîşâbûr'da Sultan Sencer adına basılmış altın sikkeler.
EK XXXVII: 498/1104-1105 yılında Nîşâbûr'da Muhammed Tapar adına basılmış sikkeler.
EK XXXVIII : 519/1125-1126 yılında Nîşâbûr'da Sultan Sencer adına basılmış sikkeler.
EK XXXIX : Nîşâbûr'un Yerleşim Yerleri.
EK XL : Nîşâbûr'un Bağlı Olduğu Horasan Coğrafyası.
EK XLI : Nîşâbûr ile Rey Arası.
EK XLII : Nîşâbûr'un Çevre Şehirlerle Arasındaki Yolları.
EK XLIII : Nîşâbûr'daki Feridüddin Attar'ın Türbesi.
EK XLIV : IX. ve X. Yüzyıllarına Ait Eser.
EK XLV : Ömer Hayyam'ın Nîşâbûr'daki Anıtı.
EK XLVI : Ebû Said'in Nîşâbûr'daki Anıtı.
EK XLVII : X. Yüzyıllara Ait dekorasyon Örneği.
EK XLVIII : XI. ve XII. Yüzyıllara Ait Dekorasyon Örneği.
EK XLIX : Nîşâbûr'da Erkek Kılık Kıyafeti.
EK L : Nîşâbûr'da Kadın Kılık Kıyafeti.

1. **EK : 434/1042-1043 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

[869]

2. **EK : 434/1042-1043 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

[870]

[869] https://www.acsearch.info/search.html?id=3330509
[870] https://www.acsearch.info/search.html?id=4274661

3. **EK : 435/1043-1044 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

871

4. **EK : 436/1044-1045 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

872

871 https://www.acsearch.info/search.html?id=3330703
872 https://www.acsearch.info/search.html?id=3345532

5. **EK : 436/1044-1045 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

873

6. **EK: 437/1045-1046 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

874

873 https://www.acsearch.info/search.html?id=4040640

874 http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

7. **EK : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.**

875

8. **EK : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

876

875 https://www.acsearch.info/search.html?id=1192996
876 https://www.acsearch.info/search.html?id=3316022

9. **EK : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

877

10. **EK : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

878

877 https://www.acsearch.info/search.html?id=3332641
878 https://www.acsearch.info/search.html?id=3343371

11. EK : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:

879

12. EK : 438/1046-1047 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:

880

879 https://www.acsearch.info/search.html?id=3343372
880 https://www.acsearch.info/search.html?id=3483340

13. **EK : 439/1048-1049 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler.**

[881]

14. **EK : 439/1048-1049 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler**:

[882]

[881] https://www.acsearch.info/search.html?id=3343373
[882] https://www.acsearch.info/search.html?id=1192997

15. **EK: 439/1047-1048 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

[883]

16. **EK : 440/1048-1049 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

[884]

[883] https://www.acsearch.info/search.html?id=3319297
[884] https://www.acsearch.info/search.html?id=4274662

17. **EK : 441/1049-1050 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

[885]

18. **EK : 444/1052-1053 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

[886]

[885] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp
[886] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

19. **EK : 448 /1056-1057 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler**:

887

20. **EK : 448/1056-1057 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:**

888

887 http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp
888 https://www.acsearch.info/search.html?id=1192998

21. EK : 448/1056-1057 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:

[889]

22. EK : 449/1057-1058 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:

[890]

[889] https://www.acsearch.info/search.html?id=3343374
[890] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

23. EK : 452/1060-1061 yılında Nîşâbûr'da Tuğrul Bey adına basılmış sikkeler:

[891]

24. EK : 465/1072 yılında Nîşâbûr'da Alp Arslan adına basılmış sikkeler:

[892]

[891] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp
[892] https://www.acsearch.info/search.html?id=4309315

25. EK : 471/1078-1079 yılında Nîşâbûr'da Melikşah adına basılmış sikkeler:

[893]

26. EK : 480/1087-1088 yılında Nîşâbûr'da Sultan Melikşah adına basılmış sikkeler:

[894]

[893] https://www.acsearch.info/search.html?id=464973
[894] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

27. EK : 484/1091-1092 yılında Nîşâbûr'da Sultan Melikşah adına basılmış sikkeler:

[895]

28. EK : Nîşâbûr'da Sultan Melikşah adına basılmış sikkeler:

[896]

[895] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp
[896] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

29. EK : 485/1092-1093 yılında Nîşâbûr'da Sultan Berkyaruk adına basılmış sikkeler:

897

30. EK : 486/1093-1094 yılında Nîşâbûr'da Arslan Argun adına basılmış sikkeler:

898

897 http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp
898 http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

31. EK : 488/ 1095 yılında Nîşâbûr'da Sultan Arslan Argun adına basılmış sikkeler:

[899]

32. EK : 489/1095-1096 yılında Nîşâbûr'da Sultan Arslan Argun adına basılmış sikkeler:

[900]

[899] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp
[900] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

33. EK : 490/1097-1098 yılında Nîşâbûr'da Berkyaruk adına basılmış sikkeler.

[901]

34. EK : Nîşâbûr'da dört Büyük Selçuklu Sultanı adına basılmış sikkeler:

433/1041-1042 yılında Tuğrul Bey

491/1097-1098 yılında Berkyaruk

507/1113-1114 yılında Muhammed Tapar

Sultan Sencer

[902]

[901] https://www.acsearch.info/search.html?id=902436
[902] https://www.acsearch.info/search.html?id=1193106

35. EK : Nîşâbûr'da Melikşah adına basılmış sikkeler:

903

36. EK: Nîşâbûr'da Sultan Sencer adına basılmış altın sikkeler:

904

[903] https://www.acsearch.info/search.html?id=1922228
[904] https://www.acsearch.info/search.html?id=4303068

37. EK : 498/1104-1105 yılında Nîşâbûr'da Muhammed Tapar adına basılmış sikkeler:

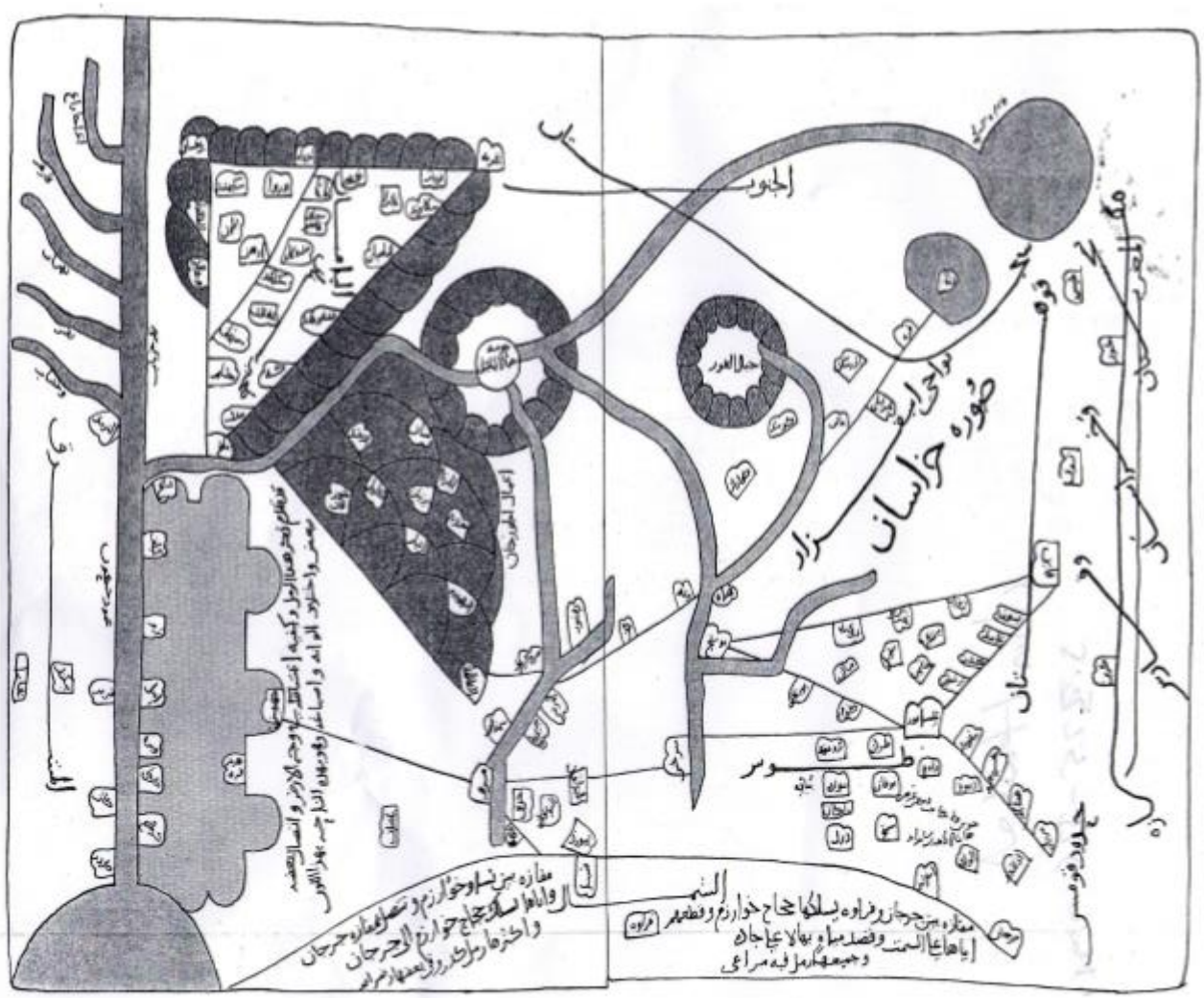
[905]

38. EK : 519/1125-1126 yılında Nîşâbûr'da Sultan Sencer adına basılmış sikkeler:

[906]

[905] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp
[906] http://www.coinarchives.com/w/ ; http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp

39. EK : Nîşâbûr'un Yerleşim Yerleri:

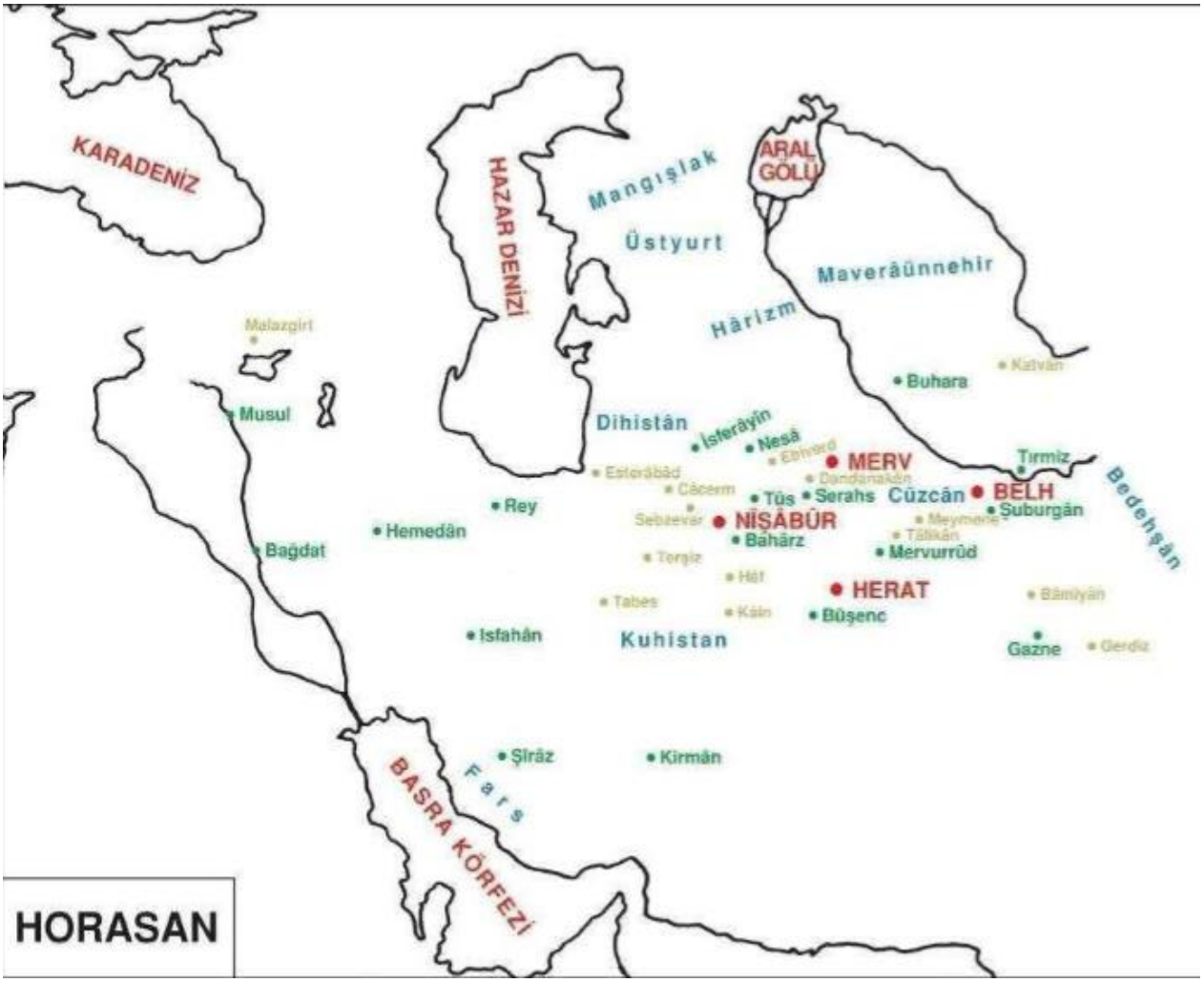
صورة خراسان التى فى الصفحتين ١١٤ ب و ١١٥ ظ من الأصل ؛

907

[907] İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 325-326.

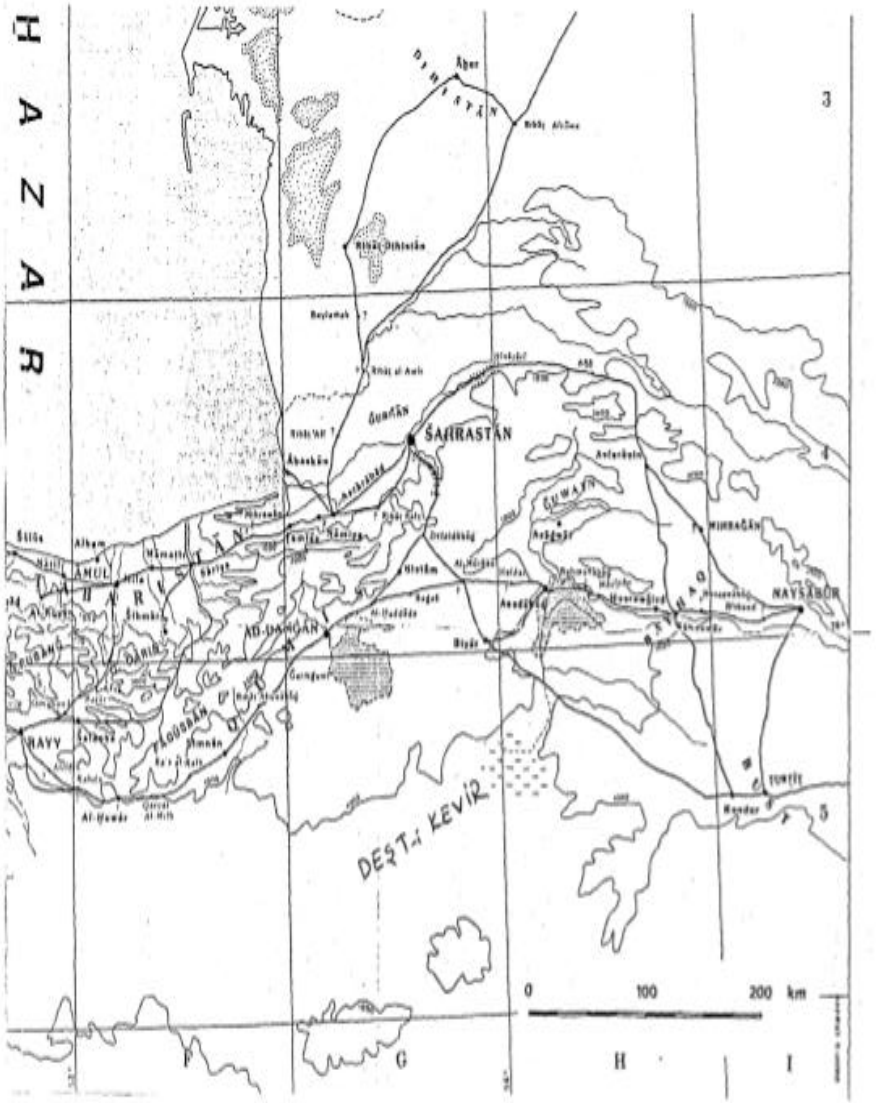
40. EK : Nîşâbûr'un Bağlı Olduğu Horasan Coğrafyası:

908

[908] Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 384.

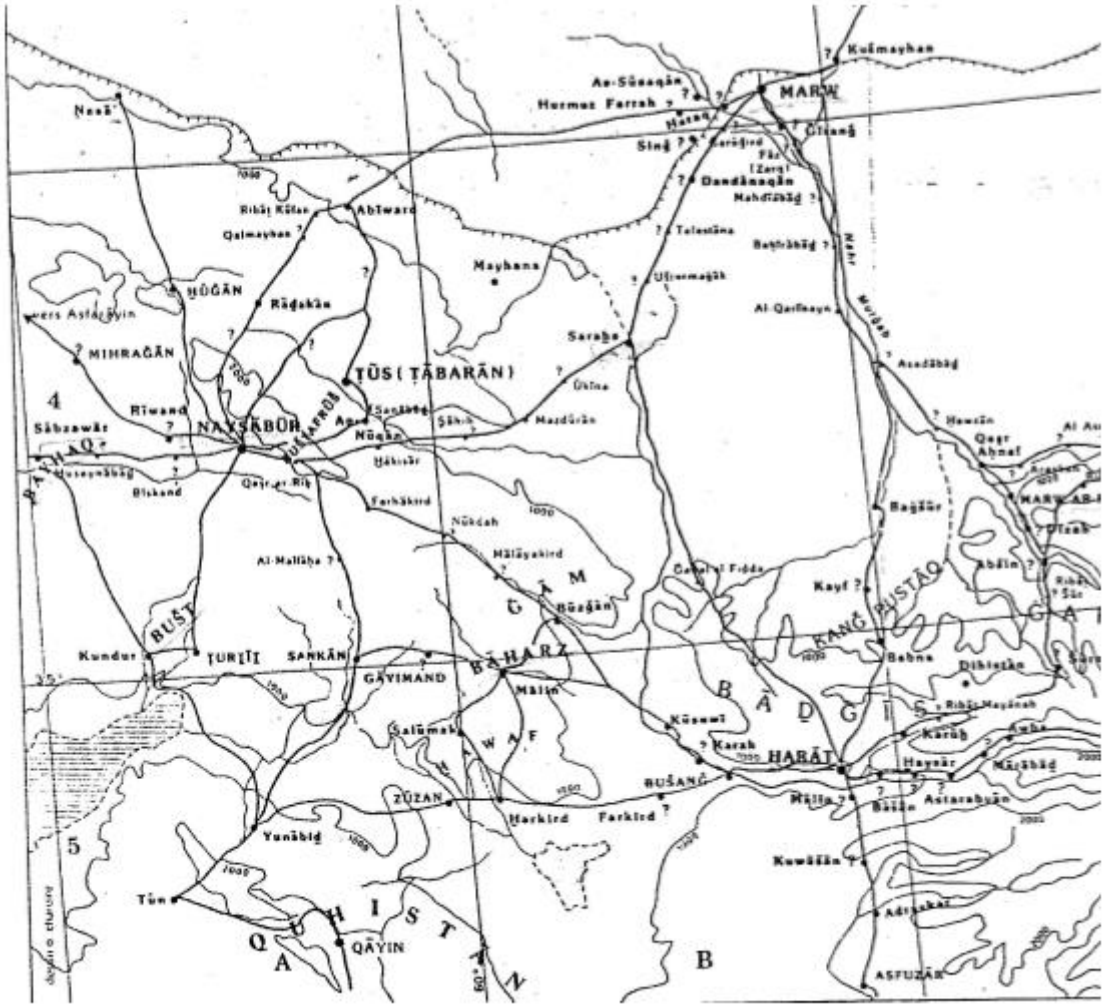
41. EK : Nîşâbûr ile Rey Arası :

909

[909] Recep Uslu, Ekler, Harita III.

42. EK: Nîşâbûr'un Çevre Şehirlerle Arasındaki Yolları:

910

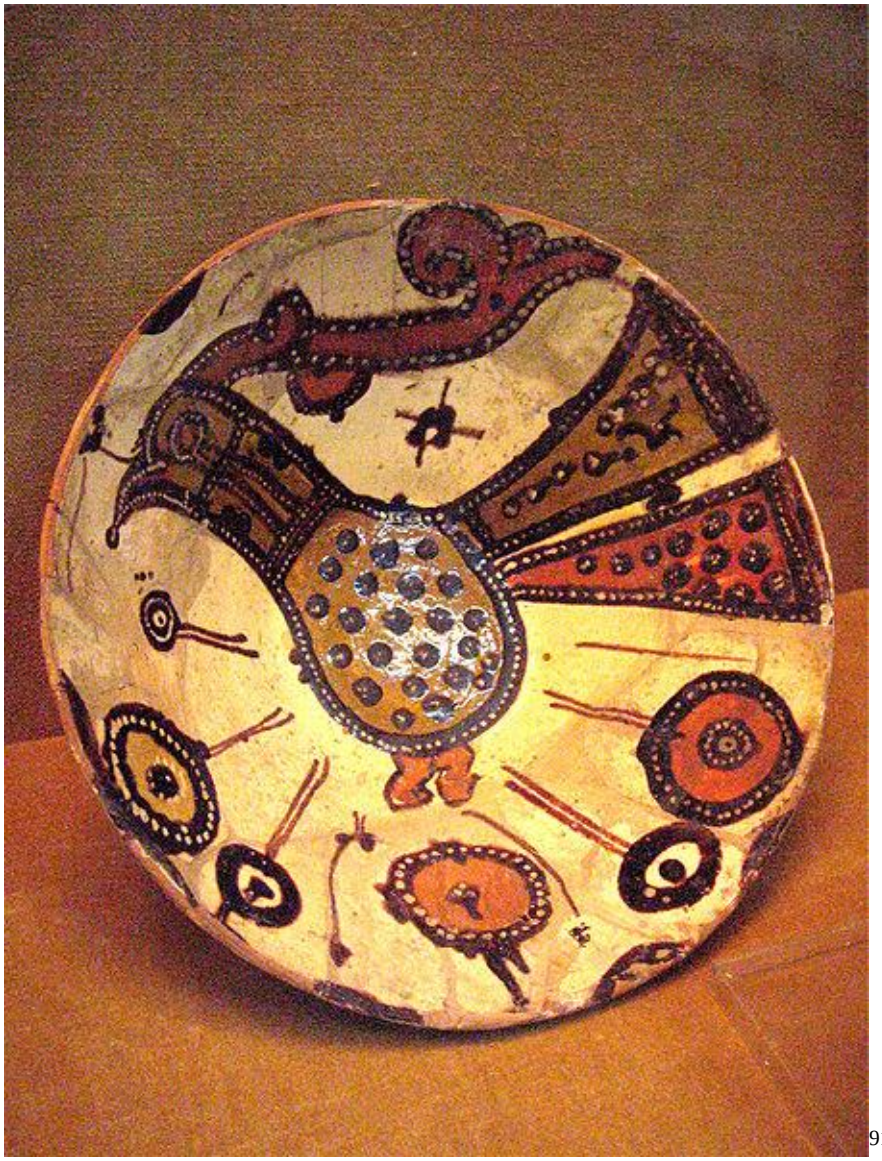
[910] Recep Uslu, Ekler, Harita IV.

43. EK : Nîşâbûr'daki Feridüddin Attar'ın Türbesi:

[911]

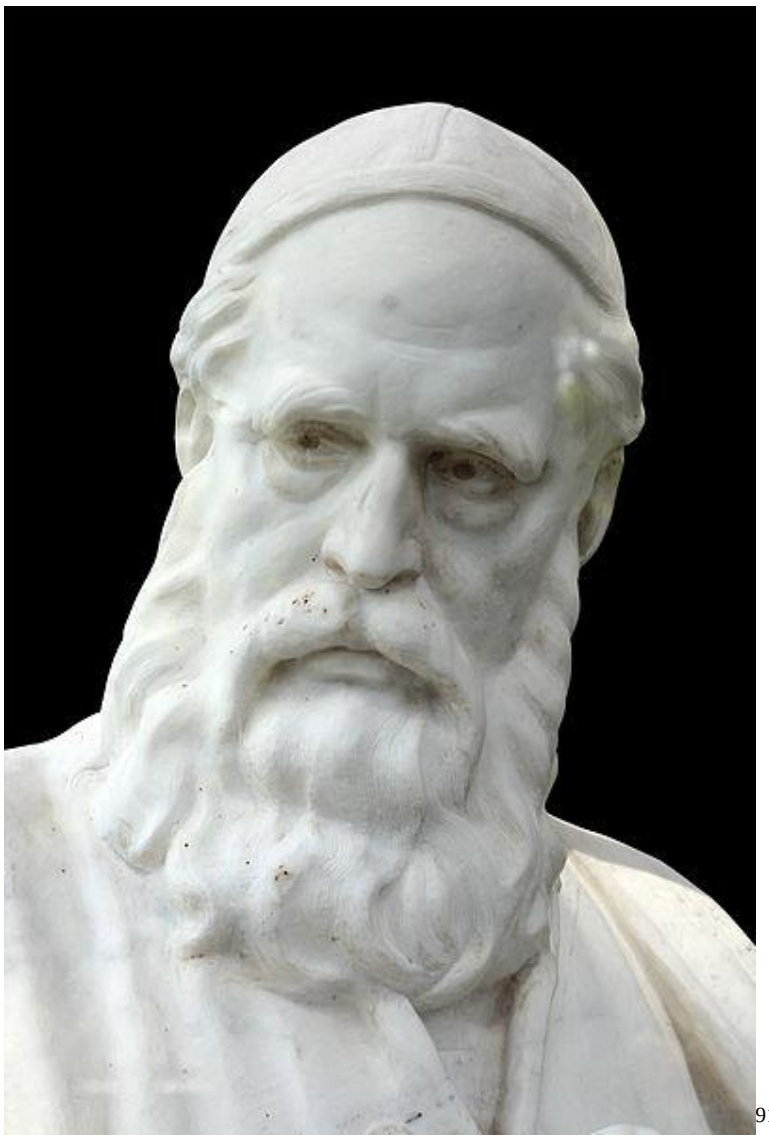
911 https://en.0wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpBdHRhcl9NYXVzb2xldW1fMjU2LmpwZw

44. EK : IX. ve X. Yüzyıllarına Ait Eser:

[912]

[912] https://en.0wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpUaHJfbXV6ZV9hcnRfaXNsYW1fNy5qcGc
İran Ulusal Müzesi, Tahran.

45. EK : Ömer Hayyam'ın Nîşâbûr'daki Anıtı:

[913]

[913] https://en.0wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpPbWFyX0toYXl5YW1fUHJvZmlsZS5qcGc

46. EK : Ebû Saîd'in Nîşâbûr'daki Anıtı:

[914]

[914] https://en.0wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpBYiVDNSVBQi1TYSUyNyVDNCVBQmRfQWJ1bC1LaGF5cl9TdGF0dWVfYXRfbmlzaGFwdXJfKDUpLmpwZw

47. EK : X. Yüzyıllara Ait Dekorasyon Örneği:

915

48. EK : XI. ve XII. Yüzyıllara Ait Dekorasyon Örneği:

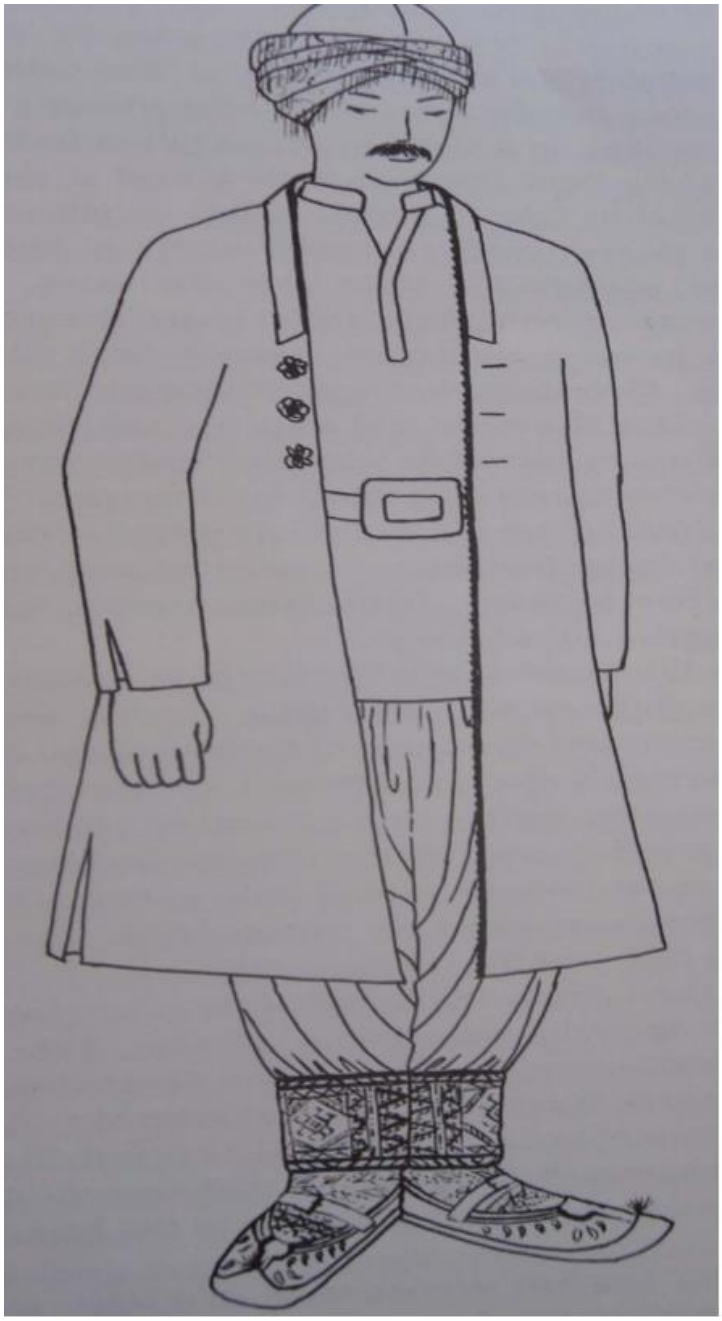

916

915 https://en.0wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpDb3JuaWNlX3BsYXN0ZXJfTUVUXzQwLTE3MC0yNjcuanBn

916 https://en.0wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRmlsZTpQbGFzdGVyX3RpbGVfTG91dnJlX01FVF80MC0xNzAtMTY2LmpwZw

49. EK : Nîşâbûr'da Erkek Kılık Kıyafeti:

[917]

[917] İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 490.

50. EK : Nîşâbûr'da Kadın Kılık Kıyafeti:

[918]

[918] İsmail Pırlanta, **a.g.e.**, s. 488.